

वाङ्मयीन मूल्ये

(आजच्या प्रमुख वाङ्मयीन वादांचे टीकात्मक विवेचन)

लेखक

प्रा. श्रीकृष्ण के. क्षीरसागर, बी. ए.

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

निवाड

सं. क्र.

१५८०

किंमत ३ रुपये

वाङ्मयीन मूल्ये

४८० ८२
२९/१४
१८७८

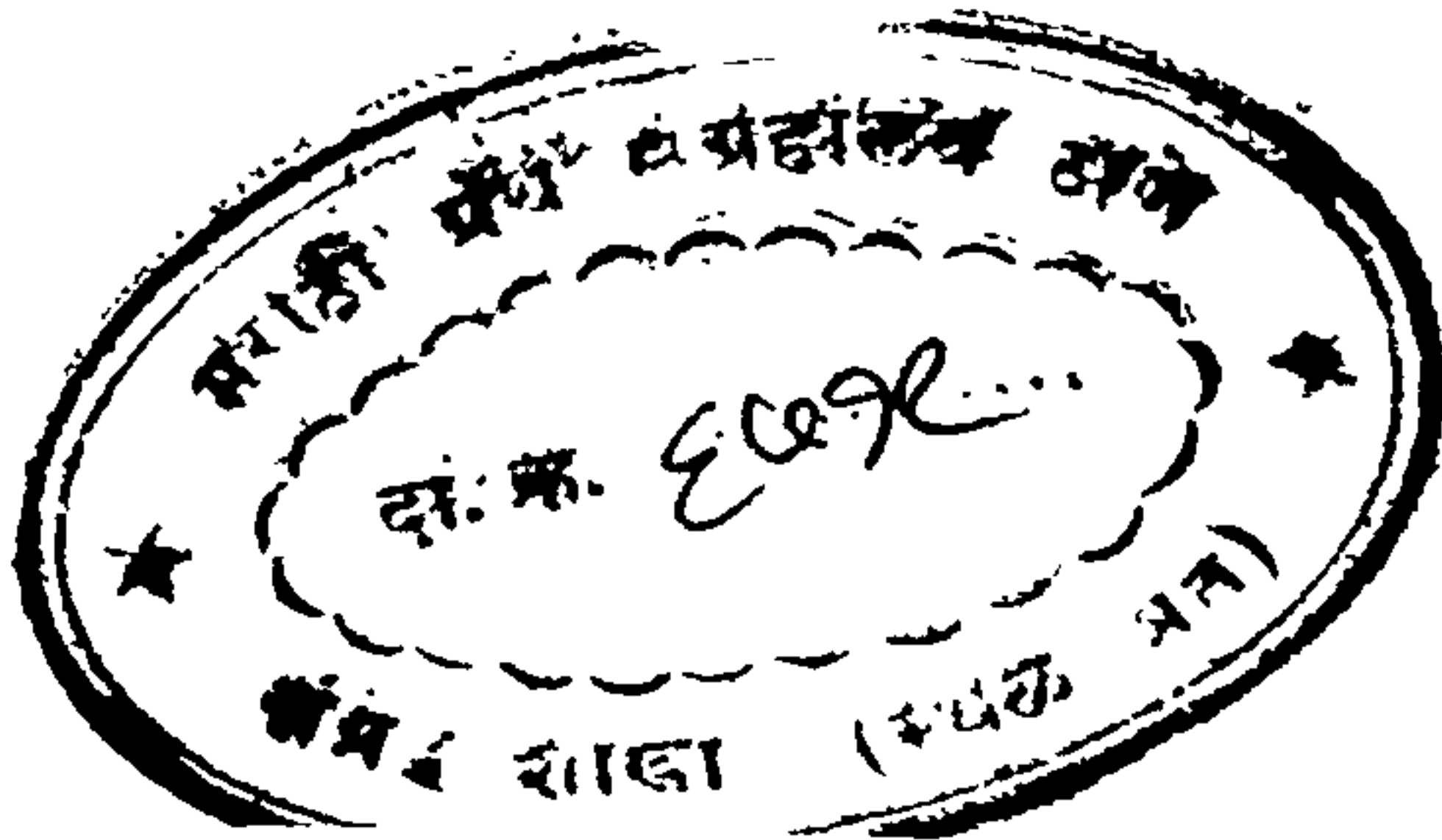
(आजच्या प्रमुख वाङ्मयीन वादांचे टीकात्मक विवेचन)

महाराष्ट्र-साहित्य-परिषद.
परीक्षा वर्ग, केंद्र ठाणे.
७

लम्बक

प्रा. श्रीकृष्ण के. क्षीरसागर, बी. ए.

[म. ए. सोसायटीचे कॉलेजांतील मराठीचे प्राध्यापक, 'राक्षसविवाह' 'व्यक्ति आणि वाङ्मय' 'सुवर्णतुला' 'डॉ. केतकर' इ. ग्रंथांचे कर्ते.]

REFBK-0006719

किंमत ३ रुपये

प्रकाशक

डॉ. जी. जोशी

५३३ सदाशिव, पुणे २.

(सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन)

मुद्रक

न. वि. सरदेशपांडे

आदर्श मुद्रणालय,

३९५/५ सदाशिव, पुणे २.

समर्पण

ज्यांच्या ग्रंथामुळे मला प्रथम या विषयाची
गोडी लागली त्या—

विख्यात डॅनिश टीकाकार

जॉर्ज ब्रॅडिस्

यांसी

...
...
...
I am aware that I am repeating what I have many times stated before and practised to the best of my ability and capacity. What I first stated was itself nothing new. It was as old as the hills. Only I recited no copy book maxim but definitely announced what I believed in every fibre of my being. I believe in what has Muller said years ago namely that truth needed to be repeated as long as there were men who dis-believed it.

—*Mahatma Gandhi.*

अनुक्रमणिका

अ. नं.	पृष्ठांक
✓ १. कला म्हणजे काय ? ✓	१
२. साहित्यांतील सौंदर्यपणा ✓	२३
३. गांधीवादी वाङ्मय	३४
४. वाङ्मयांतील जडवाद ✓	४७
✓ ५. वाङ्मयांतील पुरोगामित्व	५९
✓ ६. पुरोगामित्वाचा पूर्वतिहास	६९
७. मार्क्सवाद्यांचे सहप्रवासी	७६
८. सौंदर्यवाद आणि क्रान्तिवाद ✓	८३
✓ ९. तंत्र आणि अनुभूति	९१
१०. महाराष्ट्रीय सौंदर्यवाद ✓	९८
११. साहित्य आणि सत्य	११२
✓ १२. मराठी काव्य आणि संस्कृत काव्य-	११७
✓ १३. अश्लीलतावाद	१२९

पार्श्वभूमि

‘ सुवर्ण-तुला ’ हें पुस्तक मराठी वाचकांपुढें ठेवल्यापासून बरोबर एक वर्षानें “ वाङ्मयीन मूल्यें ” हें माझें आजचें पुस्तक बाहेर पडत आहे. सुवर्ण-तुला हें पुस्तक व्यक्ति-परीक्षणात्मक होतें; म्हणजे त्यांत आजकालच्या विख्यात भारतीयांच्या व्यक्तिमत्त्वाचें आणि विचारांचें मूल्यमापन केलेलें होतें. मांधी, नेहरू, रॉय यांजसारख्या राजकीय क्षेत्रांत गाजत असलेल्या व्यक्तींच्या विचारांसंबंधी चर्चा त्या पुस्तकांत असल्यानें तें थोडेंफार राजकीय तत्त्वचर्चेचें पुस्तक भासलें असलें तरी माझ्या दृष्टीनें तें माझ्या नेहमींच्याच क्षेत्रांतील म्हणजे टीकाक्षेत्रांतीलच पुस्तक होतें.

मी कोणत्याहि राजकीय पक्षाचा अनुयायी नसून आणि बहुतेक सर्वच पक्षांना अप्रिय होण्यासारखा थोडाफार भाग माझ्या उपरिनिर्दिष्ट पुस्तकांत असूनहि त्या पुस्तकाचें जें सार्वत्रिक गुणग्रहण व स्वागत झालेलें दिसून आलें त्यावरून पक्षातीत गुणग्रहणाची बुद्धि आमच्या वाचकांतच नव्हे, तर वृत्तदलांतहि आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

आज प्रसिद्ध होत असलेलें ‘ वाङ्मयीन मूल्यें ’ हें माझें पुस्तक संपूर्णतया टीकाविषयक आहे. तथापि माझें मागचें राजकारणविषयक पुस्तक जसें, समोर राजकारणाचीं पुस्तकें ठेवून तयार झालेलें नव्हतें, तसेंच आजचें टीकाशास्त्रविषयक पुस्तकहि टीकाशास्त्राचीं पुस्तकें समोर ठेवून लिहिलेलें नाही. माझ्या लिहिण्याला वाचनाचा उपयोग नसतो असें मला म्हणायचें नाही. तथापि प्रत्यक्ष लेखनाचा उगम मात्र तो नसून अधिक मूर्त, अधिक जीवन्त असा असतो. मराठींत अमुक विषयावर पुस्तकें कमी आहेत या जाणीवेनें उद्युक्त होऊन मी एखाद्या विषयाला हात घालीत नाही. माझ्या भोंवतालच्या व्यक्ति, माझ्या भोंवतालचे विचारसंप्रदाय आणि समोर प्रसिद्ध होत असलेलें वाङ्मय, यांनीं वेळोवेळीं माझ्या मनांत ज्या प्रतिक्रिया झाल्या त्या मी माझ्या पुस्तकांच्या द्वारे प्रथित करीत आहे.

उद्‌हरणार्थ, आज ज्या माझ्या 'वाङ्मयीन मूल्ये' या पुस्तकांत गेल्या कांहीं वर्षांत महाराष्ट्रांत जे वाङ्मयीन प्रवृत्ति प्रकट झाल्या, त्यांचें आणि माझ्या प्रवृत्तीचे संघर्ष नमूद झालेले आढळतील स्थूल मानानें पाहतां तंत्रवाद, बोधवाद, पुरोगामित्ववाद, आणि गांधीवाद या चार प्रवृत्तींनीं अथवा आग्रहांनीं मराठी वाङ्मय क्षेत्रांत आपापल्या पलीनें परिणाम केला. या सर्व एखाद्या कालानुक्रमानें प्रकट झाल्या असें नाहीं. या सर्वांची पाळी होऊन गेली आहे असेंहि नाहीं— कारण आपापल्या पुरा कर्त्याच्या अंगांत त्या अव्यापहि नव्यानें संचार करतात. या सर्वां नेहमींच उघड रूपांनें प्रकट होतात असेंहि नाहीं. तथापि मराठीतील टीकाक्षेत्रांत कांहीं कांहीं तंत्रांचें स्तोम होतें; तर कांहीं काल नीतिबोधांचें होतें; तर पुढें कांहीं काल पुरोगामित्ववादाचें ऊर्फ मार्क्सवादाचें स्तोम माजलें; आणि आज गांधीवाद करून गांधीवादाचें स्तोम आहे, असें स्थूलमानानें म्हणतां येईल. नाचा अर्थ असा नव्हे कीं, तंत्रवाद, बोधवाद, तंत्रवाद आणि पुरोगामित्ववाद हे परंपरांना पूर्णपणें व्यवच्छेदक आहेत. मी तर असेंहि म्हणणारा नव्हे कीं, गांधीवादी म्हणून जें वाङ्मय निघत आहे तें गांधीवादी आहे ! अथवा जें पुरोगामी ऊर्फ मार्क्सवादी म्हणून निघत आहे तें मार्क्सवादी आहे !

व म्हणूनच अशा अनवस्थेत आणि अराजकांत पुस्तकी अगर तार्त्त्विक (academic) पद्धतीचा तितकासा उपयोग नाहीं. जे मुळांतच सनदशीर राज्य नव्हेत; व यागिवाय जे डावपेच म्हणून प्रतिस्पर्ध्यांची बनावट निशाणी फडकवून लढत आहेत, त्यांचा न्यायनिवाडा करतांना आंतरराष्ट्रीय कायदावा कीस वाढणे जितके हास्यास्पद, तितकेंच आजच्या मराठी वाङ्मयाच्या विचाराने पुस्तकी नियमांचा उपयोग करणें हास्यास्पद होय.

पण त्याबरोबरच हे लक्षांत ठेवले पाहिजे कीं, कुठल्याच वाङ्मयाला ठरीव नियम ठावून चालत नाहीं. सौन्दर्य हें प्रतिक्षणीं नवें नवें रूप घेऊन बाहेर पडत असतें; त्याच्या रानाबरोबर पुलकित होऊन त्याचें स्वरूप ओळखण्याचें सामर्थ्य हें मानवी मनांत जाल्याच असावें लागतें. आगाऊ ठरवून ठेवलेल्या मोजक्या गवरून सौन्दर्य ठरविण्याची आणि चाखण्याची ज्यांच्यावर पाळी येईल त्यांची आणि आनंदाची भेट बहुधा त्यांच्या अगर त्या विचारान्या सौन्दर्याच्या अन्तानंतरच व्हावयाची !

याचा अर्थ सौन्दर्य--दर्शनांत अथवा रसग्रहणांत शास्त्रांचा उपयोगच नाही असें नाही. उलट माझ्या सौन्दर्यचर्चेत आणि रसचर्चेत तर्ककर्मशक्ता जास्त झाल्याचीहि कांहीं टीकाकारांनीं तक्रार केली आहे. माझ्या सांगण्याचा हेतु एवढाच कीं, मुळांत सौन्दर्य--दर्शनाची शक्ति नसल्यास, ग्रंथावलोकनानें कांहींहि उपयोग होणार नाही; पण मुळांत ती असल्यास शास्त्रग्रंथांचा उपयोग आपलें मत विशद करण्यास व पात्रता असलेल्या व्यक्तींस पटविण्यास होईल एवढेंच. व याच अर्थानें मी या पुस्तकांत जीं मूल्ये प्रतिपादलीं आहेत तीं नवीन नाहीत; जुनीं आहेत; किंबहुना सनातन आहेत. तीं प्रत्येकाच्या हृदयांत आहेत या अर्थानें तीं सर्वांचीं आहेत—एकट्याचीहि नाहीत कीं नवीनहि नाहीत.

पण असें असूनहि जेव्हां मी साहित्य, साहित्यिक, कला, नीति वगैरे प्रश्नां वरील माझे विचार स्पष्टपणें मांडूं लागलों, तेव्हां ते कित्येकांना नवीन वाटले. कांहींना नवीन म्हणून महत्त्वाचे वाटले; तर कांहींना अपवादात्मक म्हणून अप्रिय वाटले. विशेषतः ज्या वेळीं मी “ अनौपचारिक य. गो. ” या मथळ्याखालीं माझे मित्र य. गो. जोशी यांच्या साहित्यविषयक विचारांचें कसून परीक्षण केलें व त्या निमित्तानें कला व नीति यासंबंधींचे माझे विचार प्रथमच स्पष्टपणें मांडले, तेव्हां अगदीं वेगवेगळ्या क्षेत्रांतील विद्वानांनीं त्यासंबंधीं अभिज्ञता व्यक्त केली. कांहीं सर्वश्रुत विचार मी योग्य प्रकारें मांडले एवढाच त्याच्या म्हणण्याचा अर्थ असता तर मला आश्चर्य वाटलें नसतें. परंतु त्यांपैकीं बऱ्याच मंडळींच्या म्हणण्याचा इत्यर्थ हा होता कीं, “ तुमचीं म्हणून कांहीं जीवनविषयक व कलाविषयक मूल्ये आहेत; व तीं तुम्ही याहून अधिक स्पष्टपणें व विस्तारानें सांगण्याची आवश्यकता आहे. ”

याचा अर्थ मी एवढाच समजलों कीं, साहित्य, जीवन, कला, नीति वगैरे जिव्हाळ्याच्या प्रश्नांबाबत इतकीं विपरीत व विसंगत मते आज विपुलतेनें प्रसिद्ध होत आहेत, कीं जुन्या व सर्वमान्य मूल्यांशीं खंबीरपणें एकनिष्ठ राहणारा मनुष्य कांहीं नवेंच सांगत आहे असें वाटावें ! साहित्य आणि चारित्र्य; साहित्य आणि राजकीय विचार; साहित्य आणि अश्लीलत्व; यांसारख्या अत्यंत वादग्रस्त प्रश्नांबाबत लिहितांना आजकालच्या धांदलीच्या युगांतील धुरळा बाजूला सारण्यापलीकडे व सनातन सौंदर्याशीं आणि सत्याशीं एकनिष्ठ राहण्यापलीकडे मला कांहीं करावें लागलें आहे असें नाही.

अर्थात् वेगवेगळ्या कालखंडांतील प्रचार वा पाखंड तपासून पाहतांना मला त्या त्या पाखंडांचा विचार वा अभ्यास करावा लागला नाही असें नाही; तसेंच अन्यकालांत आणि अन्यदेशांत सदृश प्रचारांनीं कोणतें रूप घेतलें; कोणता परिणाम केला हेंहि पहावें लागलें नाही असें नाही. तसेंच आजच्या पाखंडाला कालच्या भाषेतील उत्तर पुरें पडत नाही, हेंहि मी जाणून आहे. उदाहरणार्थ मार्क्सवादी मंडळींनीं वाङ्मयीन सिद्धान्त सांगावयास सुरुवात करतांच कांहींना त्यावरून कांहींच बोध होईना; तर कांहींनीं ती तत्त्वप्रणाली आणि चळवळ लक्षांत न घेतां म्हणजे मार्क्सवाद्यांच्या संज्ञांचा प्रत्यक्ष व्यवहारांतील अर्थ लक्षांत न घेतां 'पुरोगामी' या शब्दाचा अर्थ आपट्यांच्या डिकशनरींतून काढण्यापासून सुरुवात केली !

अशा प्रकारें नव्या प्रश्नांचें, प्रचारांचें, पाखंडाचें अध्ययनच न करणें हा शाश्वत मूल्यांचा अर्थ नव्हे. तर ज्यास जीवनाची शाश्वत आणि अन्तःप्रतीत तत्त्वे सांपडलेलीं नाहीत, त्यास भाराभर पुस्तकें वाचूनहि कलेचा आस्वाद घेतां येणार नाही एवढाच माझ्या म्हणण्याचा अर्थ आहे.

मी कलावादी आहे कीं बोधवादी आहे; मार्क्सविरोधी आहे कीं गांधी-विरोधी आहे; पुरोगामी आहे कीं प्रतिगामी आहे, हें ठरविण्याचें मी वाचकांवर सोपवितों. 'साहित्य आणि सत्य' या प्रकरणांत मी बोधवादाचा पुरस्कार केल्याचें आढळेल; तर पहिल्याच म्हणजे 'कला म्हणजे काय ?' या प्रकरणांत 'टॉलस्टॉय' च्या बोधवादास कसून विरोध केल्याचें आढळेल. तंत्र आणि अनुभूति या प्रकरणांत आधुनिक तंत्राच्या स्तोमास विरोध आढळेल; तर संस्कृत काव्यशास्त्रावरील प्रकरणांत जुन्या साहित्यशास्त्राचे निर्जीवत्व चव्हाट्यावर आणलेलें आढळेल.

आहारनिद्रादि शरीरधर्माच्या पलीकडील उच्चतर जीवनाचा अधिकारी होईल तरच तो मनुष्य; व अशा उच्चतर आनंदाचा अधिकार सहृदयतेच्या आणि सात्त्विकतेच्या वाढीनेंच प्राप्त होतो; व ही वाढ करण्याचें म्हणजेच भावनांवर सुसंस्कार करण्याचें कार्य, धर्म आणि कला यांचें आहे. किंबहुना धर्म ही देखील एक कलाच आहे. या दृष्टीनें कॅथॉलिक पंथी ख्रिस्तीधर्म आणि विविध काव्यमय साधनांनीं समृद्ध असा सनातन वैदिक धर्म हे कलात्मक धर्माचे उत्कृष्ट नमुने होत. तर उलट डांटे, शेक्सपियर, शेलि, टागोर, महंमद इकबाल, नीत्शे यांज.

सारखे कवी, आस्तिक असोत कीं नास्तिक असोत, मानवाला सहृदय बनविण्याचेंच 'धर्मकार्य' करीत असतात, अशी माझी विचारसरणी आहे. नव्या युगांत धर्माची जागा काव्य घेईल, अशा अर्थाचे उद्गार मॅथ्यू आर्नोल्ड यांनींहि काढले आहेत. आजच्या पक्षोपक्षांत माझी विचारसरणी कुठें बसते हें पाहणें आजच्या वाङ्मयीन पक्षकारांचें काम आहे.

हें पुस्तक मी विशिष्ट टीकासंप्रदायावरहुकूम अगर आधार-ग्रंथावरहुकूम वठविण्याचा यत्न केलेला नसून आजच्या वाङ्मयीन बेबंदशाहींत माझ्या मनांत वेळोवेळीं जे सूर अगर आक्रोश उठले त्यांची एकत्र नोंद करण्याचा हा प्रयत्न आहे. यांतील विविध आक्रोशांना विविध निमित्तें घडलेलीं होतीं. तथापि त्या निमित्तांपेक्षां त्या निमित्तांनीं मी चर्चिलेल्या शाश्वत प्रश्नांचेंच महत्त्व आज तरी अधिक असल्यानें, प्रकरणांचे मथळेहि या शाश्वत प्रश्नांच्या अनुरोधानेंच दिलेले आढळतील. व अशा प्रकारें आजकालच्या बहुतेक प्रमुख वादांचा परामर्श या पुस्तकांत घेतलेला आढळेल.

एका वादाच्या बाबतींतील माझी मूळची भूमिका मी पुढें थोडीफार बदलली असें दिसून येईल, हें मी मुद्दाम नमूद करतो. तो वाद म्हणजे मार्क्सवाद होय. मी मार्क्सवादी झालों नाहीं; तरी 'मार्क्सवाद' ही एक निर्भेळ आपत्ति (unmitigated evil) आहे हें मत मी १९४१ सालीं सोडलें. तें मत सोडण्यास ज्या ग्रंथकाराचे ग्रंथ कारणीभूत झाले त्याचें नांव—क्रिस्टॉफर कॉडवेल—येथें आदरपूर्वक नमूद करणें जरूर आहे.

कम्युनिस्टांच्या दुनियेंतहि काव्याला आणि काव्यमयतेला जागा आहे हें मला या ग्रंथकाराच्या ग्रंथावरून प्रथमच पटलें; (दुदैवानें तेच पुनः पटविणारा कम्युनिस्ट ग्रंथकार अद्याप तरी आढळलेला नाहीं!) आणि ज्या राजवटींत काव्यमयतेला धोका नाहीं, त्या राजवटीस माझा विरोध नाहीं. अर्थात् माझ्या प्रस्तुत पुस्तकांत मार्क्सवादास पुष्कळसा विरोधच आढळेल. पण तो भाग काढण्याची मला आवश्यकता वाटत नाहीं. कारण आमच्या मार्क्सवादी भाईना कॉडवेलच्या भूमिकेपर्यंत आणण्यास त्या विरोधाची जरूरच आहे. याबाबतींतील माझी आजची भूमिका क्रांतिवाद आणि सौंदर्यवाद या प्रकरणांत आढळेल.

मी स्वतःस सौंदर्यवादी व अध्यात्मवादी म्हणवितों. पण अशा नामकरणाने आजच्या मतामतांच्या गलबल्यांत अर्थाहून अनर्थ झाल्याचेंच अनुभव अधिक आहेत. सौंदर्यवाद हा शब्द Romanticism, Romantic outlook या अर्थाने मी माझ्या लिखाणांत बरींच वर्षे वापरीत आहे. पण वसंत व्याख्यानमालेंतील एका व्याख्यानप्रसंगी मी तो शब्द वापरला, तेव्हां जुनीं नवीं शास्त्रे पढलेल्या एका उपवक्त्यांना त्यावरून Aesthetics (सौंदर्यशास्त्र) असा बोध झाला ! मी माझ्या लिखाणांत पुष्कळदा विशेषार्थाने वापरलेल्या शब्दापुढें कंसांत इंग्रजी शब्द वापरतो, याबद्दल माझ्या कांहीं वाचकांनीं मजकडे पृच्छा केली आहे. कांहीं नवे साहित्यिक माझी ती प्रथा उचलीत आहेत, याबद्दल मला एका प्रसिद्ध साहित्यिकांनीं बोलहि लावला. परंतु अर्थ कळावा, निदान अनर्थ होऊं नये, या करितांच मला असे इंग्रजी शब्द द्यावे लागतात, हें सांगण्याची मी येथें संधि घेतों. माझे विचार कळविणें हा मी मुख्य हेतु समजतो; भाषेतील सोंवळेपणा अगर इंग्रजी शब्दांवरील बहिष्कार, हा माझा मुख्य हेतु नव्हे.

मित्रांच्या व ग्रंथांच्या सहाय्याखेरीज या पुस्तकांतील एक प्रकरणहि लिहून झालें नसतें. (आणि मला तर ग्रंथ मिळविण्याकरितांहि माझ्या मित्रांचें सहाय्य घ्यावें लागतें !) त्या सर्वांचे वेगळे आभार मानून विस्तार करणें अवश्य नाहीं. तथापि ग्रंथ गुचविणें आणि ते मिळवून देणें या बाबतींत माझे मित्र प्रो. निरंतर यांचें मला झालेलें सहाय्य येथें आभारपूर्वक नमूद करणें जरूर आहे.

माझ्या लेखनकार्यांत निरपेक्षपणें मदत करणारा व आनंद मानणारा कुमार साहित्यिक मनोहर पुरंदरे यांचें मात्र आभार मानावे तेवढे थोडेच आहेत.

आतांपर्यंत तरी सुविद्य आणि समजदार प्रकाशक मिळण्याचे बाबतींत मी दैववान् आहे असें म्हटलें पाहिजे. श्री. य. गो. जोशी, श्री. मोटे, श्री. भेंडे (पद्म पब्लिकेशन लि०) यांच्या प्रमाणेंच, आजच्या माझ्या पुस्तकाचे प्रकाशक श्री. डी. जी. जोशी यांचेहि माझ्याशीं संबंध केवळ धंदेवाईक न राहिल्यानें, माझा हा साहित्याचा संसार सुखावह होत आहे, हें नमूद करण्यास मला आनंद वाटतो.

आजपर्यंत मी मुद्रकाचे आभार मानण्याच्या विरुद्ध असे. पण गेल्या दोन तीन वर्षांत ते आभार आवश्यक आहेत, हे मजसारख्या अश्रद्ध माणसांसहि

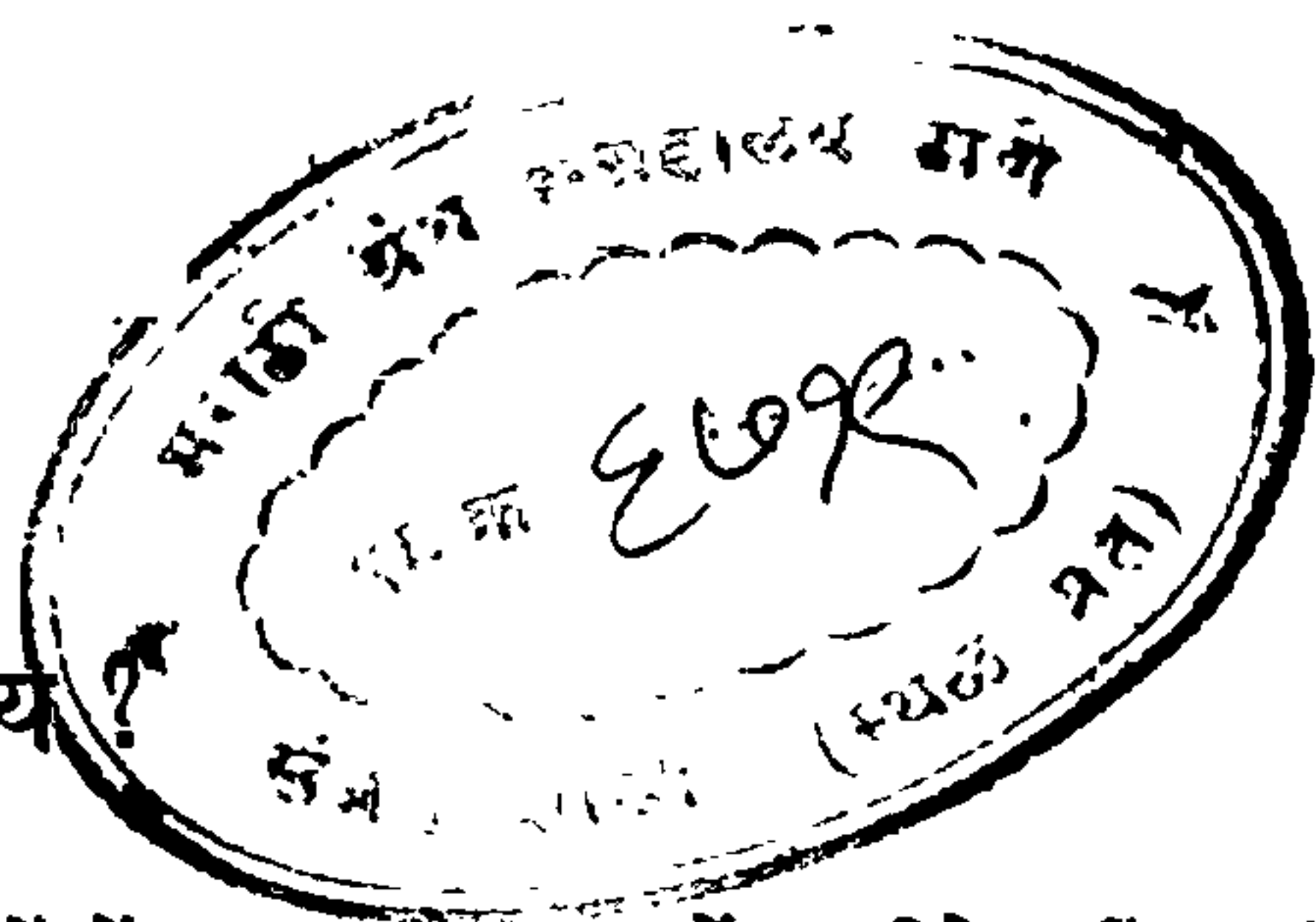
कळलें ! कामाची अत्यंत गर्दी असून व अनेक अडचणी असूनहि आदर्श मुद्रणालयाचे दक्ष आणि तज्ज्ञ चालक श्री. न. वि. सरदेशपांडे यांनी पुस्तकाचें काम शक्य तेवढ्या निर्दोषपणें व त्वरित पुरें केलें याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. माझ्या आगामी पुस्तकांसंबंधीं वाचकांकडून वरचेवर पृच्छा होत असते. पैकीं “**माझी नैतिक मूल्ये अर्थात् एका सौन्दर्यवाद्याचें नीतिशास्त्र.**” हें छापखान्याकडे रवाना झालें आहे. डॉ. केतकर यांचेवरील पुस्तक लिहिण्याची कामगिरी बेळगांव साहित्यसम्मेलनानेंच मजकडे सोंपविली असल्यानें, तेंहि मजकडून लवकरच पुरें होईलसा भरंवसा आहे. **गांधर्व विवाह** या पुस्तकाची दोन तीन प्रकरणें वेगवेगळ्या खास अंकांत प्रसिद्ध झाल्यापासून, त्याचे संबंधींहि वाचक व प्रकाशक वारंवार चौकशी करतात. पण ते आणखी कांहीं वर्षे प्रसिद्ध न करावें असें ठरलें आहे. **माझ्या कन्येची इच्छा** (लघुकथा लघुनिबंध) हें पुस्तक लिहून तयार आहे.

मी ज्या शिक्षणसंस्थेंत (महाराष्ट्र एज्युकेशन सोसायटीज् कॉलेज, पुणे.) काम करीत आहे, तिच्या विद्याप्रेमी चालकांनीं माझ्या या उद्योगास अधिक अनुकूल असें काम मजकडे दिल्यानें मला इतउत्तर माझ्या वाचकांच्या अपेक्षा अधिक लवकर पुण्या करतां येतील असें वाटतें. माझ्या वाङ्मयीन, व्यक्तिपरीक्षात्मक, आणि सांस्कृतिक टीकालेखनाची तात्त्विक पार्श्वभूमी अधिक विस्तारानें सांगणाऱ्या **सौंदर्यवाद** या पुस्तकाची सामग्री मी सांप्रत जमवीत आहे.

माझे हें नवीन पुस्तक माझ्या मागील पुस्तकाप्रमाणेंच विविध मतांच्या वाचकांना व प्रौढ अभ्यासकांना मान्य होईल व तें माझ्या पुढील लेखनाचा मार्ग अधिक सुकर करील अशी मला आशा आहे.

ता. १६-९-४६
तुकाराम आश्रम,
टिळकवाडी, पुणे २. }

श्रीकृष्ण के. क्षीरसागर

१ कला म्हणजे काय?

आजकालच्या साहित्यिकांचें हें एक सुदैव म्हटलें पाहिजे कीं, त्यांना सल्लागारांचा तुटवडा नाही. स्वतः साहित्यिक सल्ला देतातच, वाचक सल्ला देतात; राजकारणी लोक देतात, धर्ममोळे देतात, ज्यांना आपल्या जीवनाचें आणि जिवाचें काय करावयाचें तें ठाऊक नाही, तेहि सल्ला देतात ! [ज्यांना साहित्य कशार्शी खायचें हें, माहीत नाही तेहि सल्ला देतात !] सल्लागारांचा सुळसुळाट झाला कीं आपलें कांहीं चुकत आहे असें नकीं समजावें. आपली सुस्थिति असल्यास आपणांस शहाणपणा शिकविण्याची कोणाची छाती आहे ? पण आपण आरोग्य बिघडवून अंथरुणाला खिळलों अगर पैसा गमावून गरजू बनलों कीं सर्वच अक्कल शिकवणार ! साहित्यिकांच्या आज कोणत्या चुका होत आहेत हें अधिकारी व्यक्तींनीं सांगितलेंहि आहे. (प्रस्तुत लेखकानेंहि अन्य प्रसंगीं सांगितलें आहे.) पण साहित्यिक कोणत्याहि चुका करीत असले तरी त्यांनीं कोणाहि वाटेच्या वैदूस आपली नाडी कळेल असें समजण्याची तरी आणखी चूक करूं नये.

एक काळ असा होता कीं जेव्हां धार्मिक व्रतवैकल्यांत आणि भोळ्या भावांत गुरफटलेल्या लोकांना साहित्यिक वाट चुकत आहेत असें वाटे; आणि मग ते या वेड्या कोंकरांना कामक्रोधादि सहा लांडग्यांचा धाक घालून आपल्या कळपांत ओढूं पहात. आज काळ असा आहे कीं राजकीय व्रतें नेमनिष्ठपणें आचरणारे लोक साहित्यिकांचें वाया गेलेलें वाङ्मय आणि जीवन आपण चुटकीसरशीं सुधारूं शकूं अशी आशा बाळगतात ! मी हें अनेकवार सांगितलें आहे व आज फिरून सांगतो कीं ज्याला साहित्य हें

सौंदर्यदर्शनाचें आणि आत्मविकासाचें स्वयंपूर्ण साधन आहे अशी खात्री असेल तोच साहित्यिकांना उपदेश करूं शकेल. इतरांना साहित्य हा कसला उद्योग आहे याचाच पत्ता नसतो; मग ते त्याची सुधारणा ती काय करणार?

‘कला म्हणजे काय?’ हा महर्षि टॉल्स्टॉय यांचा ग्रंथ मराठीत आणून रा. साने (साने गुरुजी म्हणून प्रसिद्ध असलेले) यांनी या उपदेश-वाङ्मयांत फार महत्त्वाची भर घातली आहे. एकतर टॉल्स्टॉयसारख्या महान विचारवंतांचा ग्रंथ म्हटला की त्यांत केवळ दहा पुस्तकांतून अकरावें पुस्तक काढणाऱ्या पुस्तकी ग्रंथकारांच्या ग्रंथाहून अधिक स्वतंत्र दृष्टि असणारच. आणि दुसरें म्हणजे टॉल्स्टॉय यांच्या या तात्त्विक ग्रंथाचें भाषांतर रा. साने यांनी समरस होऊन व मूळ चांगलें समजावून घेऊन केलें आहे. विशेषतः साने यांचे ‘विद्यासागर-चरित्रा’ सारखे पहिले ग्रंथ माझ्या लक्षांत असल्यामुळे त्यांतील अशुद्ध भाषा या पुस्तकांत नाही हें विशेषेंकरून लक्षांत भरल्याखेरीज राहिलें नाहीं. दुसरें म्हणजे कला व साहित्य या विषयावर लिहायचें म्हणजे शब्दावडंबर व दुर्बोधता यांचें प्रदर्शन ही अलिकडील अनेक पुस्तकांत दिसून येणारी कल्पना या पुस्तकानें खोटी पडेल. महर्षि टॉल्स्टॉय यांनी या ग्रंथाच्या निमित्तानें आपल्या अनेक वर्षांच्या विचारांचा परिपाक अत्यंत सुबोध व स्पष्ट भाषेत वाचकांस उपलब्ध करून दिला आहे.

। कलामीमांसेंत सत्य, शिव, सुंदर यांचे परस्पर संबंध कोणते हा महान् प्रश्न ठरतो. किंबहुना त्या प्रश्नाच्या उत्तरावरच त्या मीमांसकाचा अधिकार आणि संप्रदाय ठरत असतो. सदर महाप्रश्नास टॉल्स्टॉय यांनी दिलेलें उत्तर जरी मला मान्य नसलें, तरी त्यांनीं केलेली कलेंतील दुर्बोधतेची व कृत्रिमतेची मीमांसा आज अत्यंत मननीय व हितप्रद ठरेल.

पण साने यांनी सदर ग्रंथ मराठीत आणतांना आपले म्हणून काहीं हेतु मनांत ठेवले आहेत; व ते त्यांनीं प्रस्तावनेंत व्यक्तहि केले आहेत. आणि त्यांच्या त्या हेतूंना आणि उपदेशांना टॉल्स्टॉय यांचा पाठिंबा आहे अशी त्यांची समजूत आहे. महात्मा गांधीसारख्या महापुरुषाला दिसलेलें सत्य आपल्या कलेनें विभूषित करून समाजाला सांगणें यापलिकडे साहित्यिकाला

कर्तव्य नाही व सार्थक नाही हा साने यांचा मुख्य उपदेश आहे. तर उलट पक्षीं गे.या शंभर वर्षांत खेड्यापर्यंत पोहोचणारं एकहि पुस्तक झालं नाही हा त्यांचा साहित्यिकांवर ठपका आहे. साहित्यिकांनी उचलण्यासारखं, रंगविण्यासारखं आणि सर्वत्र पसरविण्यासारखं गांधीदर्शित सत्य म्हणून ते अस्पृश्यतानिवारण हे उदाहरणादाखल सांगतात; तर खेड्यापर्यंत पोहोचण्याकरितां साहित्यिकांपुढे ते संतविजय लिहिणाऱ्या महीपतीचा आदर्श ठेवतात. त्यांचे म्हणणे,--“चांडाळांनो ! एकच, प्याला, उषःकाल, सुधारक काव्य यांसारखीं स्वतःच्या प्रतिभेचें आणि अभिरुचीचें कोड पुरविणारीं पुस्तके लिहिण्यापेक्षां तुम्ही गांधी, टागोर, देशबंधु दास या संतांचीं चरित्रे कां लिहीत नाहीं ?...तांब्यांचीं, केशवसुतांचीं, गडकऱ्यांचीं भावगीते निर्माण झालीं त्याऐवजीं झोंपाळ्यावरचीं स्त्रीगीते निर्माण होती, तर आज तीं किती दूरवर खेड्यापर्यंत पोहोचलीं असतीं ?... ”

पण रा. साने यांच्या साहित्यविषयक कल्पनांची परीक्षा करण्यापूर्वी ज्या महान् रशियन साहित्यिकांच्या आश्रयाने ते आपल्या कल्पनांचा प्रसार करूं इच्छितात त्या महर्षि टॉल्स्टॉय यांच्या कलाविषयक विचारांची थोडी चर्चा केली पाहिजे.

“स्वतःला जो पूर्वी अनुभव आला, तोच स्वतःमध्ये पुनः जागृत करून मग रेखा, रंग, गति, शब्द, हावभाव इत्यादि साधनांच्या द्वारा दुसऱ्यांनाहि प्राप्त करून द्यावयाचा--दुसऱ्यांनाहि तितकाच उत्कृष्ट अनुभव मिळवून द्यावयाचा हे कलेचें काम आहे.”

“कला हे मानवांचे हृदयैक्य करणारे, ऐकात्म्य करणारे बलवान् साधन आहे.”

“म्हणूनच व्यक्ति किंवा समाज यांच्या उन्नतीसाठीं कला अत्यंत आवश्यक आहे.”

या दोन तीन उद्गारांत टॉल्स्टॉय यांची कलेसंबंधीची आणि कलेच्या महत्त्वासंबंधीची कल्पना स्पष्टपणे व्यक्त झाली आहे. कलेसारख्या गूढ आणि अपार व्यापाराची व्याख्या वेगवेगळ्या कोनांनीं पाहून वेगवेगळी करतां येते. व म्हणून ही एकच व्याख्या शक्य अगर निर्दोष आहे असें नसलें, तरी

ही व्याख्या पुष्कळ अंशी मान्य होण्यासारखीच आहे यांत शंका नाही. शिवाय ती अत्यंत सुगम तर आहेच. पण टॉल्स्टॉय-मताचा वेगळेपणा तो यापुढेंच आहे. कलेमध्ये एवढी उपयुक्त शक्ति असूनहि प्लेटोने आपल्या आदर्श राज्यांतून कवींना हद्दपार करायचें ठरवलें ! आणि हीच वृत्ति खिस्ती साधु, सच्चे मुसलमान आणि बौद्ध भिक्षु यांचीहि पुष्कळ अंशी दिसून येते, याचें कारण म्हणजे आपली इच्छा नसतांहि आपणांस उत्कट शृंगार-करुणादि भावांनीं बेहोष व उन्मत्त बनविणाऱ्या या अवदसेचें त्यांना मोठें भय वाटतें ! पण या बाबतींत टॉल्स्टॉय हे 'प्युरिटन्सच्या' म्हणजे सोंवळ्या मंडळींच्या पक्षाचे नाहींत. ते म्हणतात, "हे लोक जें घालविणें शक्य नाहीं तें घालवूं पहात होते, ...कलेशिवाय मानवी समाज टिकूं शकणार नाहीं. कलेविना असणारा मानवी समाज म्हणजे पशूंचा कळप होईल." पण यापुढें ते असेंहि म्हणतात "अर्थात् त्याचबरोबर सौंदर्य-निर्मात्री म्हणजेच केवळ सुख देणारी ती 'सत्' कला असें मानणारे आजचे सुसंस्कृत व सुधारलेले युरोपियन् पंडित हेहि तितकेच चुकलेले आहेत."

या दृष्टीने टॉल्स्टॉय यांनीं सत्कलेची आपली व्याख्या सांगितली आहे. चांगली कला कोणती व वाईट कला कोणती हें ठरवितांना त्यांनीं जीवन व कला यांचे संबंध व मानवेतिहासासंबंधींचा हेगेलप्रणीत विकास-सिद्धांत या दोन प्रमुख अर्वाचीन कल्पनांना मान्यता दिली आहे. तथापि जीवनांतील सत्, असत्, पाप, पुण्य ठरविण्याचा हक्क धर्माचा आहे आणि कलेनें प्राप्त होणारें जें भावनांचें धन त्याची किंमतहि जीवनांतील सत्, असत्, तत्त्वां-वरच ठरवावी लागेल असें टॉल्स्टॉय यांचें मत आहे. धर्माच्या बाबतींत मात्र त्यांनीं शब्दप्रामाण्यवादी सनातन्यांपेक्षा अधिक विकासशील व पुरोगामी दृष्टि दाखविलेली आहे. धर्म म्हणजे कोण्या एका काळीं पवित्र पुस्तकांत लिहून ठेवलेले आदेश असें नसून प्रत्येक कालखंडांतील महापुरुषांच्या चरित्रांत दिसून येणारी जीवनविषयक दृष्टि म्हणजेच धर्म होय. कारण "ज्याच्याकडे अखिल समाज अपरिहार्यत्वांनं जात आहे असें जें जीवनाचें स्वरूप, कल्पना, किंवा ध्येय त्यालाच धर्म म्हणतात." आणि जीवनाचा अर्थ आणि

जीवनाचें ध्येय क्रांतिकालांत अवतीर्ण होणाऱ्या महापुरुषालाच कळतें, आणि त्याच्या अंतरंगांतील ध्येयाला जें मूर्त स्वरूप येतें तोच त्या काळाचा धर्म.

अशा मूर्त धर्माला जें अनुकूल तें सत् आणि त्याला जें प्रतिकूल तें असत्. वाङ्मय असो, संगीत असो कीं शिल्प असो—त्यानें उदित होणाऱ्या भावना जर त्या त्या काळांत धर्माला अनुकूल असतील तर ती सत्कला; प्रतिकूल असतील तर असत् कला.

महर्षि टॉल्स्टॉय यांची ही धर्माची कल्पना विकासवादी आणि बुद्धिवादी असली तरी कलेसंबंधीची त्यांची भूमिका मात्र साशंकतेची आणि परावलंबी अशी आहे. जणूं या वयोवृद्ध आणि धर्मनिष्ठ रशियन् जमीनदारानें आपल्या मृत्युपत्रांत (Testament मध्ये !) कलारूपी सुंदर पण कनिष्ठ मुलीनें ' धर्मदृष्टि ' रूपी ज्येष्ठ आणि सोंवळ्या मुलीच्या लेखी परवानगीखेरीज आपल्या विपुल वारशापैकीं एका पैचाहि खर्च करूं नये अशी अटच घातली आहे !

काउंट लिओ टॉल्स्टॉय हे तपस्वी होते तसेच सरदारहि होते; तत्त्व-शोधक होते तसे—नव्वे त्याहून शतपटीनें श्रेष्ठ असे कलावंत होते. कादंबरी-लेखनाची त्यांची कला सर्वथा अलौकिक आणि ईश्वरदत्त होती. सारा जन्म कलारूपी कन्येचा शृंगारसाज करण्यांत आणि हौस फेडण्यांत घालविणारा हा असामान्य कलावन्त अखेर आपल्या या सुंदर कन्येसंबंधीं इतका साशंक काय म्हणून ? सुंदरांच्या नशीबीं लोकापवाद; इतकेंच काय पण प्रियजनांचाहि अविश्वास, आणि कुरूप व सोंवळ्या व्यक्तींच्या हातीं जगाचा जामदारखाना असा याचा अर्थ करावयाचा काय ?

पण या कलावन्तानें आणि तत्त्वशोधकानें आपल्या साशंक वृत्तीचीं कारणें स्पष्टपणें सांगितलीं आहेत व त्यांतच कलेच्या अभिमान्यांना खरें आव्हान आहे. टॉल्स्टॉय यांच्या मते सौंदर्याची व्याख्या कोणीच समाधानकारकपणें करूं शकत नाहीं, आणि धर्माचा हात झुगारून सौंदर्याच्या मार्गे धांवणारी कला अखेर वैषयिकतेच्या खड्ड्यांत पडल्याखेरीज राहणार नाहीं. या दृष्टीनें त्यांनीं अर्वाचीन युरोपीय सौंदर्यशास्त्राचा धिक्कार करून ' जें सुखवितें तें सौंदर्य ' असें मानणाऱ्या या शास्त्राच्या गोंडस आणि गूढ शब्दजालांतून कांहींच निष्पन्न होत

नाहीं असें स्पष्ट मत दिलें आहे. त्यांनीं हेगेल आणि अनेक हेगेलमतानुयायी तत्त्ववेत्ते यांची दैवी आत्मिक सौंदर्याची व्याख्या घुडकावून लावली आहे व तो सर्व शाब्दिक खेळ आहे असें ठराविलें आहे. टॉल्स्टॉय यांच्या विविध कोटिक्रमांचा येथें संक्षेपानेंहि परामर्श घेणें अशक्य आहे. त्यांच्या मतांचा निष्कर्ष हाच कीं, सत्य, शिव आणि सुंदर या तिहींची बरोबरी नाहीं; इतकेंच नव्हे तर, सत्य आणि सुंदर या तत्त्वांनीं शिवतत्त्वांशीं बरोबरीचें नातें सांगणें म्हणजे निव्वळ तोतयेगिरी आणि उर्मटपणा आहे !

सुंदराला खालीं ओढतांना त्यांनीं आत्मिक सौंदर्य, नैतिक सौंदर्य हीं सर्व थोतांडें ठराविलीं; तर सत्याला खालीं ओढतांना “ सर्वसामान्य लोकांना जो पदार्थ माहीत आहे त्याच्याशीं आपण केलेलें वर्णन जुळणें म्हणजे सत्य ” अशी सत्याची संकुचित व्याख्या पत्करली आहे ! व अखेर “ म्हणून सत्य हें शिवत्वाकडे जायचें एक साधन आहे ” असा फैसला देऊन “ एका बाजूला सत्य आणि सौंदर्य यांची जोडी उभी करा आणि दुसऱ्या बाजूला शिवत्व उभें राहूं द्या. काय आहे त्यांच्यांत साम्य ? ” असा ‘ शैव ’-संप्रदायी सवाल टाकला आहे !

टॉल्स्टॉय यांस तुमच्या ‘ शिवा ’ची व्याख्या तरी काय ? असा प्रतिप्रश्न टाकून उत्तरीं येणाऱ्या व्याख्येच्या, ‘ सुंदर ’ आणि ‘ सत्य ’ यांच्या व्याख्यांप्रमाणेंच चिंधड्या उडविणें अवघड नाहीं ! तथापि टॉल्स्टॉय येवढ्या विचारवंतानें मांडलेल्या सिद्धांतांत तर्कापेक्षांही तळमळ आणि अनुभव यांना महत्त्व अधिक असतें. आणि या दृष्टीनें त्यांतील सत्यांशाचा आणि असत्यांशाचा विचार करणेंच अधिक उपयुक्त ठरतें. कला ही मानवांना कर्तव्यभ्रष्ट करील अशी भीति पुरातन कालापासून दिसून येते. कलेंत नीतिभ्रष्टेचा कलंक दिसणें आणि कलावन्तांत विकारीपणा, कैफीपणा आणि व्यसनीपणा यांची छटा अगर छाया दिसणें हा जणूं कलेला शापच आहे. परंतु एखाद्या वस्तूची परीक्षा करतांना ती तिच्या शुद्ध स्वरूपावरूनच करायला हवी. टॉल्स्टॉय ज्या धर्मभावनेच्या मांडीवर बहुजनांनीं आणि त्याबरोबरच कलावन्तांनींहि मान द्यावी म्हणून सांगतात, ती धर्मभावना तरी भ्रष्टाकारापासून मुक्त आहे काय ? पण ख्रिस्ती धर्माचें आणि ख्रिस्ती कलेचें

ऐतिहासिक समालोचन करतांना टॉल्स्टॉय यांची मजल भ्रष्ट धर्माच्या प्रेरणेनें जन्माला आलेल्या कलाकृतींसहि आधुनिक कलाकृतीहून अधिक मान्यता देण्यापर्यंत गेली आहे. ते म्हणतात की, “ तत्कालीन धर्मभावनांशीं अविरोधी असल्यानें या भ्रष्ट धर्मयुगांतील कला ही खरी कला होती. ती बहुजनसमाजाची कला होती. ”

टॉल्स्टॉय यांचें हें प्रतिपादन एका अर्थानें सुसंगत असलें, तरी तें एकांगी आहे व हा एकांगीपणा टॉल्स्टॉय यांनीं उघड्या डोळ्यांनीं पत्करला आहे. तो पत्करण्याचें कारण सौंदर्यवादी लोकांवरील त्यांचा अविश्वास हें एकच होय. एकदां मनुष्य सौंदर्य हेंच सत्कलेचें प्रमाण असें म्हणूं लागला कीं, तो असद्भावनांनाहि सद्भावना समजूं लागेल; असत्कलेलाहि कला समजूं लागेल आणि आधुनिक काळांत ज्या नागड्या आणि लंपट कलाकृतींनीं धुमाकूळ घातला आहे त्यांना ‘ असत् ’ म्हणावयास टीकाकारांना तोंडच उरणार नाही, अशी टॉल्स्टॉय यांस भीति आहे. टॉल्स्टॉय यांची ही भीति आजकालच्या महाराष्ट्रीय वाचकांस पूर्ण परिचयाचीच वाटेल. पण सम-कालीन कलुषित समाजजीवनाच्या कोणत्याहि अंगाकडे निर्भयपणें—डोळ्यास डोळा देऊन पाहणाऱ्या आणि तें जणू योगावस्थेंत जाऊन चितारणाऱ्या या असामान्य कलावन्तालाहि कलास्वातंत्र्याची भीति वाटावी हें महदाश्चर्य होय !

सत्य, शिव आणि सुंदर या त्रिपुटीपैकीं ‘सुंदरा’ला अखेरचें प्रमाण मानल्यावर सद्सद्विवेकाला फाटाच द्यावा लागणार असें मानण्याची चूक अनेक साहित्यशास्त्रज्ञ करतात. आणि या चुकीचें मूळ सुख आणि आनंद यांतील तफावत न कळणें हें होय. जें सुख देतें तें सुंदर यापलिकडे सौंदर्याची व्याख्याच या लोकांना सांगतां येत नाही, असा ओरडा टॉल्स्टॉय यांनीं ज्या ग्रंथांत केला आहे, त्याच ग्रंथांत सौंदर्यासंबंधी तत्त्ववेत्त्यांचीं पुढील मते उल्लेखिली आहेत.

“ हेगेलच्या मते परमात्मा निसर्गांत व कलेंत सौंदर्यरूपानें...स्वतःलाच प्रकट करीत असतो ... जडांत झळकणारी चित्कला म्हणजेच सुंदरता ... जें सुंदर आहे तें आध्यात्मिक (चैतन्यमय) आहे. परंतु जें आध्यात्मिक आहे त्याला इंद्रियगोचर व्हावयास आकार घ्यावा लागतो. आत्म्याचें

इंद्रियगम्य आविष्करण म्हणजे सुंदर दिसणें होय. सौंदर्यातील खरा अर्थ म्हणजे हे आत्म्याचे दर्शन होय. चैतन्याला, आत्म्याला बाह्यरूप देऊन प्रकट करणें म्हणजे कला. परमोच्च आध्यात्मिक ज्ञान, गहन अशीं सत्यें मनुष्याच्या बुद्धिकक्षेत आणून सोडणारें कला हें एक प्रभावशाली साधन आहे. धर्म व तत्त्वज्ञान ह्याप्रमाणें कलेचाहि या कार्मी फार उपयोग होतो. ”

“ हेगेलच्या मतें सत्य व सौंदर्य एकच आहेत. फरक इतकाच की, मूलभूत निराकार अविकृत कल्पना म्हणजे सत्य व ती कल्पना साकार करणें म्हणजे सौंदर्य. सत्याला प्रकट केल्यानें तें अधिकच यथार्थपणें आपण समजतो इतकेंच नव्हे, तर तें प्रिय वाटूं लागतें. ”

टॉल्स्टॉय यांनी उद्धृत केलेलीं वेसी, आनॉल्ड, रूगे, कुझिन्, रॅव्हे, सानमॉचे वगैरेंचीं मतें पाहिल्यासहि “ अन्तिम सत्याला मूर्त स्वरूप देणें म्हणजेच सौंदर्यनिर्मिति ”, व्यक्तिनिष्ठ आणि विश्वनिष्ठ अशा ज्ञानाच्या ज्या दोन बाजू त्यांतील विरोधाभासाचा परिहार म्हणजेच सौंदर्यनिर्मिति, अशी त्यांची समजूत दिसून येईल. अर्थात् अनेक आधुनिक सौंदर्यतत्त्ववेत्ते धर्म आणि कला यांची यात्रा एकाच अंतिम तीर्थाच्या रोखानें चाललेली असते असें प्रतिपादतात. धर्मानें शोधून काढलेलें सत्य कलेनें लोकप्रिय करावयाचें ही गौण भूमिकाहि ते मानीत नाहींत; किंवा जें सुखवितें तें सौंदर्य ही गौण व्याख्याहि मानीत नाहींत.

पण टॉल्स्टॉय यांच्या मनोरचनेंत धार्मिकता आणि व्यावहारिकता यांचा गंमतीदार संगम झालेला होता. त्यांना वैषयिक दृष्टिकोन गर्ह्य वाटे; त्याचप्रमाणें धर्माची काय की कलेची काय, वेदान्ती (Metaphysical) व्याख्या पाहिली की त्यांचें पित्त खवळे ! “ सत्य आणि सौंदर्य हें एकच होय, ” “ अमूर्त सत्य मूर्त करणें म्हणजेच कला ” यासारख्या तत्त्वज्ञानाला ते “ Waste of words ” म्हणजे वायफळ बडबड समजत.

म्हणूनच सत्य व सौंदर्य यांत अभेद मानणारे व सौंदर्य हेंच ध्येय मानणारे कलावन्त त्यांना भ्रष्ट वाटत. पण टॉल्स्टॉय यांच्या व्यावहारिक व्याख्या आणि धार्मिक ध्येयें पत्करून तरी कलेची नौका कोणत्या बंदरांत पोहोचते हें पहाण्यासारखें आहे. आपल्या प्रबंधाच्या शेवटी टॉल्स्टॉय यांनी

ख्रिस्तीधर्माने दिलेलं बंधुभावाचें ध्येय हेंच श्रेष्ठ ध्येय असें समजून कलावंतांनीं त्याबरोबर कलाकृती तयार कराव्या असा आदेश कलावन्तांना दिला आहे.

टॉल्स्टॉय यांच्या धार्मिकतेतहि कांहीं आधुनिकता आहे असें मी म्हटलें त्याचें प्रत्यन्तर यांतहि येईल. आजच्या शास्त्रप्रधान आणि मानवप्रधान युगांत कोणत्याहि धर्मातील देव अगर 'Dogma' कलावन्तांना प्रिय होणें जितपत शक्य आहे, त्या मानानें समता, बन्धुभाव आणि दुःखपरिहार हे विषय प्रिय होणें अधिक शक्य आहे. अर्थात् विश्वबंधुत्वभाव ही कलेंत रंगविण्यासारखी सर्वश्रेष्ठ भावना होय, असें सांगण्यांत टॉल्स्टॉय यांनीं धार्मिकता, आधुनिकता आणि शास्त्रीयता यांचा यावच्छक्य समन्वयच साधला आहे. परंतु मुख्य प्रश्न असा आहे कीं, भावनेच्या प्रान्तांतील सत् आणि असत् ठराविण्याचा हक्क कलेस आहे कीं धर्मास आहे ?

टॉल्स्टॉय म्हणतात, “ मानवांतील बंधुभाव, मानवांचें सर्वांगीण हार्दिक ऐक्य हें जीवनाचें साध्य आहे; ...हीच धर्मदृष्टि, हाच आजचा धर्म, ही धर्ममय प्रवृत्ति आज इतकी स्पष्ट झाली आहे कीं लोकांनीं सौंदर्याची वा सामर्थ्याची खोटी कल्पना टाकून देणेंच फक्त शिल्लक राहिलें आहे...” कला म्हणजे काय या प्रश्नाच्या चर्चेतील हा शेवटचा निष्कर्ष सांगण्यापूर्वी टॉल्स्टॉय यांनीं सौंदर्यवाद्यांप्रमाणेंच नीतेशेसारख्या 'सामर्थ्यवाद्यां'चाहि धिक्कार केला आहे. समर्थ हेच जर श्रेष्ठ, सामर्थ्य हेंच जर जीवितसार्थक्य, तर आई आपल्या दुर्बल मुलाची जपणूक करून त्याला जगविते तरी कशाला ? स्विफ्ट यानें संतापानें दिलेल्या औपगोधिक उपदेशाप्रमाणें “ कोंवळ्या पोरांचें लोणचें घालणें ” त्याहून बरें नाही काय ? असे प्रश्न टॉल्स्टॉय यांच्या आघोर साने गुरुजींनींहि विचारले आहेत व अखेर सौंदर्यभावनेहून बन्धुभाव हाच श्रेष्ठ कला-विषय असा सिद्धान्त काढला आहे.

पण आपल्या राष्ट्राइतकेंच दुसऱ्या राष्ट्रावर प्रेम करा; दुर्बलांवर आणि दुःखितांवर सहानुभूतीचा वर्षाव करा हा उपदेश तरी तर्काच्या कसोटीला कितपत उतरतो हें पहाण्यासारखें आहे. जर मानवी जीवन हेंच मुळीं दुःखानें आणि पापानें भरलेलें असेल, तर आपल्या दुःखी बांधवांना आपण

धीर धरण्याचा उपदेश तरी देणार कोणत्या तोंडानें ?—आणि जगविणार तरी कशाकरितां ? चार दिवसांचें दुःख चार वर्षे टिकविण्याकरतां ? ज्याला सौंदर्यांत उपभोग्यतेपलिकडे कांहीं दिसत नाही आणि उपभोगांत पापाचें पूर्णबिंब दिसतें, त्यानें स्वतः तरी कां जगावें आणि दुसऱ्यास तरी ‘ धीर घर ’ म्हणून कोणत्या तोंडानें सांगावें ? सारांश ‘ Life is worth living’. ‘Life is beautiful’ अशी ज्याला मनोमय साक्ष पटली नाही, तो खऱ्या अर्थानें विश्वबन्धुत्वहि साधूं शकणार नाही. आणि जीवनांतील कोणत्याहि प्रकारच्या सौंदर्याचा अनुभव नीतिमार्गानें येणार नाही, त्याला सौंदर्यदृष्टीच पाहिजे.

फार काय, ज्याला वैषयिकता, पाप व पतन असें निश्चर्यपूर्वक म्हणतां येईल, त्याकडे देखील नीतीच्या निषेधप्रधान नेत्रांनीं पाहिल्यास त्याचें भय वाटेल, पण अर्थ कधींच कळणार नाही ! आणि ज्याचा अर्थ कळत नाही त्याचें चित्र कलावन्त तरी काय काढणार ? स्वतःच्या व आत्मांच्या संसारांत आनंदाची व प्रेमळपणाची खैरात करणारी सुंदर व शहाणी अंना कैरोनिना ही अकस्मात् जीवनांतील पहिल्या महामोहास कशी बळी पडते याचें टॉल्स्टॉय यांनीं प्रतिविधात्याप्रमाणें जें चित्र उभें केलें आहे, तें केवळ पापभीरुत्वानेंहि साधणार नाही कीं, विश्वबन्धुत्वामुळेंहि साधणार नाही. जीवनांतील हरएक अनुभवाकडे साक्षी म्हणून, म्हणजेच सौंदर्यदृष्टीनें पाहणें हेंच कलानिर्मितीचें रहस्य आहे. इतकेंच नव्हे तर जीवनानन्दाचेंहि मूळ आहे (शोपेनहौर याची कलात्मक आनन्दाची उपपत्ति थोडींफार हीच आहे.) वैषयिकतेचा निषेध करण्यासहि तिचा अर्थ पूर्ण कळावा लागतो; आणि कोणत्याहि गोष्टीचा अर्थ तिच्या पाशांत पडल्यानेंहि कळत नाही कीं, तिकडे पाठ फिरविल्यानेंहि कळत नाही. तर चितारी भूभागाकडे (Landscape) ज्या दृष्टीनें पाहतो, महाकवि खीशरीराकडे ज्या दृष्टीनें पाहतो, टॉल्स्टॉय-सारखा महर्षि लोभमोहमय मानवी जीवनाकडे ज्या दृष्टीनें पाहतो, त्या दृष्टीशिवाय म्हणजेच कलात्मक दृष्टीशिवाय जीवनाचा अर्थ सांगण्यास अगर जीवमात्रावर प्रेम करण्यास इकच प्राप्त होत नाही. नीतिवाद्यांचें विश्वबन्धुत्व

म्हणजे एक प्रकारची दया होय. आणि दया दाखविण्यांत खरें बन्धुत्व आहे कीं प्रेम करण्यांत खरें बन्धुत्व आहे हें दीनदुबळेहि सहज सांगू शकतील !

दया हा धर्म नसून दया हें दौर्बल्य आहे, येवढेंच नीत्शेला म्हणायचें होतें. ज्या दुर्बलांना तुम्ही केवळ श्वास घेण्यास समर्थ करतां त्यांचा जन्मसिद्ध हक्क 'प्रतिपरमेश्वर' [Superman] होण्याचा आहे, एवढेंच त्याला सांगायचें होतें. सामर्थ्यवादी व सौंदर्यवादी लोक नीतीचा निषेध करतात आणि अशा या भयंकर तत्त्ववेत्त्यांना समाज मान देतो, या दृश्यामुळे टॉल्स्टॉय् भयभीत झाल्याचें दिसून येईल. पण वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, हे दोन्हीहि पंथ नीतीचा निषेध करीत नसून जुन्या आणि ओंगळ नीतीला नवयौवनवती (rejuvenated) आणि लावण्यवती करीत असतात. नीतिवादी लोक सौंदर्याला वैषयिकता समजून आणि सामर्थ्याला निर्दयता समजून प्रथमदर्शनींच डोळे मिटून घेतात व अखेर त्यांना या दोन्ही पंथांचा अर्थ कधींच कळत नाही, त्याला त्या पंथांनीं काय करावें ?

टॉल्स्टॉयच्याच ग्रंथांची गोष्ट घ्या. त्या ग्रंथांवर अश्लीलतेचा आरोप त्यांच्या हयातीतच झाला होता. आणि आजहि नीतिवादी लोक त्यांच्या सुंदर व बोधप्रद ग्रंथांना घाबरत आहेत. अलीकडेच मराठीत अनुवादित झालेल्या त्यांच्या 'क्रॉयट्झर सोनटा' या पुस्तकासंबंधी आजच्या नीतिवाद्यांचे एक पुढारी मजजवळ तक्रार करीत होते, "अहो, टॉल्स्टॉय् झाला म्हणून काय झालें ? त्यानें जारिणी, जार आणि खून हे विषय कशाळीं घ्यावे ?" जणू ह्या विषयांचा अर्थ कळल्याखेरीजच ते नाहीसें करतां येणार आहेत ! आणि जणू त्या विषयाला पाहून डोळे मिटणाराला त्याचा अर्थ कळणार आहे !

चेकॉव्ह याच्या डार्लिंग या गोष्टीची कलात्मक मीमांसा करतांना टॉल्स्टॉय यांनीं म्हटलें आहे कीं, त्या गोष्टीतील नायिकेचा धिक्कार करण्याकरितां चेकॉव्हनें लेखणी हातीं घेतली, पण अखेर न कळत तिचा सत्कार करून त्यानें लेखणी खाली ठेवली; चेकॉव्ह यानें तत्त्ववेत्त्याच्या दृष्टीनें प्रारंभ केला, पण कवीच्या दृष्टीनेंच न कळत त्यानें आपल्या गोष्टीचा अंत केला. टॉल्स्टॉय्

यांचेंहि असेंच झालें आहे ! आपल्या सिद्धान्त-ग्रंथांत धार्मिक दृष्टीस प्राधान्य द्यावयाचें असें ठरवूनहि आपल्या कलाकृतींत मात्र त्यांनीं सर्वस्वी सौंदर्य-दृष्टीच वापरली आहे !

पण म्हणूनच त्यांचें वाङ्मय खऱ्या व खोल अर्थानें नैतिक झालें आहे. कारण उच्च कला आणि उच्च नीति यांत द्वैत नाही. उच्च कला अनैतिक असूंच शकत नाही. आणि जिचा अनैतिक परिणाम होतो, ती उच्च कला असूंच शकत नाही.

पण जीवनांतील सौंदर्य (म्हणजेच जीवनाचा अर्थ) सांगण्यास ज्या-प्रमाणें कलावंत अवश्य असतो, त्याप्रमाणें श्रेष्ठ कलेचा खोल व पूर्ण अर्थ सांगण्यास टीकाकार लागतो. टॉल्स्टॉय यांनीं सोप्या आणि गांवढळ कलेची केलेली स्तुति थोडी अतिरेकी आहे. कारण सुबोधतेत आणि स्पष्टतेत टॉल्स्टॉय यांचा हात युरोपीय कलावन्तांतील फारच थोडे धरूं शकतील आणि तरी वॉर अँड पीस, अँना करेनिना; क्रॉयट्झर सोनटा यांचा पूर्णार्थ समजावून देण्यास प्रतिभावन्त टीकाकाराचीच जरूरी आहे.

याचा अर्थ असा नव्हे कीं, पांडितांखेरीज त्या कोणास कळणार नाहीत. किलोस्करांच्या वेळीं चार इयत्ता शिकलेल्या लोकांच्या ' शाकुन्तला ' वर उज्या पडत; आणि तरीहि अरविन्द घोष यांचेसारख्या जगश्रेष्ठ तत्त्ववेत्त्यास " Inner meaning of Shakuntala. " म्हणून सांगण्यासारखें उरतेंच. पुरभय्ये खाटेवर बसून रामायण वाचतात; पण रामायणाचें रहस्य सांगण्यास रवींद्रनाथ अगर भास्करराव तांबे यांसारख्या प्रतिभावन्त टीकाकारांस रामायणायेवढा ग्रंथहि पुरा पडला नसता. पण टॉल्स्टॉय यांजसारख्यांस कलेसंबंधीं आणखी एक भीति वाटते; " आपल्या मनांत नसतां कला आपणांस उन्मत्त बनविते ? " त्यांनीं आपल्या एका कादंबरीत संगीता-विरुद्ध हीच तक्रार केली आहे. एकाद्या वीनकारानें अगर सतारियानें कांहीं सूर छेडावे आणि मीं नाचूं लागावें, रडूं लागावें, रंगेल बनावें !—कोण हा अतिप्रसंग ! कोण ही परवशता !

या बाबतींत मला एवढेंच उत्तर द्यावयाचें आहे कीं, अनैतिकता हाच काय तो मानवी जीवनाला जडलेला रोग आहे ही कल्पना एकदेशीय आहे.

सामान्य मनुष्याच्या जीवनाला, इतकेंच काय पण रसिकता नसलेल्या विद्वानांच्याहि जीवनाला जडलेला मुख्य रोग म्हणजे रुक्षता, निर्जीविता,-- जीवनाचा कंटाळा व तो घालविण्याकरितां अखेर सुंदर विषय सोडून ग्राम्य विषयांच्या म्हणजेच व्यसनांच्या गळीं पडणें ! अशा निर्जीव आणि रुक्ष जीवांना थोडे रंगेल व बेहोष बनविणें--त्यांची परवानगी नसतांहि त्यांना रडायला अगर बागडायला लावणें-हें माझ्या मते मोठेंच पुण्य आहे. आणि कलावन्ता-खेरीज हें पुण्य कोण जोडूं शकेल ?

टॉल्स्टॉयसारख्या जगश्रेष्ठ कलावन्ताचेहि कलेसंबंधीं एवढे गैरसमज ! एवढें भय ! तर बिचाऱ्या साने गुरुजींनीं सदर ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत व्यक्त केलेल्या मतांची आणि भीतींची गत काय वर्णावी ? स्थूल मानानें त्यांनीं टॉल्स्टॉय यांच्याच मतांचा पुनरुच्चार केलेला आहे हें खरें; पण टॉल्स्टॉय यांची धार्मिकता कलानिर्मितीच्या मोहक क्षेत्रांत शिरतांच आपल्या कनिष्ठ सुंदर भगिनीच्या-म्हणजे कलेच्या-सर्वस्वी अंकित होते असें दिसून येतें. आणि त्यांच्या साहित्यशास्त्राची संकुचितता त्यांच्या प्रत्यक्ष साहित्यांत दुरुस्त झालेली दिसते. पण साने गुरुजींच्या बाबतींत मात्र असेंहि म्हणतां येण्यासारखें नाहीं. कलावन्तांना ते आजच्या महापुरुषांचीं चरित्रें लिहा, त्यांनीं दिलेले मंत्र गोष्टीरूपानें रंगवा असा उपदेश करतात, आणि प्रत्यहीं जन्म पावणाऱ्या आपल्या लहानमोठ्या पुस्तकांतून याच नियमाचें अक्षरशः पालन करतात ! महापुरुषाचा मंत्र झाला तरी त्यांतील सौंदर्य दिसेल व दाखविता येईल, तरच त्याची कला बनते. याचीहि या साध्यामोठ्या साहित्यिकास दखल नाहीं. आणि त्यामुळे त्यांचें विपुल वाङ्मय म्हणजे भोळसरपणा, दुबळेपणा, अधूपणा, पायघोळपणा, पुनरुक्ति यांचा एक अजबखाना बनून राहिलें आहे. सुदैवानें त्यांतील बरेंच रूपान्तररूप, सारांशरूप असेंच आहे. पण त्यांतहि त्यांनीं आपल्या वारकरी वातावरणाचें इतकें मिश्रण केलें आहे कीं कला व साधुता म्हणजे एक गुळचट व पोरकट प्रकार होय अशी नवीन वाचकांची समजूत झाल्याखेरीज राहणार नाहीं !

पण आज मराठी टीकाक्षेत्रांत अशी विचित्र विसंगति दिसून येते कीं, एकीकडे मनोविश्लेषणाचा नागडा पंथ; तर दुसरीकडे शृंगार नसल्यास सर्व प्रकारच्या

भावनादास्याला (Maudlin Sentimentality ला) उच्च काव्य समजणा-
 न्या अडाण्यांचा पंथ ! “ साने गुरुजी यांच्या वाङ्मयांत वाक्यावाक्यांत प्रेमळ-
 पणाचा पूर आहे, पण ‘ त्या दुष्ट ’ शृंगाराचा मात्र वासहि नाही ! ” या
 गोष्टीचें आमच्या सोंवळ्या व प्रापंचिक मंडळींच्या मनावर येवढें ओझें
 प्रडलें आहे, कीं त्यांस जुनें नवे साहित्यशास्त्र म्हणून कांहीं आहे, याचीच
 आठवण राहीनाशी झाली आहे ! अखेर “ आमच्या मुलांना व बायकांना ”
 वाचण्यासारखें आणि शिवाय ‘ पोटभर ’ वाङ्मय लिहिणारा एक निघाळा
 या बातमीनेंच मुळीं हे लोक इतके हर्षित झाले आहेत, कीं त्यांच्या
 लिहिण्यांत कितपत व कोणता अर्थ आहे हेंहि पाहण्याची त्यांस इच्छा
 नाही. साने गुरुजी यांच्या अत्यन्त सामान्य विचारांनीं भरलेल्या आणि
 कमालीच्या दुर्बळ भावनावशतेनें विकृत झालेल्या वाङ्मयाकडे चिकित्सेच्या
 निष्ठुर डोळ्यांनीं पाहण्यासच मुळीं कोणी तयार नाही. त्यांतच राजकीय
 सेवेला वाहिलेलें त्यांचें विरक्त व समर्पित जीवन ! (अर्थात् त्याबद्दल
 कोणाला आदरच वाटला पाहिजे. पण संसार सोडतांक्षणीं मनुष्य सर्व-
 शास्त्र-पारंगत अगर वाङ्मयकला-निपुण होतो ही कल्पना मात्र मूर्खपणाची
 आहे !) या सर्वसमुच्चयामुळे हिन्दुधर्मांत गाईचें जें स्थान तेंच
 आजच्या मराठी वाङ्मयांत साने गुरुजींचें स्थान होऊन बसलें आहे !
 तथापि त्यांच्या वाङ्मयीन कृतींस व उत्तीस टॉल्स्टॉयसारख्या जगद्विख्यात
 साहित्यिकाची मान्यता आहे असा गैरसमज त्यांच्या या नूतन अनुवादित
 ग्रंथामुळे होणार असल्यामुळे टॉल्स्टॉयबरोबरच साने गुरुजींचाहि विचार
 होणें जरूर आहे.

सर्वसाधारण वाचक साने गुरुजींच्या वाङ्मयाला बहुमोल कां मानतो हें
 वर सांगितलेंच आहे. पण या सामान्य, उथळ आणि अचिकित्सक मताला
 आमचे कांहीं विद्वान् विद्वत्तेचेंहि टेकण लावण्याचा प्रयत्न करतात.
 अचिकित्सकता आणि विद्वत्ता यांचें हें मिश्रण आचार्य भागवत यांच्या
 ‘ जीवन आणि साहित्य ’ या संग्रहांत दिसून येईल. त्यांनीं साने गुरुजी
 यांच्या गद्य-पद्य-नाट्य-चरित्रादि सर्वव्यापी वाङ्मयाला ‘ अपूर्व ’
 वाङ्मयाची पदवी दिली आहे; आणि ‘ श्यामची आई ’ या कृतीला

त्यांतल्या त्यांत नक्की अमरत्व बहाल केलें आहे. रा. भागवत यांचें स्वतःचें वाङ्मयनिकष कोणतें हें विचारण्याचें कारण नाही. कारण ते प्राधान्येंकरून सत्याग्रहसंप्रदायी तपस्येंत गुंतलेले आहेत. एखादा काव्यसंग्रह सरकारजमा झाल्यास त्यांतील काव्यगुणाबद्दल शंका प्रदर्शित करणें हें अशा मंडळीस मोठेंच पातक वाटतें ! आणि जीं पुस्तकें फडके-खांडेकर-माडखोलकर यांच्या पुस्तकांतील दोषांपासून अलिप्त आहेत तीं तत्काळ सर्वदोषमुक्त झालीं अशीहि त्यांची समजूत दिसते ! 'श्यामची आई' हें पुस्तक साधे विषय आणि शुद्ध मराठी भाषा या बाबतींत त्यांस अपूर्व वाटतें. रा. साने यांची भाषा शुद्ध आहे अशी क्षणभर कल्पना केली आणि साध्यासुध्या संसारांतील सौंदर्य आणि सत्य ग्रहण करण्याइतकी काव्य-दृष्टि त्यांचे ठायीं आहे असें मानलें, तरी त्यांच्या पुस्तकाची तुलना केवळ फडके-माडखोलकर यांजसारख्या लेखकांच्या लेखनाशीं केली कीं काम भागलें, ही रा. भागवत यांची कल्पना हास्यास्पद आहे. दृष्टिकोनाचा साधेपणा व भाषेचा घरगुतीपणा या बाबतींत हरिभाऊ आपटे यांचीं 'अनेक समाज-चित्रे' धनुर्धारीचे 'वाईकर भटजी' गोडसेभटजी यांचें—'माझा प्रवास' लक्ष्मीबाई टिळक यांचीं 'स्मृतिचित्रे' या पुस्तकांशीं साने यांच्या 'श्यामची आई' या पुस्तकाची तुलना केल्यास साने वाङ्मयाचें स्थान काय ठरेल, याचा हे राजकारणाच्या वशिल्यानें साहित्याची प्रतवारी लावणारे आचार्य कधीं विचार करतात काय ? वरील पुस्तकांनाहि आम्हीं 'अपूर्व' समजत नाही. तथापि, त्यांची योग्यता मोठी आहे व तीं • मराठी वाङ्मयांत चिरकाल टिकतील यांत शंका नाही; पण अशाच विषयावर साने यांनीं लिहिलेल्या पुस्तकांत मुद्दाम उबवलेली आणि ऊबडवी भाषा, कोकणाच्या विशिष्ट टापूंतच बोलली जाणारी पण महाराष्ट्राला दुर्बोध वाटणारी बोली, पाल्हाळ, हास्यास्पद विचार, याखेरीज काय आढळेल ? झाडावरील फूल तोडण्यांत घडलेल्या पातकाबद्दल पश्चात्ताप, मेलेल्या चिमणीचा अन्त्यविधि, तिजसाठीं अश्रुविमोचन, आणि अशौचपालन, सहा वर्षांचा भाऊ रामराम म्हणत मरतो, त्यास पुण्यात्मा समजणें वगैरे कमालीचा हास्यास्पद भोळसरपणा हाच या पुस्तकाचा

वेगळेपणा होय. साने यांच्या सर्वच पुस्तकांत भाषा गत्राळ आणि पाल्हाळिक आहे. कांहीं पुस्तकांत तर ती अत्यंत अशुद्ध आहे. त्यांचे वाङ्मय साधेपणांतील काव्य आणि भाषेतील शुद्धता या बाबतीत अपूर्व म्हणण्याचे घाडस एकाद्या राजकीय आश्रमांतील आचार्यांनी करणे म्हणजे साहित्य-शास्त्राशी अक्षम्य अतिप्रसंग होय.

पण या पुस्तकांच्या आवृत्त्यावर आवृत्त्या निघत आहेत ! एकादे पुस्तक समजावून घेण्यास विद्वत्ता अगर बुद्धि लागत नाही आणि शृंगारापासून ते अलिप्त आहे, या दोन आधारांवर ते शेंकडों शाळांच्या गळ्यांत बांधल्यास त्यांच्या आवृत्त्या सहज निघू शकतात हे कोणीहि सामान्य प्रकाशक सांगू शकेल. आणि शाळकरी मुले देखील केवळ गांजावाजामुळे अशी पुस्तके हाती घेतात आणि अखेर त्यांतील रडवेपणाला, प्रान्तीयतेला आणि पाल्हाळाला कंटाळतात, असे थोडा शोध घेतांच दिसून येईल !

ज्यांना श्रेष्ठ व सूचक कलेतील खरा खरा अर्थ कसा काढावयाचा हे अवगत नाही असे लोक कोणत्या नेमके गुणांना (?) भाळतात, हे साने गुरुजी यांच्या उदाहरणाने निश्चित कळणारे असल्याने त्यांचे उदाहरण हे एक प्रातिनिधिक (Typical) उदाहरण म्हणून घेण्यासारखे आहे. रा. भागवत म्हणतात, साने यांचे जीवन इतर साहित्यिकांच्या मानाने समृद्ध असल्याने त्यांचे वाङ्मयहि समृद्ध झाले आहे. समृद्ध जीवनाची रा. भागवत यांची कल्पना काय आहे ? अनुभवांच्या केवळ गंगोत्री अशा बहुतेक कोमल व तीव्र भावना मारून टाकणे ही तर त्यांची समृद्धीची कल्पना नाही ? रा. साने यांचे जीवन, डॉ. केतकर, गडकरी, माधवराव पटवर्धन, तांबे यांचेहून कोणत्या अर्थाने समृद्ध आहे हे भागवतांसारखे लोक सिद्ध करू शकतील काय ? पण हे विचारे राजकारण-बाह्य मराठी लेखक भागवत यांच्या हिशेबीच नाहीत. आमचे भागवत एकदम रशियन् वाङ्मयाकडेच धांव घेतात ! त्यांच्या म्हणण्याचा रोख हा की, एक साने गुरुजींचे वाङ्मय की त्यांनंतर एक रशियन् वाङ्मय ! इतर वाङ्मय म्हणजे नकलीपणा, जीवनापासून फारकत आणि नागडा नवमतवाद. टॉल्स्टॉय, डोस्टॉव्हस्कि, क्यूप्रिन्, चेकॉव्ह,

रोमॅनॉव्ह या रशियन ग्रंथकारांचे ग्रंथ इंग्रजीच्या अगर मराठीच्या द्वारे अनेक महाराष्ट्रीय वाचकांच्या वाचनांत आहेत. यांपैकी कोणाहि लेखकाच्या हजारों पानांतील एका पानांत तरी साने यांच्या पुस्तकांतील दुबळेपणा, पुराणपूजन, पाल्हाळ वा भोळसरपणा असल्याचें रा. भागवत दाखवूं शकतील काय ? उलट प्रतिभेंत आणि कलेंत रशियन कलावंतांहून बरेच कनिष्ठ असले तरी स्वातंत्र्यप्रीति, निर्भयता, सत्याविषयी पोटातिडीक या बाबतींत केतकर, केशवसुत, माधवराव पटवर्धन हे साहित्यिक; आणि भावनांच्या तीव्रतेत व सचोटीत तांबे, गडकरी यांच्यासारखे कवी हेच रशियन लेखकांचे अधिक जवळचे नातेवाईक ठरतील. रा. भागवत यांनी पुस्तकांत रवीन्द्रनाथ, टॉल्स्टॉय, रोमॅरोलॉ यांसारख्या विख्यात महर्षींचे साहित्यविषयक विचार भाषान्तररूपानें दिले आहेत. पण त्यांच्या स्वतःच्या साहित्यदृष्टीवर त्या विचारांचा परिणाम झालेला दिसत नाहीं. ‘मातृप्रेम’ ‘स्वातंत्र्य’ ‘शुचिता’ यांचा जप आणि तोहि रडतरडत केला तरच रा. भागवत यांस भावनांचें अस्तित्व जाणवतें. उलट टॉल्स्टॉय-सारख्या अगर टागोरांचेसारख्या लेखकांच्या ललितकृतींत अशा रडारडीस बिलकुल स्थान नसतें. ते स्वतः एकाद्या शस्त्रवैद्याप्रमाणें निष्ठुरपणें जीवन खोलून दाखवितात, आणि वाचक तें करुण सत्य पाहून रडतात. इथें पहावा तो साराच उलटा प्रकार ! स्वतः लेखकच रडतो, रडल्याच्या हकीगती देतो आणि वाचक थोड्याच अवधीत भ्रमनिरास होऊ हंसूं लागतो !

“साने यांना शुचितेचा हव्यास आहे !” रा. भागवत यांचें हें विधान वाचून एका विनोदी मित्रानें उपरोधानें बनविलेल्या एका विधानाची मला आठवण झाली. तो म्हणे, “काहीं लोकांच्या भाषेंत सांगायचें तर सीतेला पातिव्रत्याचा नाद होता !” शुचिता, मातृप्रेम या वृत्ती रक्तांत असाव्या लागतात. उलट या गुणांचा नामोचारपूर्वक जप केला, तरच आमच्या राजकारणव्यापृत टीकाकारांना त्यांचें अस्तित्व मान्य होणार ! खरा साहित्यिक सर्वांत प्रियतम सत्य अनुच्चारित ठेवतो. त्यालाच ‘ध्वनि’ म्हणतात आणि या ‘सूचित’ सत्याचा, या ‘ध्वनित’ सौंदर्याचाच साने

यांच्या वाङ्मयांत संपूर्ण अभाव आहे. जे सुंदर भाव, दारुण आणि वीभत्स अशा दैनंदिन जीवनाच्या चित्राच्या दर्शनाने वाचकांत उदित व्हावे, त्यांच्या नावांचा घोषच हा भजनपंथी लेखक सर्वत्र करीत सुटतो !

पण कलेंत ज्या ' ध्वनी ' चें एवढें महत्त्व त्याचें आणि रा. साने यांचें किती वांकडें आहे, हें त्यांनीं प्रस्तावनेंत स्वतःच्या तोंडानेंच कबूल केलें आहे. टॉमस हूड याच्या अत्यंत सुगम अशा कवितेंतील " The tree is living yet ! " ही ओळ साने यांनीं आपल्या प्रस्तावनेंत (सदोष) उद्धृत केली आहे. माझ्या भावानें आपल्या वाढदिवशीं लॅब्रनम् वृक्ष लावला असें सांगून कवीनें पुढें ही ओळ लिहिली आहे. " तें झाड अद्याप जिवन्त आहे ! " आणि माझा भाऊ मात्र आज नाही हा त्यांतील ध्वनि प्लेराच्याहि लक्षांत येतो. निदान अत्यंत सुंदर आणि अत्यंत स्पष्ट अशा ' ध्वनी ' चें तें एक उदाहरण आहे. पण येथेहि अर्थ कळण्यास मध्यस्थ लागतो म्हणून तें काव्य चांगलें नव्हे असें साने यांचें म्हणणें !

सोपेपणा आणि महापुरुषांनीं दाखविलेलें सत्यच तेवढें सांगणें हे दोन गुरुमन्त्र रा. साने यांनीं महाराष्ट्रीय साहित्यिकांना सांगितले आहेत. ते म्हणतात, " महापुरुषांच्या पाठोपाठ कलेनें गेलें पाहिजे. ही गोष्टच या कलाविलासी लोकांना पटत नसते. कला कोणाची दासी नाही. माझी कला कां बटीक आहे ? माझी कला माझ्या आवडत्या भावनांची मालकीण, कलेसाठीं कला हें आमचें ब्रीदवाक्य असें हे स्वैराचारी म्हणत असतात. परंतु...जगांत तुम्ही एकटे नाही...माझ्या घरांतील प्लेगचे उंदीर दुसऱ्याच्या घरांत जातील " इ. इ.

तसेंच साने गुरुजी कोणा एका नामांकित साहित्यिकाच्या व्याख्यानाला गेले होते; त्या साहित्यिकानें लोकांच्या तोंडीं आज जी चर्चा जास्त असेल तिचाच ध्वनि कलेंत उमटविणाऱ्या सवंग साहित्यिकांची हजेरी घेतली. असल्या दत्तक विषयावर मोलानें रडणाऱ्यांची कड घेऊन साने लिहितात— " मग ज्याच्याजवळ फारशी कला नसली तरी कळवळा आहे, त्याच्यानें राहवत नाही. तो आपली मोडकी तोडकीच कला घेतो व महापुरुषानें दाखविलेल्या ध्येयाचा प्रसार करण्यासाठीं उभा राहतो...परंतु, अशाची टर उडवावी काय ? तुम्ही कलावंतांनीं कॉलेजांतल्या पाखरांच्या लीला वर्णन

करण्यांतच सारी कला खर्च करावी, मग महापुरुषाने दाखविलेल्या ध्येयांना कोण पुजील ?...राष्ट्र कोण उभे करील ?..."

सानेगुरुजी वर उद्धृत केलेल्या उद्गारांत केलेची आपली कल्पनाहि सांगत आहेत आणि स्वतःच्या केलेचे समर्थनहि करीत आहेत. पण त्यांचे साहित्यिक टीकाकार तरी त्यांच्या 'मोडक्या तोडक्या कले'ला 'मोडकी' म्हणण्याहून अधिक काय करीत आहेत ? उलट, जेव्हां साने यांचाच एकादा पंथबंधु, तुरंग आणि आश्रम यांतील वास्तव्याच्या जोरावर त्या कुब्जेलाच तिलोत्तमा बनवून साहित्यिकांचाहि आचार्य बनण्याचा धृष्टपणा दाखवितो, तेव्हां हे बजावणे जरूर असते की, "बाबा रे, साहित्यिका-लाहि परंपरा आहे; साहित्य म्हणजे कांहीं अनाथ बालकांचा आश्रम नव्हे की त्यांतील कोणालाहि उचलून तुम्ही त्याचा व्रतबन्ध करावा आणि गुरुमंत्र द्यावा ! किंबहुना, साहित्याची परंपरा ही राजकारणाच्या परंपरेहूनहि श्रेष्ठ, प्राचीन आणि सार्वभौम आहे. महापुरुषांचे बोट धरूनच चालायचे म्हटले, तर साहित्यिक तुमच्या महापुरुषांचा हात कां धरतील ? त्यांच्या क्षेत्रांत काय महापुरुष नाहीत ? की त्यांना सांपडलेलीं सत्ये हीं अस्पृश्यतानिवारण करखा, मजूरसंग्रहना यांव्यतिरिक्त असल्यास तीं सत्येच नव्हेत ? आजच्या काळांतहि सर महमद इक्बाल, रवींद्र, शरच्चन्द्र यांसारखे महान् द्रष्टे साहित्याच्या क्षेत्रांतच होऊन गेले. महाराष्ट्राच्या रुक्ष भूमींतहि केशवसुत, तांबे, गडकरी यांसारखे शुद्ध भावनेच्या तीर्थांत पावन होऊन अल्पवयांतच श्रेष्ठ सत्याचे दर्शन आणि गायन करणारे कविकोकिल होऊन गेले. केतकर-पटवर्धनांसारखे, समाजशास्त्र-भाषाशास्त्र यांनीं सज्ज असलेले वाग्भट काय "राष्ट्र उभे करूं" शकले नसते ? परप्रान्ताचे (आणि वस्तुतः अखिल जगताचेच) महापुरुष महात्मा गांधी यांची गोष्ट सोडली तर टिळकांच्यो पश्चात्त्या राजकारणांत केतकरांच्या तोडीचे महापुरुष किती निघाले हे आमचे आश्रमवासी आचार्य सांगू शकतील काय ?

पण गोष्ट अशी आहे की, महापुरुषांचे पादोदक घेण्याची कल्पनाच मुळीं राजकारणाच्या हडेलहप्पी क्षेत्राला शोभेशी आहे. राजकारणांत आणि विशेषतः विसाव्या शतकांत ब्रीकाळलेल्या Totalitarian (सर्वव्यापी) राजकारणांत स्वतंत्र बुद्धीचीं माणसें जितकीं कमी, तितका त्या 'महापुरुषाला'

(डिक्टेटरला ?) अधिक हर्ष होतो. कारण त्याच्या आवाजाला कर्णे (Loudspeakers) लावण्यापलिकडे अधिक कार्यक्रम कोणाही मानव-सुताला देण्याची त्याची तयारी नसते. उलट वाङ्मयक्षेत्रांतील असंख्य महापुरुषांना वन्दन करूनहि अखेर वाङ्मयसेवक हा स्वतःला दिसलेलेच सत्य, न भितां न शरमतां, सांगत असतो. त्यांत काचित् केवळ “ कॉलेजां-तील पांखरांच्या लीला ” हि असतील, तर कदाचित् त्यांत त्याहून खोल अर्थ असून साने-भागवतांसारख्या, ध्वनितार्थाचे बाबतींत जन्मबधिर असलेल्या आचार्यांना त्यांत केवळ ‘ पांखरें ’ च दिसतील. [साने गुरुजी यांनी माझ्या कॉलेजभगिनीचे बाबत केलेल्या शब्दप्रयोगाचा मी निषेध करतो. पण सान्यांच्याच भाषेत सांगावयाचें तर अलिकडच्या वाङ्मयांत कॉलेजांतील पांखरांहूनहि राजकारणांतील पांखरांचीं वर्णनें अधिक येऊं लागलीं आहेत !]

वास्तविक कलेसाठीं कला या मंत्राचा अर्थ पुष्कळदां विकृत केला जातो; आणि कसाहि केला तरी रा. साने यांच्यासारख्यांना समजण्याइतकें तें सूत्र सोपें नाहीं हें तर निश्चित. पण कलेसाठीं कला आणि स्वैराचार यांचा संबंध कोणता हें साने गुरुजी सांगूं शकतील काय ? कलेसाठींच जगण्यानें मनुष्य स्वैराचारी होतो असें म्हटलें, तर साहित्याहूनहि राजकारणाच्या क्षेत्रांत अधिक स्वैराचारी आहेत, त्यांचा अधःपात कोणत्या कलेनें झाला हें साने सांगूं शकतील काय ? उलट मूळचा लढवय्या व बदफैली असलेला टॉल्स्टॉय हा कादंबरीकार बनून कलेच्या अविकारी नेत्रांनी पाहूं लागल्यानंतरच शुद्धचरित महर्षि झाला ना ?

वस्तुस्थिति अशी आहे कीं तात्पुरत्या साध्यामार्गे लागलेल्या या राजकारणां आणि नेमधर्मी मंडळीस कलेचा खरा अर्थहि कळत नाहीं, ध्येयहि कळत नाहीं आणि उगमहि कळत नाहीं. कलेचें ध्येय म्युनिसिपालट्या, कौन्सिलें आणि पार्लमेंटें यांच्या ध्येयाहून वेगळें आहे हें या लोकांस समजतां समजत नाहीं ! उलट त्यांच्या तात्पुरत्या दुःखनिवारणाच्या आणि रोग-निवारणाच्या कामांत त्यांस या सरस्वतीसुतांचें सहाय्य मिळेल त किती बहार होईल ? अशी आशाळभूत तळमळ लागून राहिलेली असते. पण कलेचें माहात्म्य महात्म्यांशीं केलेल्या लगटीवर अवलंबून नसून प्रत्येक नम्र पण प्रामाणिक साहित्यिकाला पटलेल्या सत्यावर अधिष्ठित असतें.

कलेचें सौंदर्य त्या सत्यावरील ज्याच्या प्रेमावर अवलंबून असतें. टॉलस्टॉय यांचेंहि श्रेष्ठत्व ख्रिस्तानें सांगितलेल्या सत्यांचा प्रतिध्वनि उमटविण्यांत नव्हतें; तर स्वतःस न पटल्यास ख्रिस्त-संदेशहि अवेरिण्यांत होतें, असें आजचे एक साहित्यक्षेत्रीय महापुरुष आणि निस्सीम टॉलस्टॉयभक्त रोमाँ-रोलाँ यांनीं सांगितलें आहे. आणि अंना कॅरेनिनाचें संविधानक आपल्याला कसें सुचलें हें सांगतांना खुद्द टॉलस्टॉय यांनीं कौंटेस टॉलस्टॉय यांना कलेचें रहस्य पुढील शब्दांत सांगितलें आहे :

“A work can only be good if one loves its fundamentals, its central idea.”*

महापुरुषांचे हुकूम बजविण्यापलिकडे आणि ध्वनी उमटविण्यापलिकडे कलावन्तास कांहीं कर्तव्यच नसेल तर टॉलस्टॉय यांस सत्य शोधण्याचीहि गरज नव्हती कीं त्यावर प्रेम करण्याची गरज नव्हती !

राजकारणाच्या आणि व्रतवैकल्याच्या जोरावर साहित्यिकांचे गुरु बनूं पाहणाऱ्यांची मार्मिकता पहायची असल्यास आणखी एकच गोष्ट पाहिली म्हणजे पुरे. “तरुणांचीं आवडतीं गाणीं मला सांगा म्हणजे त्यांचें व त्यांच्या राष्ट्राचें भवितव्य मी सांगेन” हें एका पाश्चात्य ग्रंथकाराचें महावाक्य उद्धृत करून साने गुरुजींनीं गर्ह्य गीतांची म्हणून जी यादी दिली आहे, तिजमध्ये ‘कशि या त्यजूं पदाला’ हें एकच प्याल्यांतील गीत आणि “भैतारिणी बिगिबिगि चाल” हें राजकवि यशवन्त यांचें गीत घातलें आहे, येवढें सांगितलें म्हणजे सान्यांच्या साहित्यज्ञानाचा अन्दाज वेगळा करावयास नको ! ! पहिलें पद दारूचा निषेध आणि पातिव्रत्याचा गौरव करणाऱ्या नाटकांतील साध्वी नायिकेनें म्हटलें आहे; तर दुसरें सान्यांच्या आवडत्या शेतकरी-जीवनांतील कुटुंबसौख्य आणि सेवानंद दाखविणारें आहे. यांतहि साने यांस ‘घाणेरडेपणा’ कुठें दिसला तें एक त्यांचा श्याम आणि त्याचें कोंकणी तत्त्वज्ञानच जाणें ! जें आपण श्यामच्या आईत सांगितलें आहे तेंच या गीतांतहि आहे, याचेंहि या पाल्हाळिक लेखकास भान न राहून तो विचारतो—“असलींच चित्रें आपल्या मासिकांवर आहेत ना ? या असल्या कचऱ्याच्या राशींतून कशा स्वरूपाचें राष्ट्र तयार होणार ?”

*(टॉलस्टॉय यांच्या पत्नीची रोजनिशी.)

आज साहित्यिकांना तीन कलाशून्य क्षेत्रांतील दादागिरीस तोंड द्यावयाचें आहे. एक शास्त्राभिमान्यांची, दुसरी धर्माभिमान्यांची आणि तिसरी राजकारणाभिमान्यांची !

पाश्चात्य देशांत इलेक्शनस्मध्ये सुंदर स्त्रियांचें ज्या प्रकारचें सहाय्य होतें त्याच प्रकारचें सहाय्य मतप्रचारांत साहित्यिकांचें व्हावें असा राजकारणी मंडळीचा हेतु; तर जन्मतःच भ्रष्ट अशा साहित्यसंगीतादि कलांना देवधर्माच्या रथाला जुंपून पावन करावयाचें असा धर्मनीतिवाद्यांचा विचार. तिसरें उरलेले जे शास्त्रवादी ते एकीकडून ललित साहित्याला नाक मुरडून शास्त्रीय साहित्य हेंच उच्च साहित्य असें ठरवू पाहतात; तर दुसरीकडून काव्यनाट्यटीकादि साहित्यशाखास शास्त्राच्या शृंखलांत बांधून कोणाहि रेम्याडोक्याच्या डोक्यांत भरतां येईल असा विश्वास धरतात !

पहिल्या दोन पंथांनीं साहित्यिकांस दरबारी भाटांचें व हरदास-पुराणिकांचें स्थान देण्याचा चंग बांधला आहे; तर तिसऱ्या पक्षानें रचनेंत तंत्राचें स्तोम आणि समीक्षेत पढिकतेचें अवडंबर माजवून साहित्य आणि साहित्यशास्त्र यांचा 'प्राण' च घेण्याचा विडा उचलला आहे ! अशा वेळीं वाङ्मय आणि वाङ्मयटीका यांचा 'प्राण' कोणता हें सांगण्याचें काम संभेलेनाध्यक्ष, समीक्षक, संपादक यांनीं करावयास हवें. पण स्वतः हातीं घेतलेल्या माध्यमावर म्हणजे साहित्यावरच विश्वास नसल्यानें आणि साहित्याच्या उच्चनीचतेसंबंधीचे त्यांचेच विचार पक्के नसल्यानें ते उपरिनिर्दिष्ट रुक्ष अगर घोकीव संप्रदायापुढें न्यूनगंडानें मान वांकवितात.

अशा स्थितीत साहित्य ही एकादी लाजिरवाणी चैन नसून आत्मविकासाचें आणि राष्ट्रीय प्रगतीचें स्वयंपूर्ण साधन आहे अशी श्रद्धा असणारांचें वेगळें साहित्यसंमेलन भरविण्याची पाळी येणार काय ?

२ साहित्यांतील सोंवळेंपणा

रा. य. गो. जोशी यांनीं प्रस्तुत मुलाखतींच्या द्वारे चालू जमान्यांत प्रसिद्ध होणाऱ्या कित्येक पोकळ मुलाखतींचा फुगा फोडण्याचें योजिलें असावें असें सदर पुस्तकांतील व अन्य ठिकाणच्या त्यांच्या निवेदनावरून दिसतें. तथापि प्रत्यक्ष कृतींत त्यांनीं या मूळ प्रतिज्ञेहून बऱ्याच अधिक गोष्टी आरंभिल्याचें दिसून येईल. जाहिरातबाज मुलाखतींच्या विडंबनाबरोबरच त्यांनीं स्वतःस प्रसिद्धिपराड्मुख वाटणाऱ्या आपल्या कित्येक स्नेह्यांचीं गौरवपर स्वभावचित्रें रंगविलीं आहेत. प्रसिद्धांचा उपहास, व अप्रसिद्धांचा गौरव याबरोबरच सदर लहानशा पुस्तकाचा बराच मोठा भाग रा. य. गो. जोशी यांच्या जीवनाविषयक व वाङ्मयविषयक तत्त्वज्ञानानें व्यापिला आहे. विनोदाच्या व अनौपचारिकतेच्या धुरोळ्यांत झाकलें असलें तरी, त्यांचें हें प्रेमविरोधक आणि साहित्यनिंदक तत्त्वज्ञान त्यांस सत्य व समर्थनीय वाटतें, हें त्यांच्या इतरहि वाङ्मयावरून दिसत असल्यानें ‘विनोद’ समजून त्याकडे दुर्लक्ष करतां येणार नाही. मित्रगौरवपर आणि तत्त्वप्रचारपर भागामुळे प्रस्तुत पुस्तकाचा विडंबनात्मक मूळ हेतु पार बाजूला पडला आहे व मूळ हेतूला साजणारें वाङ्मयतंत्रहि या पुस्तकानें जागजागीं उल्लंघिल्लें आहे, एवढेंच या बाबतींत म्हणतां येईल. लेखन-हेतूंच्या भेसळीमुळे तंत्राची भेसळ कशी होते, हें या पुस्तकावरून मनोरंजकपणें दाखवितां येण्यासारखें आहे. तरी अनौपचारिकतेच्या सनदेमुळे येथें अधिकच उघडपणें वावरूं लागलेल्या “य. गो. जोशीय” तत्त्वज्ञानाची एकदां पुरी चौकशी करून टाकणेंच अधिक सयुक्तिक होणार आहे.

पण ही तपासणी करण्यापूर्वीं अनौपचारिकतेच्या सनदेचा विचार केला पाहिजे. अनौपचारिकता हा तर विनोदी वाङ्मयाचा आत्मा आहे—जवळ

जवळ अस्तित्वाची अटच आहे म्हटलें तरी चालेल. पण या अटीलाहि व्यापून उरणारी वाङ्मयाची मोठी अट म्हणजे, गांभीर्य असो की थडा असो, दुःख असो की आनंद असो, गौरव असो की धिक्कार असो, त्याचा वाङ्मयांत प्रवेश व्हायचा म्हणजे तें जतन करण्याइतकें शाश्वत महत्त्वाचें हवें. आमची खात्री आहे की, रा. य. गो. जोशी आपल्या या अनौपचारिक लिखाणाला कांहीं साप्ताहिकांतील 'कांहीं स्तंभां' प्रमाणें क्षणजीवी समजत नाहींत. आणि जर त्यांना आपलें हें लिखाण कांहीं शतकांकरितां निदान कांहीं पिढ्यांकरितां आहे, हें कबूल असेल तर त्यांतील कित्येक पानें मामुली 'चकाट्यां' इतक्या सामान्य दर्जावर येऊन पोहोंचलीं आहेत, हा दोष त्यांस कबूल करावा लागेल. प्रथमदर्शनीं विनाकारण आल्यासारख्या वाटणाऱ्या प्रवेशाचा, पात्राचा किंबहुना एकेका उद्गाराचा, जसा समग्र नाटकाच्या पोषणास उपयोग असावा लागतो, तसेंच विनोदी लिखणांतील अनौपचारिकतेचें आहे. नाहीं तर दोन प्राकृत माणसें चेकाळलीं असतां त्यांचे शब्द टिपून घेतल्यास तें विनोदी वाङ्मय कां होऊं नये? निवड हा कलेचा आत्मा आहे. ही निवड साहित्यशास्त्राचें पुस्तक पुढें ठेवून करावी लागते, असें आम्हांस म्हणायचें नाहीं. जो आपल्या उद्गारांना शाश्वत महत्त्व आहे हें जाणतो, जो स्वभावतःच अनेक पिढ्यांशीं, अखिल युगांशीं बोलत असतो, तो ही निवड केल्याखेरीज लेखणीच उचलत नाहीं. फार काय, तोंडही उघडत नाहीं. मार्क ट्वेन, शॉ, फार काय, पी. जी. वुडहौस—यांच्या बाह्यतः चटोर व टवाळ दिसणाऱ्या उद्गारांनाहि कांहीं तरी शाश्वत महत्त्व असल्याचें आढळून येईल. या दृष्टीनें पाहतां रा. य. गो. जोशी यांच्या मुलाखतींतील कांहीं पानें म्हणजे केवळ सामान्य प्रतीच्या गप्पा होत. अनौपचारिकता आणि निरर्थकता यांतील अंतर रा. य. गो. जोशी यांनीं ओळखावयास हवें.

आतां या अनौपचारिकतेच्या भरांत बाहेर पडलेलें तत्त्वज्ञान : य. गो. यांचें तत्त्वज्ञान अगदीं थोडें, बव्हंशीं निषेधात्मक आणि अनेकवार सांगून झालेलें असें आहे. तरीहि या मुलाखतमालेंत त्यांनीं तें अनेक मुखांनीं वदविलें आहे. आपण ब्राम्हण बोलाविला तर तो आपणांस संकल्प सांगतो; रा. य. गो. जोशी यांस असे सात्त्विक ब्राम्हण लाभले आहेत की, ते

यजमान सांगेल तो संकल्प उच्चारतात ! “ साहित्यिक ही शिवी आहे ! ” “ प्रेम हा मूर्ख पणा आहे ” “ प्रेम केलेंच तर स्त्रीवर तरी करूं नये. ” तरुण आणि सुंदर स्त्रीखेरीज कोणाबद्दलहि सुस्कारे सोडण्यास हरकत नाही ! ” “ ज्ञानेश्वर, तुकारामच काय ते काव्य जगले,—आणि आज कोणी काव्य जगत असेल तर ते साने गुरुजी ! ” वगैरे तत्त्वे रा. जोशी आणि त्यांचीं गंभीर वा विनोदी पात्रे इतक्या वेळां सांगून गेलीं आहेत की, वाचकांना तीं तत्त्वे आतां पटायला तरी हवीत नाहीं तर खोडून काढायला तरी हवीत !

पण त्यांचाच एक मुलाखतदार म्हणतो त्याप्रमाणें त्यांच्या या चिडीला आणि निषेधाला कांहीं ‘ अखिल भारतीय ’ कारण आहे ! सदर मित्र त्यांना म्हणतो, “ तुम्हांला नेहमीं गंभीर गोष्टींची चेष्टा करायची सवय आहे ! पण जोशीबुवा ! इतकं हें चांगलं नाहीं. अशी चेष्टा करण्यामागची तुमची चीड मला माहीत आहे.—हिंदुस्थानांत सध्यां फारशीं असामान्य माणसं नसतांना—असामान्य कर्तबगार माणसांचं सध्यां जें जाहिरातींत पेव फुटलं आहे... ! ” इ०

तें पेव हेंच रा. जोशी यांच्या निषेधप्रधान तत्त्वज्ञानाचें कारण होय, असें म्हणण्याचा त्यांच्या मित्राचा बेत असावा. काव्यमय प्रेम (रोमॅंटिक लव्ह), काव्य, ध्येयवाद, स्त्रीसौंदर्य वगैरेंचा कांहीं अंश किंवा अप्रामाणिक लेखकांनीं बाजार मांडला असल्यास प्रामाणिक लेखकांचें कर्तव्य कोणतें ठरतें ? त्या ध्येयशून्य लेखकांचा निषेध करावयाचा कीं मूळ उच्च ध्येयांचा व उच्च वस्तूंचाच निषेध करावयाचा ? उलट, उच्च ध्येयांचा व उच्च सौंदर्याचा गौरव करणें, हाच ध्येयशून्यांचा निषेध करण्याचा खरा मार्ग होय. रा. जोशी यांस फक्त नकली साहित्य, नकली प्रेम आणि उथळ सौंदर्यपूजन यांचीच टर करावयाची असती तर त्यांच्या मित्रानें पेश केलेली ही त्यांची कैफियत आपणांसहि मंजूर झाली असती. पण रा. जोशी प्रेम, साहित्य, सौंदर्य या गोष्टींच मुळांत गौण, लाजिरवाण्या आणि फार तर माफ करण्याइतपत मानतात असें त्यांच्या वारंवारच्या विनोदावरून वाटतें. “ प्रेमप्रधान वाङ्मयापेक्षां दणदणीत वाङ्मय हें श्रेष्ठ वाङ्मय होय ” हें त्यांचें आवडतें तत्त्व होय. आपल्या मुलाखती—जगतांतील कवि त्यांनीं

जसा तरुण स्त्रियांकडे पाठ फिरवून आपल्या छोट्याशा अर्भकाच्या कौतुकांत दंग आहे असें दाखविलें आहे, (आणि त्यांतहि स्वार्थीपणा होत आहे असें समजून तो स्वतःला निखंदीत आहे !) तसेंच त्यांनीं आपला सुस्वरूप क्रिकेटपटु देखील प्रेमांत पडला नाही, हें दाखवून अनेक किफायतशीर शृंगारिक कादंबऱ्यांना 'खोट बसावी' अशी तजवीज केली आहे ! सदर क्रिकेटपटु केवळ प्रेमांतच य. गो. यांचा 'मतदार' बनला आहे असें नव्हे तर साहित्यांतहि त्यानें य. गो. यांच्याच मताला पुष्टि दिली आहे ! तो म्हणतो—

मग तुमच्यापेक्षां—म्हणजे तुम्हां सर्व साहित्यिकांपेक्षां—आमचा तयारखान फार श्रेष्ठ दर्जाचा म्हटला पाहिजे !

“ नो 'ती'—नो 'पदर', नो 'पिना', नो 'फेस पॉवडर' !—'स्टिल सोहोनी गेट्स मॅन्जिक् थ्री फिगर्स', 'सोहोनी बोल्ड फाअिव्ह', 'फिफटी यियर्स ओल्ड यंग व्हेटेरन' असल्या दणकट शब्दांनीं तो पोरबाळापासून म्हातान्याकोताऱ्यापर्यंत रेडिओभोवतीं गोळा करतो—आणि तुमचें वाङ्मय आवडीनें वाचावे एवढ्याकरितां तुम्हाला मात्र पोरीबाळींच्या पदरांचीं वर्णनें करावीं लागतात ! ”

आपल्या क्रिकेटपटूनें साहित्यिकांना दिलेले हे टोले नमूद करून य. गो. जोशी लिहितात, , 'मी चलाखीनें तो मुद्दा चाळवला !'

वास्तविक इतकी चलाखी करण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. सदर क्रिकेटपटूची स्वतःची निर्लेपता कितीहि संशयातीत असली, तरी गुलगुलीत साहित्याला मात्र स्त्रियांच्या पिन्सची आणि पदराची शोभा लागते आणि खणखणीत क्रिकेटला त्यांचें वावडें आहे, ही रा. जोशी यांनीं करून घेतलेली समजूत खरी नाही. मला वाटतें, जोशी यांनीं मॅच पाहावयाला जाणें देखील 'पुरोगामीपणाचें' समजून वर्ज्य केलें असावें. नाही तर क्रिकेटच्या खणखणीत क्षेत्रांतहि अलीकडे स्त्रियांनीं चांगलाच जम बसविला आहे असें त्यांस आढळून आलें असतें !

अर्थात् स्त्रियांच्या 'अकरां' बरोबर पुरुषांच्या 'अकरां' नीं दंड थोपटून सामना देण्यास उभें राहणें व स्त्री--दाक्षिण्याखातर डाव्या हातानें खेळून खुब्रीनें पराभव पत्करणें, वगैरे गोष्टी बाळबोध जोशीबुवांना माहीत

नाहीत त्याच बऱ्या ! निदान क्रिकेट, तालीमबाजी वगैरेंबद्दलचा तरी त्यांचा आदर शिष्टक राहावा म्हणून खबरदारी घेणें आतां जरूर आहे !

तल्यारखान यांच्या क्रीडांगणोक्तींतील धाडसी (पाश्चात्य वळणाच्या) स्त्रीविषयक उल्लेखांचा बोभाटा झाल्याचें वर्तमानपत्रवाचकांस तरी नव्यानें सांगावयास नको ! अर्थात् त्यांचा तो पाश्चात्य वळणाचा नर्म विनोद असेल; पण बोलिंग आणि बॅटिंगविषयीं बोलतांनाहि स्त्रीविषयक विनोद करणें जर तल्यारखान युक्त समजतात तर बोलून चालून सौंदर्यभक्त साहित्यिकांनीं स्त्रियांचीं वर्णनें केल्यास त्यांस क्रिकेटमधील काल्पनिक खणखणाटानें व खणखणीतपणानें दटावण्याचा य. गो. यांचा बेत कसा पार पडणार ?

पण रा. जोशी यांच्या उपहासजनित तत्त्वज्ञानांत असे प्रमाद न शिरले तरच आश्चर्य ! कारण त्यांनीं आपणांस पूज्य काय वाटतें (अगर वाटावें) याहून आपणांस अपूज्य काय वाटतें याचेंच अधिक चिंतन केलें आहे— नव्हे ध्यास घेतला आहे. चारदोन प्रसिद्ध व्यक्तींचें वाङ्मय आणि जीवन जोशी म्हणतात तितकें विचित्र आहे, असें म्हटलें तरी त्यामुळें चिडून रा. जोशी यांच्यासारख्या प्रामाणिक गृहस्थांनीं अखिल जीवनाविषयींचें विपरीत तत्त्वज्ञान कवटाळल्यास खरोखरच मोठी दुर्दैवचा गोष्ट होईल !

आणि तशी गोष्ट घडत आहे हें चारित्र्य आणि साहित्य यासंबंधीचे रा. जोशी यांचे अनंत वेळां बाहेर पडलेले उद्गार पाहिल्यास दिसून येईल. ' काव्य जगेल तो खरा कवि; ' ' ज्ञानेश्वर—तुकारामच काव्य जगले; ' ' आजकालच्या सर्व लेखकांत ज्यांचें शील आणि वाङ्मय आदरणीय आहे असा लेखक म्हणजे फक्त साने गुरुजी; ' वगैरे उद्गारांत सद्भावना आणि अज्ञान यांचें समप्रमाण आढळेल. रा. जोशी यांच्या कवि-मित्रास फक्त त्यांची चारित्र्याविषयींची 'चीड' उमगली; पण इतरांस त्यांचें अज्ञानहि उमगल्यावांचून राहणार नाही. वरीलसारख्या उद्गारांत दिसून येणारी त्यांची पावित्र्य, वैराग्य, मुमुक्षुत्व वगैरेसंबंधींची अस्थिर पिपासा हिंदुमात्रास सहज समजण्यासारखी आहे. तथापि त्यांनीं चारित्र्य आणि साहित्य या दोहोंविषयींहि मोठासा खोल विचार केला आहे, असें मात्र त्यांच्या या उद्गारांवरून म्हणतां येणार नाही. तुकाराम आणि ज्ञानेश्वर दोघेहि ' काव्य जगले ' तसेंच दोघेहि ' चारित्र्यवान् ' होते; मग दोघांचेंहि काव्य सारख्याच

श्रेष्ठतेचें असावयास पाहिजे. पण मला वाटतें, केवळ अज्ञ माणसांखेरीज कोणीच तसें म्हणणार नाही. रा. जोशीही केवळ वैराग्याच्या बाबतींत आपली कसोटी पास होणाऱ्या प्रत्येक वैराग्याला ज्ञानेश्वरींतील अमोघ सौंदर्य निर्माण करतां येईल असें म्हणणार नाहीत असें वाटतें. मग शीलाची आणि साहित्याची मोट बांधण्याचा अट्टाहास कां ? केवळ कांहीं प्रसिद्ध लेखकांचें साहित्यहि बिघडलें आहे आणि शीलहि बिघडलें आहे असें ऐकलें म्हणून ?

मला एवढेंच सांगावयाचें आहे कीं, केवळ वैयक्तिक चिडीतून खोल तत्त्वज्ञान निघणार नाही. अपूज्य काय आहे, याहून पूज्य काय आहे याचा निदिध्यास केल्याखेरीज खरें वाङ्मय निर्माण होत नसतें.

शिवाय शीलासंबंधीहि जोशी यांच्या कल्पना संकुचित व निषेधजनित (Negative) आहेत. व्यापाऱ्यांचें शील आणि योद्ध्यांचें शील यांचें स्वरूप व अटी वेगळ्या आहेत. कुमारिकेचें पावित्र्य आणि पतिव्रतेचें पावित्र्य हीं दोन पावित्र्ये, अर्थानें (Content) भिन्न आहेत. अर्थव्यवहारांतील सचोटी हें व्यापाऱ्यांच्या शीलाचें बीज होय; तर आर्तत्राणार्थ मरण हें वीरांच्या शीलाचें रहस्य होय. तसेंच योग्याचे यम-नियम आणि कलावन्ताचे जीवन-नियम हे एक असूं शकत नाहीत. योगी मोहविषयापासून चित्तवृत्तींचा निरोध करीत असतो; तर कवि मोहविषयांवर चित्तवृत्तींचा वर्षाव करतो— नव्हे त्याच्या प्रवाहांत विलीन होऊं पाहतो. पण दोघांचीही अगदीं भिन्न मार्गोनीं एकाच श्रेष्ठ स्थळीं भेट व्हावयाची असते. कवीहि मोहमय सौंदर्यांत स्वतःला विसरून अखेर श्रेष्ठ अशा दैवी सौंदर्याकडेच जात असतो. ज्याप्रमाणें प्रामाणिक व्यापाऱ्यास प्रामाणिक योद्ध्याकडे पाहून शरमण्याचें कारण नाही; ज्याप्रमाणें पतीवर निस्सीम प्रेम करणाऱ्या पत्नीनें कुमारिका आपल्याहून पवित्र आहे म्हणून दुःखी होण्याचें कारण नाही; त्याचप्रमाणें सुंदर वस्तूंच्या सौंदर्यांत विलीन होण्याचें व सुंदर वस्तूंतील दैवी सौंदर्य विशद करण्याचें व्रत घेतलेल्या साहित्यिकानें इंद्रियदमनाचीं व्रतें करणारांपुढें मान खालीं घालण्याचें कारण नाही.

पण साहित्याच्या श्रेष्ठ कार्याविषयी (मिशनविषयी) अज्ञान अमल्यास मात्र तुरुंगांत जाणारा कोणीहि फुटकळ राजकीय कार्यकर्ता पाहिला कीं,

शरमून जावें, स्त्रीमोहार्शी सामना देण्याकरितां नासिकाग्रावर दृष्टि लावून बसलेला बैरागी पाहिला कीं त्याचे पाय धरावे, असेंच होत राहणार. ज्याला स्वतःचा धर्म समजला नाही, तो दिसेल त्या बुवाच्या मार्गे लागल्यास आश्चर्य कसलें ?

साने गुरुजींच्या कडक व्रतानुसरणांबद्दल आम्ही अर्थातच आदर बाळगूं; पण केवळ त्यांच्या व्रतस्थपणाखातर त्यांचें वाङ्मयहि आमचे साहित्यिक डोक्यावर घेऊं लागले, तर त्यांना व्रताचरण, चारित्र्य आणि साहित्य यांपैकीं कशाचाच अर्थ कळला नाही असें म्हणावें लागेल.

रसिक आणि प्रेमी वृत्तींत सौंदर्य असतें, तसेंच साधुवृत्तींतहि असतें हें आम्हांला मान्य आहे. पण प्रत्येक साधूचें सात्त्विक सौंदर्य वाङ्मयाच्या माध्यमांतूनच प्रकट होईल असें नाही. याचाच अर्थ प्रत्येक साधु श्रेष्ठ कवि असेलच असें नाही. ही खुद्द संतांची गोष्ट झाली. मग जे अद्यापि संत झाले नसून, केवळ व्रतनियमांच्या पथ्यपाण्यावर अवलंबून असणारे दुर्बल आणि अज्ञ साधक आहेत, त्यांचेंहि वाङ्मय केवळ सोंवळें म्हणून डोक्यावर घेणें आणि साहित्यिकांच्या डोक्यावर लादणें म्हणजे तर भोळसट अरसिकतेची कमालच होय ! तरुण स्त्रियांबद्दलच काय तें अश्रूंनीं ठिबकणारें आणि सुस्काऱ्यांनीं थरथरणारें भावनातिरेकी (Melodramatic) वाङ्मय लिहितां येतें अशी रा. जोशी यांची कल्पना असेल, तर त्यांनीं साने गुरुजी यांचें 'श्यामची आई' हें पुस्तक वाचावें. म्हणजे शृंगारापासून पूर्ण अलिप्त अशा वाङ्मयांतहि अश्रू, सुस्कारे, भावनातिरेक, दुबळेपणा आणि कृत्रिमपणा असतो हें त्यांस दिसून येईल. कीं तरुण स्त्रीखेरीज अन्य ठिकाणीं दाखविलेला दुबळेपणा म्हणजे दुबळेपणाच नव्हे ? कीं उपासतापास करणाऱ्या लेखकांच्या दुबळेपणाला केवळ फडके-माडखोलकरांच्या रागाखातर खण-खणांतपणाचें सर्टिफिकेट जोशीबुवा आणि त्यांचे निरीश्वरवादी भाई मित्रहि देऊन टाकणार ?

सारांश, शृंगाररस आणि विशिष्ट लेखकांची जाहिरातबाजी येवढ्यांच्या मार्गे हात धुवून लागलें कीं, बाकी मराठी वाङ्मयांत 'आलबेल' आहे, ही रा. जोशी यांची अनेक वर्षांची कल्पना एकांगी व सदोष आहे. वाङ्मय व जीवन दोहोंच्याहि बाबतींत सोंवळेपणा व साधेपणा हे मंत्र अखेर गांठण्यास

पुरेसे नाहींत. पथ्य हें आदर्श आरोग्याचें लक्षणहि नव्हे कीं एकमेव साधनहि नव्हे; तसेंच, “ तरुण स्त्रियांवर प्रेम करणें हें पाप होय ” व “ आपण सर्वसामान्य माणसें आहोंत ” हीं दोन्ही निरपवाद सत्यें आहेत असें मानलें तरी या सत्याच्या जोरावर मनुष्य फार तर वाङ्मयगत आणि आचारगत पापांपासून दूर राहील; पण तेवढ्यानें तो वाङ्मयांतील किंवा जीवनांतील मोठेपणापर्यंत पोहोंचेल असें मात्र नव्हे.

मी पुनः सांगतो कीं, जोशी यांच्या वाङ्मयविषयक आणि जीवन-विषयक तत्त्वज्ञानांत केवळ पथ्यपाण्याचा, सोपळेपणाचा व सावधपणाचाच विचार आढळतो. जीवनाचा काय कीं वाङ्मयाचा काय, खरा विकास सोंवळेपणांत नाहीं. झाडाला केवळ कुंपणानें भागणार नाहीं. त्याला पाणीही हवें.

साध्या व्यक्तिचित्रांचीच गोष्ट घेतली, तरी अनेक जिवंत आणि गुणवान मित्र पुढें बसवावयाचे व अखेर त्यांच्या चित्रांत रेखाटावयाचें काय ? तर ते प्रेम आणि जाहिरातबाजी यांपासून अलिप्त आहेत ! हीं ‘निगेटिव्ह’ छायाचित्रे आकर्षक कशीं वठावीं ? उलट जीवनाविषयीं कांहीं उच्च श्रद्धा हा लेखनाचा प्रस्थानबिंदु (Starting Point) असल्यास अप्रसिद्ध माणसांच्या शब्दचित्रांतूनही कसें उदात्त काव्य निर्माण होऊं शकतें हें पाहावयाचें असल्यास विठ्ठलराव घाटे यांचे ‘ कांहीं म्हातारे ’ पाहावे. इंग्रजींत एक म्हण आहे कीं, एखाद्या मनुष्याचे मित्र कोण हें कळूं द्या कीं, तो कोणत्या प्रकारचा माणूस आहे हें सांगतां येईल. वाङ्मयांतही मी असें म्हणेन कीं, मनुष्याला जीवनांत प्रिय व पूज्य काय आहे, यावर त्याच्या वाङ्मयाची उंची अवलंबून आहे. नुसत्या सोंवळेपणावरही नाहीं कीं निरहंकारतेवरही नाहीं.

ज्या ‘ निगेटिव्ह ’ आणि एकांगी हेतूनें—अर्थात् जाहिरातीमुलाखतीची टर उडविण्याच्या हेतूनें—रा. जोशी यांनीं या मुलाखतींना सुरुवात केली त्या विडंबन हेतूलाही ते धरून राहिले नाहींत, त्याचेंही तंत्र त्यांनीं पाळलें नाहीं, हें प्रथम सांगितलेंच आहे. या तांत्रिक भेसळींतून प्रस्तुत संग्रहांतील कांहीं मुलाखती बचावल्या आहेत. त्या कशा काय बचावल्या याची हकीकत मनोरंजक होणार असली, तरी आधींच वाढलेल्या या विवेचनास त्याचा फारसा उपयोग नसल्यानें त्या मीमांसेत येथें न शिरणें

बरें. येवढें मात्र नमूद केलें पाहिजे कीं, जोशी यांचा विडंबनाचा व वैयक्तिक उपहासाचा हेतु कायम असूनही रा. के. नारायण यांची मुलाखत तंत्रदृष्ट्या व (विनोददृष्टीनेही) रम्य वठलीच आहे. निरंतर यांचीहि मुलाखत हृदयस्पर्शी वठली आहे, पण लेखकाचा त्याला इलाज नाही. कारण लेखकास आपलें आवडतें तत्त्वज्ञान येथें घटकाभर गुंडाळून ठेवावें लागलें आहे, अर्थात् लेखक रसिक व सहृदय असल्यामुळेच त्यानें प्रसंग ओळखून हें वर्तन केलें. आणि शेवटची म्हणजे गोंधळेकर गोडबोले या जोडीची मुलाखत म्हणजे मात्र रा. जोशी यांच्या अगदीं वेगळ्या पैलूची विनोद चमक आहे. येथें य. गो. जोशी यांची विनोदी, कल्पक आणि व्रात्य प्रतिभा आपल्या मागच्य जुनाट व्यावर्तून (प्रेमानेंदा आणि साहित्यनिंदा याच त्या जीर्ण—Chronic व्याधि होत !) किंचित् काळ मुक्त होऊन पूर्ण तेजानें चमकत आहे. ही त्या त्या व्यक्तींचीं चिनें आहेत कीं नाहींत हें मला सांगतां येणार नाही. आणि तरीही येथें जोशी यांनीं लॉरेल् आणि हार्डी यांच्याप्रमाणेंच अविस्मरणीय अशी जिवंत जोडी निर्माण केली आहे, हें खास. येथेही विडंबन आहे, पण तें रम्य आहे. कारण मूळ स्वभाव-चित्रांतील व प्रसंगचित्रांतील निकोप व्रात्यपणा विडंबनाविभागाहून निःसंशय मोहक वठला आहे. सारांश, येथें रा. जोशी (अगदीं शेवटीं बाकीच्या पुस्तकाच्या वळणाचेंच ठिगळ जोडलें असलें तरी) आपल्या अत्युच्च अशा विनोदी पातळीपर्यंत चढले आहेत.

रा. य. गो. जोशी यांस आज प्रसादपूर्ण घरगुती भाषा, विनोदी प्रतिभा आणि लेखनांतील सचोटी या गुणांमुळे असाधारण लोकप्रियता लाभली आहे. प्रस्तुत पुस्तकांत मोठ्या प्रमाणांत आढळणारे त्यांचे विशिष्ट दोष म्हणजे काहीं प्रसिद्ध साहित्यिकांचा पाठलाग करण्याच्या नादांत आणि काहीं संकुचित जीवनतत्त्वांचा पाठपुरावा करण्याच्या भरांत तंत्राचें भान न राखणे आणि आपल्याजवळ असलेल्याहि वाङ्मय गुणांची गळचेपी करणें हे होत. ज्यांच्या नकली मोठेपणाची जोशी आणि त्यांचे स्नेही यांस चीड आहे, ते साहित्यिक म्हणजेच आखिल साहित्य असें त्यांनीं समजू नये. पण तसें करावयाचें म्हणजे ज्यांचे नगारे वाजविण्याची आगाऊ व्यवस्था नाही अशा अस्सल साहित्यिकांचे गुण ओळखण्याचें व उघडणें उच्चारण्याचें

धैर्य लागतें. तें धैर्य रा. जोशी कित्येकदां दाखावितानें खोटें नाहीं. पण उपहासाच्या धुळवडीपुरतेंच जोशीबुवांना चाहणारे त्यांचे भाई-मित्र मात्र इतके रसिकही नाहींत कीं धैर्यवानही नाहींत. म्हणून ज्यांचा ते जोशी-बुवांच्या आसऱ्यानें उपहास करतात त्या प्रसिद्ध साहित्यिकांच्या कीर्तीबद्दल व 'प्रतिभे' बद्दल ते मनांतून लाचारही असतात. नकली समाजवादी व नकली राजकारणी कादंबऱ्यांना जर कोणी प्रथम हातीं धरलें असेल तर वाङ्मयांत लुडबुडण्याची वासना अतृप्त राहिलेल्या या समाजवादी आत्म्यांनींच ! अशा भुरग्या अरसिकांहून रा. जोशी यांचा वाङ्मयाशीं अर्थातच अधिक जिव्हाळ्याचा संबंध आहे. त्यांनीं विशिष्ट व्यक्तींचा उपहास करण्यांत आपल्या प्रभावी लेखणीचा अपव्यय कां करावा ?

पण रा. जोशी आणि इतर अनेक प्रतिष्ठित लेखक यांस अलीकडे जडलेली आणखी एक व्यथा म्हणजे साहित्यबाह्य घेंडांचें व गुंडांचें गुरुत्व (Tutelage) पत्करणें व आपण साहित्यिक म्हणजे प्राचीन नट, विट,* गायक यांसारखे कोणी 'सभ्येतर' जीव आहों अशी ओशाळगत बाळगणें. ज्यांना साहित्यिकांचें जीवन वीसंच्या, मुत्सद्द्यांच्या किंवा विरक्तांच्या जीवनाहून कमी अभिमानास्पद वाटत असेल त्यांनीं खुशाल स्वधर्मत्याग करून परधर्म कवटाळावा. पण राजकारणी लोकांच्या, व्रतवैकल्य करणाऱ्या लोकांच्या, अथवा अर्धवट नीतीची फाटकी बाबळी गुंडाळून बसलेल्या सोंवळ्या नीतिवाद्यांच्या अडाणी प्रशंसेकडे नजर लावून दुय्यम दर्जाचें वाङ्मय लिहूं नये. साहित्यिकांच्या उच्च भूमिकेविषयीचा हाच अभिमान मी माझ्या 'राक्षस विवाहा' च्या प्रस्तावनेंत व्यक्त केला होता. परंतु कांहीं पुस्तकी आणि पाठांतरी टीकालेखकांनीं तो लेखकाचा वैयक्तिक अहंकार होय अशी कल्पना करून त्या विचारांचें महत्त्वच लक्ष्यांत घेतलें नाहीं.

* न नटा न विटा न गायकाः ॥ नच सभ्येतरवादचुंचवः ॥

नृपमीक्षितुमत्र के वयं । स्तनभारानमिता न योषितः ॥ १ ॥

भर्तृहरि.

सृष्टीचें सौंदर्य, बालकांचें मुग्धत्व, स्त्रियांचें लावण्य, धैर्यवंतांचें धैर्य, बुद्धिमंतांची बुद्धिमत्ता हे सर्वच खऱ्या साहित्यिकाच्या आकर्षणाचे विषय होत. नैसर्गिक व उत्कट आकर्षणांतून खरें वाङ्मय निर्माण होतें. सोंवळेपणा, तिरस्कार यांतून श्रेष्ठ वाङ्मय निर्माण होणें अशक्य आहे. रा. जोशी यांनीं घाबरट आणि पोटभरू अशा मध्यम वर्गाच्या प्रशंसेला फाजील किंमत देऊं नये. काटकसर, साधेपणा, सौंदर्यद्वेष हें आपलें ब्रीदवाक्य करूं नये. ते यां निषेधात्मक तत्त्वज्ञानाकडून (Negative creed) खऱ्या काव्यविषयाकडे वळतांच किती काव्यमय व तंत्रशुद्ध लिहूं शकतात हें त्यांच्या कित्येक लघुकथावरून सिद्ध होईल. त्यांच्या अनेक लघुकथा मानवी मनाच्या जीवंत तारा छेडण्यानेंच रम्य झाल्या आहेत. थंडपणानें, व्यवहारीपणानें आणि सोंवळेपणानें नव्हे, तर मनाचे आणि जनाचे बांध उल्लंघून जाणाऱ्या नैसर्गिक आणि अनावर भावनांनीं वाङ्मय प्रभावी होत असतें.

पण रा. जोशी यांचा सर्वांत महत्त्वाचा गुण (saving virtue?) म्हणजे त्यांचें वाईट वाङ्मयदेखील त्यांनीं बाजारांकरितां लिहिलेलें नाहीं, हा होय. बरें असो कीं वाईट असो, य. गो. जोशी यांचें लिखाण हें त्यांच्या प्रामाणिक मताकरितां व वाचकांच्या प्रामाणिक मनाकरितां असतें. अमूक एक टूम आज चार निरुद्योगी लोकांस वेळ घालविण्यास व चार उथळ टीकाकारास झुलविण्यास पुरेशी आहे, एवढ्याकरितां त्यांनीं अनुकरणात्मक वा नकली वाङ्मय कधींच लिहिलेलें नाहीं.

अशा प्रामाणिक व प्रभावी लेखकाचें लक्ष त्याच्या दोषांकडे वळविल्यास त्याचा एकट्याच्याच नव्हे तर त्याच्या वाङ्मयाच्या चहात्यांचाहि पर्यायानें फायदाच होणार आहे. कारण जाणूनबुजून नजरबंदी करणाऱ्या लेखकाचे दोष दाखवून तरी फळ काय ?

३ गांधीवादी वाङ्मय

जगप्रसिद्ध रशियन कादंबरीकार काउंट टॉल्स्टॉय यांची कीर्ति महाराष्ट्रां-
तील सर्वसाधारण वाचकासहि आज ठाऊक आहे. सदर विख्यात लेखकाची
ओळख महाराष्ट्रास प्रथम लोकशिक्षण मासिकानें सुमारे तीस वर्षांपूर्वी
'महर्षि टॉल्स्टॉय' या नांवानें करून दिली. तेव्हांपासून आजपावेतो
सदर लेखकाच्या ग्रंथांचीं बरींवाईट रूपांतरे व लहान-मोठीं चरित्रेहि मराठींत
झालीं आहेत. वाचनप्रिय सुशिक्षितांस तर इंग्रजी-भाषांतरांच्या द्वारे त्यांचे
समग्र ग्रंथच सहज उपलब्ध आहेत. अशा स्थितींत टॉल्स्टॉय यांची एखादी
कृति मराठी वेषांत, मराठी वाचकांत येत असल्यास तिची अगर तिच्या
श्रद्धापितुल्य पित्याची तोंडओळख करून देण्याची जरूर नाहीं. उलट,
तोंडओळख गृहीत धरून सविस्तर परिचय देण्याची जागा ही लहानशी
प्रस्तावना खासच नव्हे. तथापि, लयाकार्यांत अनोळखी पाहुण्यांनीं-कचित्
आगांतुकांनींहि ! — गर्दी करावी आणि घरच्या मंडळीकडेच अनोळखी
पृच्छेनें पहावें, तशी स्थिति वाङ्मयांतहि कधीं कधीं होते. काउंट टॉल्स्टॉय
यांच्या या अत्यंत लहान, अत्यंत सुंदर व अत्यंत सामर्थ्यवान् पुस्तकाचें
आजवर मराठी भाषांतर होऊं शकलें नाहीं, ही गोष्ट मराठी लेखनगृहांतील
या अनोळखी आणि अनाहूत गर्दीचीच खूण होय !

आजच्या मराठी वाचकाला जें जें हवें असतें असें म्हणण्यांत येतें, तें
सर्वच या पुस्तकांत आहे. यांत फौजदारी गुन्ह्याची हकीकत आहे; नैतिक
अधःपाताची कहाणी आहे; अंतर्मनाच्या अंतःप्रवाहाची नोंदणी आहे. यांत
'नवऱ्यानें बायकोचा खून केला.' आहे; नवऱ्यानेंच बायकोचा व्यभिचार
वर्णिला आहे; आणि खुनी इसमानेंच आपल्या खुनी मनाचा ठाव, चहाचे
घुटके घेत घेत, घेतला आहे ! सारांश 'क्राइम स्टोरि' पासून तो

मनोविश्लेषणापर्यंत आधुनिक मनाच्या सर्व भुका भागविणारे हे एक इच्छा-भोजन आहे. फार काळ, पुस्तकाची लांबी आणि किंमत अल्प असावी ही मराठी वाचकांची मगणीदेखील या पुस्तकांत टॉल्स्टॉय यांनी पुरी केली आहे !

आज मराठी कादंबरीत नवे नवे प्रयोग होत आहेत असे म्हणण्यांत येते. हे प्रयोग आहेत की केवळ अनुकरण आहे, हा प्रश्न विचारण्यासारखा आहे; विचारला गेलाहि आहे. जेव्हां लेखकाला आपले हृदय सांगण्यास उपलब्ध वाङ्मयप्रकार पुरेनासा होतो; तेव्हां त्याने नवीन प्रकार निर्माण केल्यास त्यास प्रयोग हे नांव शोभेल. परंतु इंटरनॅशनल बुकस्टॉलच्या, कांचेमागे एखादे वेगळ्या नमुन्याचे, फार काय वेगळ्या बांधणीचे पुस्तक दिसणे एवढेच ज्यांच्या नव्या वाङ्मयीन प्रयोगाचे मूळ त्यांच्या नवीन धर्तीच्या कादंबरीस 'नवा प्रयोग' म्हणण्यापेक्षा 'नवे अनुकरण' म्हणणेच अधिक सयुक्तिक होईल. पण या अनुकरणाच्या आणि नावीन्यपूजनाच्या शर्यतीतून मराठी कादंबरी-वाङ्मयांत एकच नीति रुढ झाली, आणि ती म्हणजे जे नवीन ते अनुकरणीय; आणि जे समजत नाही ते उच्च दर्जाचे !

आजकालच्या कादंबरी-वाङ्मयांत वावरणाऱ्या अनेक थोतांडापैकी सर्वांत हास्यास्पद म्हणजे 'संज्ञाप्रवाहा'चे थोतांड होय. या पंथाचे प्रवर्तक आपल्या कथानकांतील पात्रांच्या मनाच्या हालचाली 'जशाच्या तशा' नसूद करणे हे आपले वैशिष्ट्य म्हणून सांगतात. पात्रांच्या मनाच्या हालचाली आणि वाचकाची ग्रहण-क्रिया यांच्या दरम्यान ग्रंथकार व त्यांचे भाष्य यांचा अडथळा आम्ही ठेवीत नाही असा यांचा बाणा. सारांश, वर्ण्य-पात्रांचे मन आणि वाचकांचे मन यांची आपण सरळ गांठ घालून देतो; त्यांत भाष्याची मखलाशी नसते, की तात्त्विक शिकवणुकीचा उपद्रव्याप नसतो, असा यांचा गर्व असतो.

लेखकाने मनाचे आणि जीवनाचे चित्र काढतांना आपणच आपले दार्शनिक व भाष्यकारहि कां होऊं नये याचे ही मंडळी कांहीच उत्तर देऊं शकणार नाहीत. तथापि, स्वतःचा पंथ स्थापण्यास आपण त्यास एक वेळ मुभाहि देऊं; पण स्वतः निवडलेल्या पंथाचे स्वभावसिद्ध दोषहि त्यांनी कबूल केले पाहिजेत. या पंथाचा मुकुटमणि जो जेम्स जॉइस् त्याच्याहि

लेखनांत दुर्बोधता, रुक्षता आणि अनुचितता हे दोष अपरिहार्यत्वानें शिरले आहेत. याला कारण जॉइस्ची प्रतिभा हिणकस हें नसून त्यानें निवडलेला पंथ सदोष हेंच होय. मानवी देहाचें चित्र म्हणून एखाद्यानें विच्छिन्न शवाच्या आंतील बरगड्या, आंतर्डी यांचीं चित्रें रंगविलीं, तर वैद्यविद्येच्या दृष्टीनें तें उपयुक्त ठरलें तरी चित्रकलेच्या दृष्टीनें ती निवड विकृतच ठरेल. पण अशी निवड करून ती केवळ वैद्यापुरती न ठेवतां, 'हाच खरा मानवी देह' असें म्हणून इतर चित्रकारांच्या चित्रांस तुच्छ लेखणाऱ्या कलावन्ताच्या कलाविषयक कल्पना विकृत आहेत, असेंच म्हणावें लागेल.

पण ज्यांना जॉइस् इतकी प्रतिभा नाही, ज्यांनीं आपलें माध्यम मूलभूत आवश्यकतेमुळे न ठरवितां केवळ दूम म्हणून पत्करलें, ज्यांना कलेची दृढ-परिचित माध्यमेहि हाताळण्याची पात्रता नाही, त्यांचे संज्ञाप्रवाहाचे प्रयोग तर याहूनहि हास्यास्पद होत असल्यास नवल नाही. हा विचित्र पंथ केवळ दांभिकपणानें पत्करण्यांत येतो असें मला म्हणायचें नाही. या मंडळींची कलेसंबंधीची कल्पनाच चुकीची असते. वाङ्मयांतील मानसचित्रें ही मनो-व्यापारशास्त्राचे नियम समजावून देण्यासाठीं मुद्दाम रचलेल्या उदाहरणांसारखीं होत, अशी या शास्त्राभिनिवेशी मंडळींची कल्पना असते. (महाराष्ट्रांतील पंथासंबंधीं मी हें म्हणत आहे.) भट्टीकाव्य हें ज्याप्रमाणें संस्कृत व्याकरणाचीं रूपे क्रमानें योजना करण्याकरितांच रचलें, तसें मानसशास्त्राचीं प्रमेये माहीत आहेत हें दाखविण्याकरितांच ही मंडळी अन्तर्मनाचे असंबद्ध आणि ओंगळ चाले आठवून आठवून जुळवतात ! शास्त्रीय पुरावा म्हणून म्हणावें, तर हा बनावट असतो; कला म्हणून म्हणावें, तर शरीरसौष्टवा-ऐवजीं येथे हाडांचे सांगाडे दिसतात. जें आपल्याला ठाऊक नाही त्यानें दबकून जायचें, या मनोधर्मांमुळे या प्रकाराला आतांपर्यंत कांहीं थोड्या लोकांचें घाबरट कौतुक लाभलें असलें, तरी पुस्तकीपणाचाच हा एक नवा प्रकार आहे, हें आतां बहुतेकांस कळून चुकलें आहे. कित्येक वृत्तपत्रांनीं हि या थोतांडाचें पोकळ स्वरूप ताबडतोब चवाळ्यावर आणलें, ही समाधानाची गोष्ट होय.

पण आपल्याकडील पुस्तकी शिष्टांची गोष्ट सोडली, तर या प्रकाराच्या पाश्चात्य पंथांची मीमांसा एवढीच करतां येईल कीं, वास्तववादाचीच ही

एक नवीन पोटजात होती. झोलानें यूरप्मध्ये प्रवर्तित केलेला वास्तववाद हळुहळू कृत्रिम होत चालला. वास्तवतेचा गाभा केवळ फोटोग्राफमध्ये आढळत नाही, हें लोकांस हळूहळू कळूं लागलें. मनुष्याचे उद्गार आणि कृति या केवळ बाह्यरूप होत, म्हणून त्याच्या आंत शिरून 'वास्तवतर' वास्तवता दाखावितां येईल या हेतूनें अंतर्मनाच्या व्यापाराचीं चित्रे काढण्याचा प्रयत्न होऊं लागला. पण कला म्हणजे केवळ फोटोग्राफ नसल्यानें या पंथाचीं चित्रे रूक्ष आणि अर्थशून्य होऊं लागली. कलाकृति म्हणजे वस्तूच्या बहिरंगाचें (वा अंतरंगाचेंहि) जसेंच्या तसें चित्र नसून, त्या वस्तूचें सौंदर्य प्रतीत झाल्यानें अथवा अर्थ गवसल्यानें होणाऱ्या आनंदाचें चित्र असतें; व तो अर्थ वा तें सौंदर्य सांगण्यापुरताच वास्तवतेचा उपयोग असतो. सारांश, निवड हा त्याचा प्राण असतो. तें जितकें निवडलेल्याचें चित्र असतें, तितकेंच निवडणाराचेंहि चित्र असतें.

कलेचा आणि वास्तवतेचा हा अर्थ लक्षांत घेतल्यास टॉल्स्टॉय यांची सदर लघुकादंबरी म्हणजे एक अद्वितीय कलाकृति (Masterpiece) होय, असें म्हणतां येईल. वर्ण्य व्यक्ति, वर्ण्यप्रसंग आणि वाचक यांच्यामध्ये लेखक-रूपी पंतोजीनें लुडबुड करूं नये हा Stream of Consciousness चाल्यांचा आग्रह; आणि आम्ही तसें करीत नाहीं हा त्यांचा अभिमान. पण क्रॉयट्झर सोनाता वाचीत असतां वाचकांना आपण खरोखरीच एखाद्या अर्धवट एशियाटिक, भावनाप्रधान, भावना दुखावलेल्या, जिवावर उदार, अशा रशियन इसमार्शी कांहीं भीषण घटनांसंबंधीं खरोंखुरी बातचीत करीत आहों असें वाटेल. स्वतःच्या बायकोच्या व्यभिचाराची आणि खुनाची हकीकत सांगणाऱ्या या इसमार्शी बोलत असतां वाचकांना टॉल्स्टॉयची सांवलीदेखील नजरेस पडणार नाही. तो आपल्या बायकोचे आचार-विचार सांगत असतां जणूं तिनें स्वतःदेखील त्यांत दोष काढला नसतां इतक्या प्रामाणिकपणें सांगतो. तो आपल्या पिढीच्या रशियन समाजाचे आचार-विचार, अब्रूदारपणा, बदफैलीपणा यांची हकीकत सांगत असतां असें वाटेल कीं, एखादा सिडने वेब तरी याहून अधिक वस्तुनिष्ठ अहवाल काय देणार ? हें पुस्तक वाचणें म्हणजे एक पुस्तक वाचणें नसून एक दुर्दैवी, पण अविस्मरणीय असा इसम पाहणें होय; आणि त्याच्याबरोबर

आणि त्याच्याच डोळ्यांनीं एक भीषण प्रसंग पाहणें होय ! मूळ पुस्तकाचें नांव 'क्रॉय्ट्झर सोनाता' असें आहे. त्यावरून पुस्तकाच्या विषयाचा वा कथेचाहि कांहींच बोध होणार नाही. कांहीं नांवें अर्थबोधक असतात तर कांहीं कुतूहलोत्पादक असतात. 'क्रॉय्ट्झर सोनाता' हें उत्तरोक्त जातीचें आहे. नायिकेच। संगीताशिक्षक (हाच तिचा जारहि होता) तिला जो राग पियानोवर एका विशिष्ट रात्री वाजवून दाखवीत होता, त्याचें नांव 'क्रॉय्ट्झर सोनाता.' जारिणी हें मराठी अनुवादाचें नांव कथेचा थोडा सुगावा लागूं देत असलें, तरी त्यावरूनहि खऱ्या विषयाचा बोध होईलच असें नाही. फार काय, सदर शें-सवाशें पानांची कादंबरी वाचतांना वेळाचेंहि भान रहाणार नाही; आपण कांहींतरी भयंकर पाहिलें एवढेंच वाटेल. आणि "हें असें कां झालें?" आणि "लेखकानें हें सर्व असें कां सांगितलें?" यावर वाचक विचार करूं लागेल. उत्कृष्ट, खोल, आणि भीषण कलाकृतींचा (ट्रॅजेडीचा) परिणाम याच स्वरूपाचा असतो. त्या शब्दचित्रावरून मानसशास्त्राच्या प्रयोगांकडे, नियमांकडे आणि अपवादांकडे लक्ष वळत नाही. त्या कृतींवरून अखिल जीवनाकडे व मानवी मनासारख्या गूढ साकल्याकडे मन वळतें.

सामान्य वाचकास सदर कादंबरीत बायकोचें जारकर्म आणि नवऱ्यानें घेतलेला सूड एवढेंच दिसेल. परंतु बुद्धिमान् व विचारी वाचकास सदर कादंबरीच्या द्वारां लेखकास जारकर्माचेंच परिणाम रंगवावयाचे होते असें नव्हे, तर हरएक प्रकारच्या वैषयिकतेचे परिणाम रंगवावयाचे होते असें दिसून येईल. नायकानें आपल्या तोंडानें केवळ स्वपत्नीच्या व्यभिचाराचेंच वर्णन केलें आहे असें नव्हे; तर स्वतःच्या वैषयिकतेच्या परिणामाचेंहि वर्णन केलें आहे असें दिसून येईल. इतकेंच नव्हे, सूडाच्या चित्रामार्गेच सूडाच्या निष्फळतेचेंहि चित्र विचारी वाचकांच्या डोळ्यांपुढें उभें राहील.

पण हें सर्व कळण्याकरितां कादंबरी एकदां वाचून भागणार नाही. पाहिल्या वाचनांत आत्मविस्मृतीचा आनंद होईल—आपण वाचीत आहोंत हेंच मुळीं विसरेल !—तर दुसऱ्या वाचनांत आत्मज्ञानाचा आनंद होईल. (वेन्दाताला घाबरणाऱ्या लोकांसाठीं मला हें सांगितलें पाहिजे, कीं आत्मज्ञान हा शब्द मी केवळ स्वतःसंबंधीचें ज्ञान एवढ्याच अर्थानें

वापरीत आहे !) आणि प्रेम, विवाह, राग, लोभ, पापपुण्य या सर्व शब्दांचा खरा अर्थ कळू लागेल.

आपण ज्याला विवाह, प्रेम आणि कौटुंबिक नाती म्हणतो त्यांत स्वार्थ, अहंकार आणि वासना यांचा भाग किती आहे हे दाखविणे हाच या कादंबरीचा हेतु आहे. आणि हा हेतु लक्षांत आल्यावर कादंबरीच्या पहिल्या कित्येक पानांतील बाह्यतः असंबद्ध उद्गारांचा खरा उद्देश लक्षांत येईल. नायक विवाहाकडे आणि स्त्रीसंबंधाकडे ज्या दृष्टीने पाहतो, ती दृष्टि समजल्या-खेरीज त्याच्या हातून घडलेल्या भीषण कृत्याचा अर्थ कळणार नाही. नायक तुमच्या आमच्या इतकाच भला माणूस आहे. अब्रूहि संभाळावी आणि वासनाहि पुण्या कराव्या यापरता सर्वसाधारण प्रतिष्ठित माणसाचा जीवित-हेतु काय असतो ? अर्थात् अब्रू संभाळण्याकरतांच आपण अब्रू तेवढी कबूल करतो आणि वासनांचा लपून छपून उल्लेख करतो, इतकेंच ! ज्या वासनेचें नायकानें भरपूर कोड पुरविलें होतें, त्याच वासनेशीं ती असंस्कृत नायिका खेळत होती. (चार श्रीमंत सग्यासोयऱ्यांचें आदरातिथ्य कसें करावें आणि दर्जाला शोभेलसा नट्यापट्टा कसा करावा एवढाच संस्कृतीचा अर्थ नसेल तर ती नायिका खरोखरच 'असंस्कृत' होती !) आणि हें समजण्याइतकी बुद्धिमत्ताहि सदर नायकांत होती. असें असून ज्या गुन्ह्याबद्दल फांशीची देखील शिक्षा होऊं शकते आणि ज्या कृत्यानें त्याच्या घरादाराचा उन्हाळा झाला, तें गुन्ह्याचें कृत्य तो कसें करूं शकला ?

“ The wages of sin is death ” असें बायबलमध्ये म्हटलें आहे. अर्थात् आपण ते येशू ख्रिस्तासारख्या भावड्या माणसाचे भोळसटपणाचे उद्गार असें समजून सोडून देतो. भोंवतालीं सर्व जग पाप करीत आहे तें नाही कुठें मेले ? फार कशाला ? आम्ही स्वतः रोज अब्रू संभाळून पाप करतो. —अजून चांगले जीवन्त तर आहोंत ! पण आपण मेलों आहों कीं जीवन्त आहों हें शिकवणें हाच अशा पुस्तकांचा हेतु असतो. याखेरीज गुन्हा आणि पाप, शील आणि अब्रू यांतील अंतर समजून घेण्याचीहि बुद्धि टॉल्स्टॉयसारख्याचीं पुस्तके वाचून व्हावयास हवी. पण प्रथम आपण मेले आहोंत कीं जिवे आहों हें पाहूं. टॉल्स्टॉय व ख्रिस्त यांच्या मते सदर कादंबरीचा नायक जेव्हां क्रोधान्ध होतसाता, स्वपत्नीचा, आपल्या कच्च्या-

बच्च्यांच्या त्या मूर्ख आईचा खून करतो, तेव्हां तिच्याहि आर्षी तो स्वतः मरून पडतो. वैषयिकतेचा शेवट, आध्यात्मिक मरण आणि सामाजिक गुन्हेगारी असा दुहेरी होतो. आणि टॉल्स्टायसारखे लोक आध्यात्मिक मरण हेंच त्यांतील अधिक मीषण मानतात.

पुस्तकाच्या प्रथमार्धाचा, म्हणजे नायक आगगाडीतून प्रवास करीत असतां आपला वैषयिक जीवन-हेतु सांगतो त्या भागाचा, अर्थ जसा खोल आहे तसाच पुस्तकाच्या शेवटच्या भागाचाहि अर्थ खोल आहे. खुनाच्या वेळच्या स्वतःच्या मनःस्थितीचें, पत्नीच्या अनुतापशून्य संतापाचें आणि पोटच्यांच्या असहायतेचें नायकानें केलेलें वर्णन म्हणजे जगाच्या वाङ्मयांतील उत्तमांतील उत्तम भागांपैकी एक होय. पतीनें खून करण्यापूर्वी जिला त्याच्याकडे आपलें लाजिरवाणें तोंड वळविण्याचीहि लाज वाटली असती, तीच मरणाशीं झगडत असतां जणूं स्वतःचें पारडें वर झालें असें समजून मुलाबाळांकडे पहात त्याला म्हणते :

“Yes, admire what you have done yes see what you have done.”

आणि तें खरेंच होतें ! ती कामान्ध होती; तर हा कामान्धहि होता आणि क्रोधान्धहि होता !

क्रोधान्ध पतीच्या त्या कृतीचा जणूं अर्थच पाहतां पाहतां साफ पालटून जातो ! ती मीषण कृति होऊन जाईपर्यंत आपणांस जारिणीच्या जीवनाचें तें एक दुर्दैवी, पण साहजिक पर्यवसान वाटतें. पण थोड्याच वेळांत “नवऱ्यानें बायकोचा खून केला” या वर्तमानपत्री शीर्षकाऐवजी “अजाण अर्भकांची आई त्या विचान्यांच्या बापानेंच मारली !” ही हृदयविदारक वस्तुस्थिति दिसूं लागते. धडधडीत जारकमीत पकडल्या गेलेल्या (Caught in the act) स्त्रीस पतीनें कोणतीहि शिक्षा केली तरी आपली सहानुभूति, निदान क्षमा तरी, पतीच्याच वांट्यास जाते; पण पोराबाळांची आई मारणारास आपणच काय, पण ज्याचा तोहि माफी करूं शकत नाही ! आणि तीच स्थिति त्या दुर्दैवी, विकारमूढ आणि खुनी पतीची झाली. खून करीपर्यंत आपण एका पापी स्त्रीचा इन्साफ करीत आहों, असें तो मानीत होता; पण कृति होऊन गेल्यावर त्याला तिचा वेगळाच

अर्थ दिसूं लागला. कारण तो काय करीत होता हें त्याचें त्यालाच माहीत नव्हतें ! शिक्षा करण्याचेंच काय, पण “ पापपुण्य ठरविण्याचेंहि काम तुझे नव्हे ! ” असें बायबल मनुष्यजातीला बजावून सांगत आहे.

“ Judge not lest ye be judged ! ”

तसेंच जो स्वतःची पापी त्यानें पापिणीवर हात उगारून उपयोग नाही, हेंहि जीजस्नें अशाच एका प्रसंगीं सांगितलें आहे.

सारांश बायबलची जी शिकवण तीच या लहान- ‘ क्राइम स्टोरी ’ ची-लहानशा कबूली जबाबाची शिकवण होय. आणि ती शिकवण तीन वाक्यांत सांगून होईल.

“ पापाचा मोबदला म्हणजे मरण ! ”

“ पापी कोण हें ठरविणारा तूं नव्हेस. ”

“ तुमच्यापैकी ज्याचें आचरण धुतल्या तांदळासारखें असेल त्यानेंच जारिणीवर हात उचलावा ! ”

वैषयिकता आणि हिंसा हींच मनुष्यजातीच्या बद्धतेचीं कारणें. या दोन गर्तांतून बाहेर पडल्याखेरीज स्वातंत्र्याचें दर्शनहि शक्य नाही. हाच या शिकवणुकीचा अर्थ. वैषयिकतेचें निर्मूलन करणें हाच हिंसेचें निर्मूलन करण्याचा मार्ग होय. ही शिकवण प्रथमदर्शनीं जुनाट आणि निवृत्तिमार्गीं वाटते. परंतु मनुष्य निवृत्तिवादी असो, प्रवृत्तिवादी असो कीं सौंदर्यवादी असो; वैषयिकता म्हणजे बद्धता हें समजल्याखेरीज त्याच्या विमोचनाचाच काय पण मुमुक्षेचा देखील प्रारंभ झाला नाही असें समजावें. पावित्र्यपूजन आणि सौंदर्यपूजन या दोहोंचेंहि ध्येय निर्विषयतेप्रत पोहोंचणें हेंच असतें. ख्रिस्त, टॉल्स्टॉय, गांधी यांच्या वचनांत यापैकीं पाहिल्या मार्गाचें दर्शन घडतें. प्रस्तुत लेखक गांधीभक्त आहे तरी गांधीवादी नाही; सौंदर्यवादी आहे. (सौंदर्यवादांतहि निर्विषयतेप्रत पोहोंचणें कसें अवश्य व शक्य असतें हें त्यानें अन्यत्र दाखविलें आहे).*

हें अहिंसेचें आणि निर्विषयतेचें तत्त्वज्ञान सांगतांना टॉल्स्टॉय यांना व्याख्यानें द्यावीं लागलीं नाहींत कीं संज्ञाप्रवाहांचे रुक्ष आलेख काढावे लागले नाहींत ! ज्यानें जीवनाकडे डोळे उघडून पाहिलें नाही, त्याला

* ‘ माझी नैतिक मूल्ये ’ हें आगामी पुस्तक पाहावें.

जीवन खोलून दाखविणें एवढेंच त्यांनीं केलें आहे. वाचक एक भयंकर गोष्ट वाचतो आणि विचार करूं लागतो.

अशा प्रकारची साधी, वास्तव, पण अर्थ-गंभीर कथा मूळ मराठीत लिहिली जातो, तर कांहीं पुस्तकी टीकालेखकांनीं ती विकृत आणि अर्थशून्य ठरविली असती ! पण धोकंपट्टीवर भिस्त न ठेवतां स्वतः विचार करणाराच्या संबंध जन्माला वेगळें वळण लावील, एवढें सामर्थ्य या कथेत आहे. जीवन्त घटना (Action), आणि प्रत्यक्ष पार्श्वभूमि (Concrete social back-ground) यांच्या कलात्मक जुळणीने टॉल्स्टॉयसारखा महर्षि मानवी मनावर जो प्रकाश पाडतो, तो प्रयोगशाळेंतील चिंध्या गोळा करणारे पुस्तकी पांडित कसा पाडूं शकणार ?

काउण्ट टॉल्स्टॉय यांस एकीकडे गांधीसारखा सत्पुरुष गुरुस्थानी मानतो, तर दुसरीकडे रोमां रोलाँसारखा जगद्विख्यात साहित्यिक व कला-प्रेमीहि गुरुस्थानी मानतो याचें कारण हेंच होय.

श्रीमंत भाऊसाहेब मंत्री हे या पुस्तकाचा अनुवाद करीत आहेत असें जेव्हां त्यांच्याच तोंडून मला कळलें, तेव्हां मला फार आनंद झाला. टॉल्स्टॉय यांच्या सर्वच ग्रंथांची मराठी रूपान्तरें व्हावयास हवीत. परंतु मराठी ग्रंथप्रकाशनांतील अडचणी लक्षांत घेतां 'कॉयट्झर सोनाता' सारख्या लहान, पण प्रभावी कृतीचें तरी रूपान्तर व्हावें, असें मला नेहमीं वाटे. भाऊसाहेब मंत्री यांची कुशाग्रबुद्धि, वाचनप्रियता व रसिकता यांचा मला परिचय होता. भाषान्तर करणें आणि तेंहि एका अर्थगंभीर अशा पाश्चात्य ग्रंथाचें भाषान्तर करणें हें, किती नाजूक व किती जिकीरीचें काम असतें याचीही मला जाणीव होती. श्री. भाऊसाहेब यांनीं आपल्या भाषान्तराचीं कांहीं पानें वाचून दाखवितांच या कठीण कामाला लागणारे विविध गुण त्यांच्या अंगीं असल्याचें मला दिसून आलें. एका जगद्विख्यात पुस्तकाचा इतका सुंदर अनुवाद मराठी वाचकांच्या हातीं दिल्याबद्दल मी एक मराठी वाचक या नात्यानें श्रीमंत भाऊसाहेब व त्यांचे प्रकाशक यांना धन्यवाद देतो.

अद्याप आपल्याकडील चांगल्या समजल्या गेलेल्या रूपान्तरांतदेखील मूळच्या थोर ग्रंथकारांच्या शब्दांचें संपूर्ण हृद्गत कळून घेणें व प्रतीत करून देणें, याएवजीं अर्थाची हानि करून गुलगुलीत मराठी शब्द घालणें

यालाच कला समजल्याचें दिसून येईल. या दृष्टीने पाहतां मूळचा अर्थ पूर्ण आकलन करणें व सहज स्वाभाविक मराठी शैलींत व्यक्त करणें हे श्री. भाऊसाहेब यांच्या भाषान्तराचे विशेष होत, असें मला वाटतें. क्वचित् एखाद्या ठिकाणच्या संगीतनृत्यादिकांतील पारिभाषिक शब्दाकरितां याहूनहि अधिक प्रयत्न व बारकावा दाखविणें त्यांस आवश्यक वाटत होतें. परंतु अनुवाद हातावेगळा केल्यापासून आलेल्या कौटुंबिक व शारीरिक अशा अनेक उपाधींमुळे याहून अधिक साक्षेप दाखविणें त्यांस शक्य झालें नाहीं.

श्री. भाऊसाहेब हे माझ्या मते आणखी एका अर्थानें टॉल्स्टॉय यांच्या प्रस्तुत पुस्तकाचा अनुवाद करण्यास विशेष लायक आहेत. आपल्याकडील लेखक सामान्यतः एका विशिष्ट सामाजिक थरांतूनच उदय पावतात. निदान ज्या थरांत भाऊसाहेबांचा जन्म झाला आहे, त्या थरांतून तरी वाङ्मयव्यवसायी लोक आपल्याकडे, क्वचितच निघतात. श्रीमंत भाऊसाहेब मंत्री हे महाराष्ट्रांतील एका इतिहासप्रसिद्ध सरदार घराण्यांतील आहेत. अशा श्रीमान् व खानदानीच्या घराण्यांतील बेपर्वा व कर्तबगार मनुष्यास शोभेशा विलासी जीवनक्रमाचा त्यांनीं पूर्ण आस्वाद घेतला आहे; व आज ते एक-प्रकारच्या विरक्तीचाहि अनुभव घेत आहेत. मला असें म्हणावयाचें नाहीं कीं, ते आज संन्यस्तवृत्तीनें एखाद्या पर्णकुटींत रहात आहेत ! पण जीवनाच्या सर्व बाजू किंबहुना सर्व टोके पाहिलेल्या व चैनी भोगलेल्या दिलदार बुद्धिमान मनुष्यास पस्तिशी उलटल्यानंतर जो एकप्रकारचा भ्रमनिरास वांट्यास येतो, त्याचा ते अनुभव घेत आहेत. अशा मनःस्थितींतच टॉल्स्टॉय यांच्या ग्रंथांची गोडी कळणें अधिक कां शक्य आहे, हें टॉल्स्टॉयचें चरित्र व विचार जाणणारांस वेगळें सांगावयास नको. आपल्या फुरसतीचा व विरक्तीचा इतका उत्कृष्ट उपयोग करण्याचें त्यांच्या मनांत आलें हें मी त्यांच्या पूर्वपुण्याईचें फळ समजतो.

आज आपण बोधवादी, पण कलात्मक अशा वाङ्मयाची राष्ट्राला गरज आहे असें म्हणतो. राष्ट्रांतील बऱ्याच मोठ्या वर्गाचें लक्ष महात्मा गांधी यांच्या आध्यात्मिक राजकारणाकडे व समाजकारणाकडे वळलें आहे. समाजवादी असोत कीं गांधीवादी असोत, राजकीय व सामाजिक सिद्धांत कथावाङ्मयांतून समाजास शिकवावे अशी मागणी पुरोगामी साहित्यिक

करीत आहेत. पण दुर्दैव असें कीं, ज्यांत अहिंसा व गांधी यांच्या नांवाचा पोकळ जप आहे अशीं भोळसट, रडवीं व कलाशून्य पुस्तकें आज गांधीवादी व राष्ट्रीय वाङ्मय म्हणून ओखळलीं जात आहेत ! राजकारणी लोकांस अरसिकतेबद्दल एक वेळ माफ करतां येईल; पण जेव्हां साहित्यिक, विद्वान् व शिक्षणतज्ज्ञहि देवभोळेपणा म्हणजे गांधीवाद अशी समजूत करून घेतात तेव्हां सखेद आश्चर्य वाटतें. दुर्दैव हें आहे कीं, आमच्या मंडळीस अद्याप कला व तिचा संदेश यांचें रहस्य कळलेलें नाहीं. बोधाच्या पाठ्या लावल्या तरच त्यांस कलेंतील बोध कळतो आणि मग कला अजीबात नसली तरी चालते !

गांधीवादी कलेचा उत्कृष्ट नमुना हें 'क्रॉयट्झर सोनाता'चें शेवटेंचें वैशिष्ट्य सांगतां येईल. कारण गांधीवाद हें टॉल्स्टॉय मताचेंच परिणत स्वरूप होय.

— 2 —

४ वाङ्मयांतील जडवाद

मराठी दिवसेंदिवस विपुल टीकावाङ्मय निर्माण होत आहे व अशा वाङ्मयाच्या द्वारे मूलतःच भिन्न अशा वाङ्मयविषयक तत्त्वांचा मधून मधून उच्चारहि होत आहे. टीकालेखांत मांडल्या जाणाऱ्या तत्त्वांत अधिक हेलकावे दिसत आहेत की, नाटक-कादंबऱ्यासारख्या प्रत्यक्ष ललितकृतींत अधिक नावीन्य दिसत आहे हे सांगणे कठीण आहे. तथापि प्रत्यक्ष ललितवाङ्मयापेक्षा टीकात्मक वाङ्मयांत क्रांतीची घोषणा अधिक आहे आणि तेहि बरोबरच आहे. वास्तववाद, आदर्शवाद, कल्पनाववाद वगैरे शब्दवाङ्मयांत जितक्या सहज दिसू लागतात तितक्या हुकमीपणाने त्यांचे नमुने कोठून उत्पन्न होणार ? पण ललितकृतींतील किंवा वाङ्मयटीकारूपी विधिनिषेधात्मक वाङ्मयांतील आजवरच्या ' क्रांतिकारक ' उलथापालथीत म्हणण्यासारखे एकसूत्र नव्हते. ज्यास स्वतःचे ठाम विचार नाहीत अशा लोकांस असणारे नावीन्याचे वेड हे एकच फार तर क्रांतीच्या नांवाखाली प्रतिपादल्या जाणाऱ्या मतांच्या बुडाशी असणारे सूत्र आजवर दाखवितां आले असते, पण आतां हे सूत्र एक विशिष्ट नांव घेऊं पहात आहे. कांहीं पाश्चात्य पुस्तकांत मनोविश्लेषणाचे स्तोम दिसतांच त्याचे आपल्याहि वाङ्मयाच्या दृष्टीने मोठे महत्त्व आहे असे प्रतिपादू लागणे, अंकांत एकच प्रवेश असणे हे नाटकाच्या श्रेष्ठतेचे लक्षण असे वर्णन करणे, लघुकथेचे तंत्र म्हणून कांहीं एक अजब आणि ठरीव गोष्ट आहे असे प्रतिपादणे वगैरे गोष्टी ज्या वेळीं कांहीं नवेनवे लेखक करीत, तेव्हां नुकत्याच परदेशाहून आलेल्या पुस्तकांत हीं मते आकर्षकपणे मांडली आहेत, असे सांगण्याहून अधिक महत्त्वाचा आधार त्या मतांच्या प्रतिपादनास आजवर लागत नसे. आणि तीं मते देशबांधवांस पटवितांना तीं अगदीं ताजीं (latest) आहेत,

एवढें निश्चित असलें म्हणजे त्यांचा पाया एकाद्या खोल वेदांतांतून बांधून काढण्याची गरज नसे. आजहि हें आधुनिकतेचें दैवत पूजिलें जात नाहीं असें नव्हे. तथापि त्याच्याच शेजारी त्याहूनहि एका प्रभावी दैवतानें स्थान पटकाविलें आहे. तें दैवत म्हणजे ' जडवाद '.

आजच्या समाजापुढें येणाऱ्या वाङ्मयांत पूर्वीच्या देवदेवतांची अथवा अवतारांची महती तर विशेष नव्हतीच. इतकेंच काय, पण कालमानाप्रमाणें मूलभूत रस आणि भावना यांचेहि वेगळे प्रकार दिसूं लागले होते. उदाहरणार्थ, रामकृष्णादिकांचें स्थान, हिंदमाता, शिवछत्रपती यांसारख्या विषयांनीं घेतलें होतें. भक्तिरसाचें स्थान प्रणयरसानें घेतलें होतें. आणि वर्णनकौशल्य, पौराणिक प्रसंगाकडून ऐतिहासिक प्रसंग, सामाजिक दृश्यें किंबहुना केवळ निसर्गचित्रें यांकडे वळलें होतें. अर्थात् हा बदल, वाटतो तितका मूलगामी नव्हता. केवळ भावनांचे विषय बदलले होते, पण भावना कायमच होत्या.

तथापि सध्यांच्या टीकावाङ्मयांत आणि साहित्यसभांत, आजवरच्या वाङ्मयाच्या आणि लेखकांच्या प्रवृत्तीशीं सर्वस्वी विरुद्ध असें एक मत निश्चित ' मत ' अथवा ' वाद ' म्हणून प्रतिपादण्यांत येत आहे. भावना अमुक ठिकाणीं म्हणून वाईट, एवढेंच नव्हे तर भावना हीच मुळीं वाईट गोष्ट होय. ज्यास तुम्ही उदात्त विषय समजत होतां ते उदात्त विषय नव्हते; एवढेंच नव्हे तर जगांत उदात्त म्हणून कांहींच नाहीं. आणि ज्या मनुष्य-स्वभावांत प्रेमशौर्यादि उदात्त भावना पाहून तुम्ही काव्य लिहिण्यास पवृत्त होत होतां, त्या मनुष्य-स्वभावांत तर उदात्त असें कांहींच नाहीं. एकमेकांवर मोहित झालेल्या तरुण तरुणींच्या मनोवृत्तींचें पूजन (glorification) करणें हा एक मूर्खपणाचा प्रकार आहे. काव्यांत स्तोत्र देवाचें असो, देशाचें असो कीं प्रेमाचें असो; स्तोत्र म्हटलें कीं मूर्खपणा आलाच. म्हणजे वाङ्मयच शक्य नाहीं काय ? तर तसें नव्हे. आजवर वाङ्मय मूर्खपणानें घेरलें असलें तरी त्यांतहि शहाणपणाचे म्हणून कांहीं प्रकार शक्य आहेत. बुद्धीला पटणारे, समाजाला उपयोगी आणि प्रगतीला पोषक असें लिहाल तरच या मूर्खपणाच्या दोषांतून बचावाल. तुमच्या वाङ्मयांत आजकालच्या ' क्रांती ' चे पडसाद उमटले पाहिजेत. आणि

ते येण्यास ' क्रांति ' येत आहे ही श्रद्धा (?) तुमच्या रोमरोमांत बाणली पाहिजे. तुम्ही बुद्धिप्रामाण्यवादी आहांत हें तुमच्या वाङ्मयावरून स्पष्ट दिसलें पाहिजे. आणि तसें दिसण्यास तुमच्या वाङ्मयांतून नवरसांची हकालपट्टी झाली पाहिजे. उदाहरणार्थ, सर्व वाङ्मयांतील प्रमुख असा शृंगाररसच घ्या ना ! त्यांत तुमची आसक्तीहि नको आणि वेडगळ अध्यात्माच्या वळणावर चाललेली भक्तीहि नको. हें सर्व वेड आहे. जेवढें सरळ आणि सप्रमाण असेल. (Real and rational) तेवढेंच लिहाल तर तुम्हाला नव्या वाङ्मयांत स्थान आहे.

। वर सोप्या भाषेत पण स्पष्टपणें सांगितलेले विधिनिषेधच काय ते या नवीन मतांत अथवा वादांत आहेत असें नव्हे, तर पृथ्वीच्या पाठीवर अनेक शतकें वाढत असलेल्या ज्या विचारांच्या वाङ्मयसागरास या नव्या स्मृतीची वार्ताहि नव्हती त्यास तें लिहिणाऱ्या गुन्हेगारांच्या पश्चात् चौकशी करून फांशी देण्यांत येत आहे ! वाल्मिकीनें केलेलें रामाचें वर्णन, भक्तिमार्गी कवींनीं केलेलें कृष्णाचें वर्णन, प्रेममार्गी कवींनीं केलेलें राधाकृष्ण अथवा लयलामजून यांचें वर्णन, तुकारामाचे अभंग, ज्ञानेश्वराचे दृष्टांत वगैरे सर्वांतील दोषांचें कारण व प्रमाण ठरवून टाकण्यांत येत आहे. आणि त्या सर्वांत एक महत्त्वाची व निश्चित म्हणून सांगितली जाणारी गोष्ट म्हणजे, “ आतां अशा वाङ्मयाचा उपयोग नाही ! ” सूक्ष्म व्यक्तिगत व आध्यात्मिक विषयांचा आणि पद्धतींचा निषेध व स्थूल सद्यः-फलदायी ' प्रगती ' कडे नेणाऱ्या वाङ्मयाचा पुरस्कार, हें या नव्या प्रचाराचें रहस्य होय. आम्ही यास वाङ्मयीन जडवाद असें म्हणतो.)

। या नव्या वादांचें अधिक स्वरूप सांगण्यापूर्वी त्याच्या पुरस्कर्त्यांनीं प्रतिपक्षांवर केलेले आरोप सांगणें जरूर आहे. जडवाद्यांच्या मते आजवरचे कवी आणि गद्यलेखक मूर्ख तरी होते किंवा भेकड तरी होते. (Either muddleheaded or afraid of reality) त्यांस बहुधा भोंवतालची परिस्थिति आकलन होत नसे आणि झालीच तर त्यांच्या क्षीण आणि भावनाविकल मनास खडतर परिस्थितीचे विचार दुःसह होत आणि ते लगेच काल्पनिक (subjective) सृष्टीत बुडी घेत. इहलोकीं अन्याय दिसतांच, त्याचें मूळ शोधून त्यावर

उपाय काढण्याऐवजी ते परलोकाकडे डोळे लावीत आणि स्वजनांस त्याचीच चित्रे दाखवून मूढ करीत. एरव्ही डांटे, मिल्टन यांसारख्या प्रतिभावान मति-भ्रष्टांच्या कृतींचा काय अर्थ वसवावयाचा ? पारलौकिक सुखाप्रमाणेच त्यांच्या भावनात्मक आनंदाचे मूळ देखील त्यांच्या भेकड आणि अचिकित्सक वृत्तीतच होतें. स्त्रीपुरुषसंबंधासारख्या सार्वत्रिक आणि साध्यासुध्या शरीरव्यापारावर यांनी केवढी काव्यशक्ति खर्ची घालावी ? आणि या सर्व ग्लान, क्लान्त, कर्तृत्वशून्य, बुद्धिहीन लोकांचे राजे म्हणजे गूढवादी कवी ! यांचे ठिकाणी धार्मिकता, भावना-प्राधान्य आणि कल्पना-प्राबल्य हे त्रिदोष एक होऊन त्यांस उन्मादवायु होतो आणि त्याचे भरांत ते इतर कोणत्याहि वृत्तीच्या कवींहून अधिक आवेशाने बरळू लागतात.

या सर्वांचा परिणाम म्हणजे कर्तृत्व आणि चिकित्सक वृत्ति यांचा नाश ! असें भावनाप्रधान, आध्यात्मिक, आणि गूढवादी वाङ्मय समाजाचा नाश करीत आहे. उलट चिकित्सक, वास्तववादी आणि धर्महीन वाङ्मयच समाजाची ' प्रगति ' करील.

जडवादी दाखवून देत आहेत, त्या टीचभर कुंपणी मर्यादेत वाङ्मयाची वाढ होऊ शकेल की नाही हा प्रश्न आमच्या मते तितकासा महत्त्वाचा नाही. जडवाद्यांस त्यांच्या कल्पनेप्रमाणे का होईना, पण वाङ्मय हवे आहे असें ते म्हणत आहेत. आम्ही एक पाऊल पुढे जाऊन असें म्हणू की कांही मर्यादा आपल्या तत्त्वाप्रमाणे इष्ट ठरल्यावर त्यांच्या बंधनामुळे वाङ्मयास गळफांस लागला तरी पर्वा नाही ! आणि म्हणूनच विचारांच्या कलेची कोमल किंकाळी मनांत आणून आम्ही जडवाद्यांकडे दयेचा अर्ज करीत नाही. आम्हांस न्यायाची अपेक्षा आहे. आणि ज्या न्यायबुद्धीचा जडवादी वेळीं अवेळीं उच्चार करतात तिच्याच भरवंशावर आम्ही त्यांस असें विचारूं की धर्मबुद्धि, आध्यात्मक वृत्ति, आणि भावनोत्कटता, यांनी कर्तृत्व आणि चिकित्साबुद्धि यांचा नाश होतो हें निर्विवाद आहे काय ? जगाच्या इतिहासांत ज्यांनी अद्वितीय व्यवहारचातुर्य, तीव्र बुद्धि आणि पौरुष दाखाविलें ते सर्व धर्मद्वेष्टे होते काय ? आपण जगद्विख्यात अशींच उदाहरणे घेऊं. ज्या शंकराचार्यांच्या बुद्धिसामर्थ्यास — तर्कजीवी बुद्धिसामर्थ्यास — जगांत तोड नाही, असें अनेक चिकित्सक विद्वानांचें मत आहे. त्यांनीच कित्येक ईश्वरभक्तिपर

स्तोत्रें लिहिली आहेत आणि धार्मिक भावनांचा प्रसार केला आहे. त्यांच्या बुद्धिप्राधान्याप्रमाणेच त्यांच्या कर्तृत्वशक्तीविषयीहि शंका घेणे अशक्य आहे आणि या कर्तृत्वास त्यांच्या धार्मिक भावनांनी अडथळा केला नाही. शिवाजी आणि जोन ऑफ आर्क ही दोघेहि आपणांस गूढवादी म्हणवीत. वास्तविक असा शब्दप्रयोग करणे हाच मुळीं कालविपर्यास —anachronism— होय ! त्या दोघांत हरएक संकटकाली ईश्वरी साक्षात्कार होत असें म्हटल्याखेरीज वस्तुस्थितीचें वर्णन होणार नाही ! पण त्यामुळे ते गुडघ्यांत मान घालून बसणारे निष्क्रिय (passive) झाले असें दाखवितां येईल काय ? शेक्सपिअरनें धर्मभावना आणि उदात्त मनोवृत्ति यांचा धिक्कार केला नाही, तरीहि त्यास शतकानुशतकांतील तर्कनिष्ठांसहि अभिनंदनीय वाटण्यासारखी मानसचिकित्सा करतां आली नाही काय ? शेळी निरीश्वरवादी आणि थोडाफार समाजसत्तावादीहि होता म्हणून त्यानें ' एपिसायकिडिऑन् ' सारखें प्रणयोन्मादाचें दीर्घकाव्य लिहिण्यांत आपल्या बुद्धिप्राधान्यास बट्टा लागतो असें कधीं म्हटलें ? विवेकानन्दासारख्या सर्वस्वी बुद्धिप्रामाण्यवादी आणि वीरवृत्तिप्रधान कर्मयोग्यानें कालीमातेच्या दर्शनासाठीं झुरणाऱ्या भावमूर्ति रामकृष्णास गुरु समजण्यांत कमीपणा मानला काय ? अशा स्थितीत भावना आणि अध्यात्म यांनीं कर्तव्य खुंटलें असें म्हणण्यास आधार काय ?

जडवादी म्हणतात आधार एकच. आम्हांस हें सर्व काल्पनिक (Subjective) आणि बुद्धीस न पटणारें (Irrational) असें वाटतें. आम्हांस या प्रसिद्ध व्यक्तींचें कर्तृत्व मान्य आहे पण तें त्यांस भावनामुळे लाभलें असें मात्र वाटत नाही. अर्थात् या बाबतीत त्या व्यक्तींच्या प्रत्यक्ष निवेदनाहून आमच्या जडवाद्यांचे वस्तुनिष्ठ (Objective) अहवाल, अधिक प्रमाण कां घरावे, हें सांगणें कठिण आहे. शिवाय, ज्या जडवादी धर्मविरोधक पुरुषांची चरित्रें पुढें ठेवून आमचे जडवादी आपळा कार्यक्रम आंखीत आहेत त्यांच्या कार्याच्या मुळाशींदेखील श्रद्धा आणि भावना ढळढळीत दिसून येत आहेत. त्यांचीं मते बुद्धीवर अधिष्ठित होती पण त्यांचें अवतारकार्य अढळ श्रद्धेवरच आधारलेंलें होते. श्रद्धेशिवाय हालअपेष्ट सोसून जगाचा उद्धार करण्याचें कोण पत्करील ?

पण जडवादी म्हणतात, निदान खोट्या धार्मिकतेने आणि भावना-प्राधान्याने तरी समाजाचे नुकसान केले आहे की नाही ?

आध्यात्मिकता आणि भावनाप्राधान्य यांजविरुद्ध असलेली जडवाद्यांची तक्रार लक्षांत घेण्यापूर्वी, ते सर्रास उदात्त भावना आणि अध्यात्मवृत्ति यांजवर कित्येकदां दोषारोप करीत असतात हे विसरून चालणार नाही व अशा रीतीने वाईटाबरोबर चांगल्यास निषिद्ध ठरवितांना ते वाङ्मयांतील सर्वोत्तम भागास त्याज्य ठरवीत आहेत; हा त्यांचे हातून फारच मोठा प्रमाद होत आहे. कारण जगांतील वाङ्मयाचा उच्चतम भाग, उदात्त भावना, आध्यात्मवृत्ति आणि गूढवाद यांनी भरलेला आढळतो. पण दुसरे म्हणजे आध्यात्मिकता आणि भावनाप्रधानत्व यांतील रोगट भागांबद्दल हाकाटी करणारे लोक बुद्धिप्रामाण्य, जडवाद आणि भावनाशून्य वास्तववाद यांच्याहि रोगट भागांविषयी जोंपर्यंत जाणीव दाखवीत नाहीत तोंपर्यंत त्यांच्या चिकित्सक बुद्धीमध्ये पूर्वग्रह आणि पक्षपात स्पष्ट आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. धर्मशून्यता, अध्यात्मविरोध, जडनिष्ठा आणि केवळ भौतिक सुखवाद यांचेहि दुष्परिणाम दाखवितां येणार नाहीत काय ? आणि ढोंगी धार्मिकतेप्रमाणे ढोंगी धर्मशून्यताहि पांघरतां येत नाही काय ? कांहीं धर्मांचे अवडंबर माजवितात तर कांहीं नाक उडवून 'आपण धर्मविर्भ जाणत नाही' या गोष्टींचेहि अवडंबर माजवितात ! कोणी भावनांचे पूजन हे एक कर्तव्य समजतात तर कोणी मनांत स्पष्टपणे उदित होत असलेल्या भावना नाकबूल करणे शौर्याचे समजतात ! सारांश, अहंकार, ढोंग आणि अभिनिवेश यांतच रोगाचे जंतू असल्यास धर्म आणि भावना यांवर बहिष्कार घालूनहि वाङ्मय रोगमुक्त होणार नाही.

तर मग पाहिजे तरी काय ? वाङ्मयरूपाने आविष्कृत होणाऱ्या विचारांत आणि विकारांत प्रामाणिकपणा पाहिजे. रूढीची असो, क्रांतीची असो, हुकूमशाही म्हटली की ती सर्वस्वी तिरस्करणीयच होय. जर एखाद्यास 'Beauty is Truth & Truth is Beauty' हे सत्य प्रतीत झाले तर त्याने ते बोलून दाखवितांना मी विवेकवादी (rational) ठरेन की नाही हे पाहण्याची गरज नाही. प्रभातकालच्या रोमांचकारी वायूने जर एखाद्यास 'God's in his Heaven and all's right with the world.' असे

सांगितलें तर त्यानें तें दाखवितांना बौद्धिक प्रमाणाचा शोध करण्याचें कारण नाहीं. आणि त्याचबरोबर जगांतील अन्याय आणि दुःखें पाहून ज्यांस 'God's not in his heaven and all's wrong with the world' असें सहजस्फूर्तीनें म्हणावेसें वाटेल त्यानेंही तसें म्हणतांना श्रुति-स्मृतींची, पुराणा-कुराणांची कदर बाळगण्याचें कारण नाहीं. वास्तववाद आणि बुद्धिप्रामाण्य यांच्या नांवाखालीं नवीन व्रतवैकल्य उभें करणें म्हणजे मात्र धर्माची गुलामगिरी काढून, त्या जागीं अधर्माची गुलामगिरी आणण्यासारखें आहे. एक अंधारी खोली सोडून दुसऱ्या अंधान्या खोलींत बिऱ्हाड थाटण्यासारखें आहे. गुलामगिरी आणि अंधार क्रांतीच्या निशाणाखालीं देखील निंद्यच म्हटले पाहिजेत.

आणि या अर्ध्या हळकुंडानें पिवळ्या झालेल्या जडवादानें गुलामगिरी-खेरीज दुसरें काय आणलें आहे ? एकीकडे नव्या वाङ्मयास ठरीव रंगणांत नाच करावयास लावण्याची मनीषा आहे, तर दुसरीकडे तद्विरुद्ध असलेलें वाङ्मय हीन ठरविणारा टीकाशास्त्राचा 'नवा करार' या जडवादांतून बाहेर पडत आहे ! जडवादाचीं चिन्हे ज्या वाङ्मयांत दिसतील तेंच वाङ्मय श्रेष्ठ, अशा प्रकारची कृतिम कसोटी ठरविणें आणि ज्यांत रामनाम असेल तेंच वाङ्मय श्रेष्ठ असें मानणें या दोन आंधळेपणांतील सरस कोणता हें ठरविणें आम्ही जडवाद्यांवरच सोपवितों. वाङ्मयाच्या श्रेष्ठत्वासंबंधीची आमची कसोटी अगदीं भिन्न आहे. ज्यांस जें सत्य तीव्रतेनें प्रतीत होईल त्यानें तें शब्दांच्या द्वारे जगाला जाहीर करावें. जडवादी असेल तेवढेंच सांगण्यासारखें आणि क्रांतिप्रचारक असेल तरच उद्गारास योग्य असे नियम घातल्यास खरें वाङ्मय निर्माण होणार नाहीं.

पण जडवाद्यांच्या दृष्टीनें वाङ्मयरूपानें घडणारें आणखी एक पातक या ठिकाणीं सांगितलें पाहिजे. वर सांगितलेंच आहे कीं इंद्रियातीत सत्य अथवा सौंदर्य यांचा उल्लेख आणि बुद्धिप्रामाण्याला विरोध, हीं वाङ्मयांतील पातकें धुवून काढण्यास जडवादी सज्ज झाले आहेत. आणखी एक मोठें पातक म्हणजे वाङ्मयांतील व्यक्तिप्राधान्य (Individualism). यामुळे वाङ्मय समाजविरोधी आणि प्रगति-विरोधीहि होतें असा जडवाद्यांचा आरोप आहे. आतां अशा बाबतींत व्यक्तिनिष्ठा आणि सामाजिक कर्तव्य

यांच्या मर्यादा ठरवून टाकण्याचें धाडस जडवाद्यांखेरीज कोणी करणार नाही. विशिष्ट समाज अथवा अखिल मानवजाति यांच्या कल्याणाचें ध्येय पुढें ठेवून व्यक्तिविकास झाल्याचें दिसेल; तर उलट आत्मविकासाच्या मार्गे लागलेला मनुष्य जगाच्या कल्याणास कारणीभूत झालेला दिसेल. जडवाद्यांचा हा सामाजिक दृष्टिकोन एक प्रकारचा संकुचित उपयुक्ततावादच होय. कोणती गोष्ट कोणत्या प्रकारें उपकारक होईल हें इतक्या व्यापारी दृष्टीनें अथवा तात्पुरत्या धोरणानें सांगतां येणार नाही.

खऱ्या चांगल्या गोष्टीचा माझ्या विशिष्ट प्रचाराला उपयोग नाही येवढ्या सबबीवर मी तिचा नाश करणें हें एखाद्या उन्मत्त जग-जेत्यानें ग्रंथशाळा जाळीत सुटणें अथवा देवालये उध्वस्त करणें यासारखेंच नव्हे काय ? “ पण जें मला उपयुक्त नव्हे त्यांत चागुलपणा तो काय असणार ? ” अशा प्रकारची जडवाद्यांची अंधश्रदा आहे आणि याचें कारण त्यांस वस्तू, संस्था अथवा कल्पना यांच्या श्रेष्ठत्वासंबंधीं अंतिम निकष (Values) सांपडलेले नाहीत.

वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, श्रेष्ठ वाङ्मय आत्यंतिक व्यक्तिनिष्ठ असूनहि समाजाला उपकारक असतें. श्रेष्ठ कवि बुद्धिहीन अथवा बुद्धिविरोधी नसतो, तर बुद्धीपलीकडील प्रांतांत विहरत असतो. त्यास ‘ बुद्धि ’ मात्र नसते असें नव्हे. बुद्धीपलीकडील गोष्टी तळहातावरील खड्याप्रमाणें दिसूं लागल्यावरहि नाकबूल करण्याचा मूर्खपणा तो करीत नाही. या दृष्टीनें प्रत्यक्ष सत्यास बाह्य प्रमाणांची आवश्यकता मानीत नसल्यामुळे, त्यास ‘ Realist ’ वास्तववादी असेंच एका अर्थानें म्हणावें लागेल. अशा स्थितींत वास्तववाद आणि गूढवाद, व्यक्तिनिष्ठ कला आणि समाजनिष्ठ कला, क्रियाप्रेरक वाङ्मय आणि निष्क्रिय वाङ्मय असे पृथक् जातिभेद पाडणें म्हणजे अज्ञान प्रदर्शित करण्यासारखें आहे.

आमची कल्पना आहे कीं कोणत्याहि मताचा मनुष्य थोडा खोल विचार करील तर, कलेच्या सूक्ष्म प्रांतांत असे हडेलहप्पी नियम आणणार नाही. पंडित मॅक्समुल्लर म्हणत असत कीं खरा ब्राह्मण आणि खरा ख्रिस्ती यांत फारसें अंतर नाही. तसेंच हेंहि दिसून येईल कीं प्रामाणिक आणि कार्यनिष्ठ जडवादी आपल्या कार्यांत न कळत आध्यात्मिकता दाख-

वितात. तर उलट, एखादा अध्यात्मवादी बाह्यतः व्यक्तिनिष्ठ आणि परलोका-भिमुख असला तरी त्याचें प्रत्यक्ष कार्य मात्र समाजोपकारक असतें कारण त्याची अध्यात्मनिष्ठा त्यास आजन्म समाजसेवकच बनविते. जडवादी ज्याप्रमाणें न कळत अध्यात्म साधीत असतो त्याप्रमाणें आध्यात्मवादी न कळत जगाच्या ऐहिक कल्याणासहि कारणीभूत होतो. मात्र आपण आपल्या संकुचित दृष्टीप्रमाणेंच त्यांच्या कार्याची परीक्षा करतां कामा नये. सारांश, संकुचित चाकोरीतूनच जगाची गाडी गेली पाहिजे असा अट्टाहास करणारे प्रगतीचा केवढाहि घोष करोत, ते प्रगतिविरोधीच होत.

सुदैवानें, मतें बोलून दाखवितांना कितीहि मतांध असले तरी प्रत्यक्ष कृतींत अनेक जडवादी आपल्या जडत्वाच्या शृंखला तोडून उच्च वातावरणांत चढतांना दिसतात. आणि या दृष्टीनें विरोधाभासाचा आश्रय करून असेहि म्हणतां येण्यासारखें आहे कीं, अनेक 'जडवादी' जडवादाहून फारच श्रेष्ठ आहेत ! जगद्विख्यात जडवादी कर्मयोगी लेनिन यांचेसंबंधी गोंकीं यांनी काढलेले पुढील उद्गार या दृष्टीनें मनोरंजक व उद्बोधक वाटतील गोंकीं म्हणतो.

“Although an adherent of the theory that declares the role of the individual to be insignificant in the development of history, Lenin is nevertheless in my opinion a source of energy without whose influence the Russian revolution could not take on the form it has now assumed.”

याचाच अर्थ लेनिनसारख्यांचें अवतारकार्य इतकें विशाल असतें कीं तें त्यांना न कळत त्यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या चौकटी मोडून बाहेर पडतें ! 'Historical process' पुढें— 'कालचक्रा'पुढें—व्यक्ति म्हणजे वाळूच्या कणाप्रमाणें आहे असें म्हणणारा एखादा जडवादी, कालचक्राला निश्चित बळण लावून आपल्याच तत्त्वांचें अत्यंत इष्ट असें वैयर्थ्य आपल्याच कृतीनें दाखवितो ! पण ही खऱ्या उदार चरितांची गोष्ट झाली. पण ज्यास जड विधिनिषेध, उदात्त आणि स्वयंस्फूर्त आचरिताहून अधिक महत्त्वाचे वाटतात अशांच्या अंध अभिनिवेशामुळें आज वाङ्मय आणि सामाजिक घटना यांचे प्रांतांत अनन्वित मूर्खपणा चालला आहे.

वाङ्मयप्रान्तांतील या प्रकारास दुहेरी आळा बसला पाहिजे. पहिला मार्ग

म्हणजे जे डोळस आणि प्रामाणिक जडवादी असतील त्यांनी आपल्या आंधळ्या आणि संकुचित पक्षकारांची कानउघाडणी करणे (आम्हांस आनंद वाटतो की काचित् का होईना असे प्रयत्न होत आहेत.) आणि दुसरा मार्ग म्हणजे ज्यांस जडवादाची उपरिनिर्दिष्ट बंधने मान्य नसतील अशा लेखकांनी आपला मार्ग निष्ठेने चोखाळला पाहिजे. या बाबतीत मात्र आमच्या महाराष्ट्रीय ललित लेखकांची अर्धवट श्रद्धा आपले हसें करून घेत आहे, ही खेदाची गोष्ट आहे. ज्यांच्या भावनाप्रधान आणि व्यक्तिनिष्ठ वाङ्मयांतील प्रत्येक ओळ जडवादाच्या कडक कायद्याप्रमाणे टाकाऊ ठरेल, असे लेखक देखील केवळ 'आधुनिकतम' (latest) ठरण्याच्या घडपडीमुळे जडवाद्यांची ब्रीदवाक्ये मंत्राप्रमाणे उच्चारतांना पाहून कोणास हंसू येणार नाही ?

प्रस्तुत लेख केवळ वाङ्मयप्रांतांतील 'मिथ्याचार' चवाळ्यावर आणून धोक्याची सूचना देण्याकरतांच असल्यामुळे, विविक्षित उदाहरणे देऊन विस्तार करता येत नाही. शिवाय त्यांत वैयक्तिक उल्लेख करावे लागतील आणि (त्याची आम्हांस भीति वाटते असे नव्हे !) त्यामुळे मूलभूत तत्वाकडे दुर्लक्ष होईल. तथापि जडवादाचे नगारे ऐकून ज्यांनी लगेच जडवादाच्या दरबारचे पोषाक चढवावयास सुरुवात केली, अशांच्या नकली क्रांतिकारक वाङ्मयाची बाह्य लक्षणे येथे सांगून टाकण्यास हरकत नाही.

पाश्चात्य जडवाद्यांनी धर्मास अर्धचंद्र दिला म्हणजे काय केलें ? तर जेथे धर्मकल्पना, धर्मसंस्कार आणि धर्मसंस्था प्रत्यक्ष पुनर्घटनेच्या आड येतील त्या ठिकाणी त्यांचा निषेध किंवा हुना नाश करण्याचा यत्न केला. पण आमच्याकडे ज्यांस समाजाच्या विद्यमान घटनेची कल्पनाहि नाही, की पुनर्घटना करण्याची पात्रता नाही अशा खुशालचेंडू लेखकांनी ऐदी हास्य-रसाखातर धर्माची टवाळी हाती घेतली ! पाश्चात्यांच्या श्रद्धाविच्छेदकारी उद्गारांतच त्यांच्या नव्या श्रद्धेचे ध्वनि स्पष्ट ऐकू येतात. ते मात्र आमच्या वाङ्मयांत—विशेषतः जडवादी वाङ्मयांत—कोठेच दिसत नाहीत ! हास्य-रसाकरितां जुन्या संस्थांची आणि भावनांची टवाळी आणि आधुनिक ठरण्याकरतां समाजसत्तावादाचे उल्लेख, अशा नेपथ्यविधानानंतर बाहेर पडणारे वाङ्मय, अंतरंगांत कोणतेच नसतें, किंवा असल्यास जुन्या

साहित्यशास्त्राप्रमाणेहि तिसऱ्या वर्गातील असतें. जे लोक अद्यापि बाणभट्टाच्या काळातील सुललित नूपुरबद्ध भाषा लिहीत आहेत, त्यांनीं कठोर वास्तव-वादाच्या आणि क्रान्तिप्रचाराच्या गोष्टी काढणें हें किती हास्यास्पद आहे ! आम्हांला जर रिअॅलिझम् आणि रेव्होल्यूशन् यांचे अर्थ कळत असतील तर त्यांच्या भक्तांच्या वाङ्मयांत संस्कृत वाङ्मयाच्या उतारवयांतील अलंकार दिसूं नयेत असें आम्ही अपेक्षितों !

हा वाङ्मयीन भिथ्याचार, कोणतेंहि नवें खूळ जोरानें येऊं लागतांच केवळ स्वसंरक्षणार्थ त्यांत सामील होण्यानें उत्पन्न होत असला पाहिजे, एवढेंच आम्हांस सध्यांच्या बऱ्याच वाङ्मयावरून तरी वाटतें. या अराजक स्थितींत ज्यास कर्तव्यबुद्धि आणि प्रामाणिक मत असेल अशा लेखकांनीं मुग्धता अथवा दाक्षिण्य दाखावेणें म्हणजे तत्त्वशून्यता होय. अशा मुग्धतेचा फायदा घेऊन जडवादाचें पिलूं वाङ्मयांत सोडण्याचे पद्धतशीर प्रयत्न चालू आहेत, हें ज्यांस आपलीं मते कोणतीं व दुसऱ्यांचीं कोणतीं यांतील अंतर कळत असेल त्यांस तरी सांगावयास नको. अलिकडेच प्रसिद्ध झालेल्या एका टीका-ग्रंथानें जडवादी टीकापद्धतीची चुणुक (The method of evaluating a work of art as the resultant of socio-economic conditions) महाराष्ट्रीय लेखकवर्गास दाखवून दिलीच आहे. तसाच दुसरा एक संघटित प्रयत्न म्हणजे 'अखिल भारतीय प्रगतिपर लेखकांचा संघ' तयार करण्याच्या निमित्तानें, वाङ्मय आणि प्रगति, प्रगति आणि बुद्धिप्रामाण्य यांचें अपरिहार्य साहचर्य आमच्या विद्वत्परिषदांच्या हस्ते रीतसर ठरवून घेणें ! पहिला म्हणजे रा. पेंडसे यांच्या पुस्तकाचा प्रयत्न कितपत यशस्वी झाला हें पाहण्यापेक्षां अशा पुस्तकास देखील मिळाला इतपत थारा कसा मिळाला याचें इंगित शोधलें पाहिजे. आणि या दृष्टीनें पाहतां अशा विचित्र पंथीय पुस्तकास प्रतिष्ठित परंपरेतील प्रसिद्ध लेखकांचे आशीर्वाद मिळवितां आले, हा आम्हीं जडवादाच्या गनीमी काव्याचा एक अभिनंदनीय विजय समजतों. आणि लखनौ येथील " ऑल इंडिया प्रोग्रेसिव्ह रायटर्स कॉन्फरन्स " च्या प्रत्यक्ष कार्याची माहिती वर्तमानपत्रांतून फारशी मिळत नसली, तरी त्या मार्गानें चाललेल्या चळवळीस देखील वाङ्मयप्रांतांतील सध्यांच्या बेबंदशाहीचें बरेंच साहाय्य होईलसें दिसतें. त्यांच्या जाहिरनाम्यांतील

जडवादी ध्येय आणि त्यावर असलेल्या विविधवर्गीय सहा पाहिल्या म्हणजे तो एक गफलतीने लावलेला विवाह आहे की काय असे वाटल्याखेरीज रहात नाही ! या बाबतीत आनंदाची गोष्ट म्हणजे लखनौ परिषदेपूर्वी पुणे येथे ' सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी ' चे इमारतीत भरलेल्या लेखकांच्या सभेत मात्र त्या परिषदेच्या जाहिरनाम्यांतील वाङ्मयीन जडवादाची छाननी जागरूकपणे झाली. आणि आध्यात्मवाद्यांनी हटकल्यावर का होईना जडवाद्यांनी बरेच समंजस (rational) धोरण स्वीकारले होते तरी अखेर त्या अखिल भारतीय चळवळीस लखनौ येथे अखेर कोणते स्वरूप येईल, पुढे कोणते स्वरूप दारवी येईल हे अखिल भारतातील साहित्यिकांच्या जागरूकतेवरच अवलंबून राहील. ज्यांस ' प्रागतिक ' ' आधुनिक ' ' क्रांतिवादी ' वगैरे शब्द ऐकतांच " अरे, मी कसा त्या मिरवणुकीत नाही " म्हणून हुरहुर लागून स्वमताचा—इतकेंच काय पण, जन्मभर काय लिहिले याचाहि—विसर पडतो, अशा विख्यात साहित्यिकांच्या मंगलाक्षता या नव्या पिढ्यांच्या डोक्यावर पडणार !

ज्यांस वाङ्मय म्हणजे आत्माविष्करणाचें पवित्र द्वार वाटत असेल, व ज्यास आपली जीवनविषयक व कलाविषयक मते क्षुद्र वस्त्राभरणे वाटत नसतील अशा सर्व विचारी वाङ्मय-सेवकांस वाङ्मय-क्षेत्रांतील या महत्त्वाच्या घटनांबद्दल नम्र, पण गंभीर सूचना करणे एवढेंच प्रस्तुत संक्षिप्त लेखाचें उद्दिष्ट होय.

५ वाङ्मयांतिल पुरोगामित्व

‘ पुरोगामी वाङ्मय ’ या शब्दयुग्मापैकी पुरोगामी या उपपदानें कोणास कांहींच बोध झाला नसल्यास फारसें आश्चर्य नाही. तरी विषयसंक्षेपाच्या दृष्टीनें एवढेंच सांगतों की मुंबईस हा शब्द रूढ होण्यापूर्वी पुणें येथील चर्चेत ‘ प्रगतिपर वाङ्मय ’ असा शब्दप्रयोग याच अर्थी रूढ झाला होता व तोच शब्द कदाचित् अधिक अर्थवाहक वाटेल.

हें सांगावयास नकोच की, दोन्ही शब्द एका इंग्रजी शब्दाचीं भाषांतरे आहेत व तो इंग्रजी शब्द म्हणजे (‘ Progressive Literature ’.) परंतु पुरोगामी, प्रगतिपर अथवा प्रोग्रेसिव्ह या तिन्ही शब्दांनीं कांहीं वाङ्मय-प्रकार अथवा साहित्यसिद्धान्त आपल्या मनांत उभा राहीलच असें नाही व तेंहि अगदीं स्वाभाविक आहे. कारण हा शब्द महाराष्ट्रवाङ्मयांत वावरूं लागल्यास अद्यापि पुरे चौदा महिनेहि झाले नाहीत ! आणि तेव्हांहि फक्त शब्दच आला ! शब्दामागील कल्पना अद्यापहि जरा दिरंगाईनेंच येत आहे !

या शब्दामागे असलेली कल्पना कोणती ? हा शब्द वापरणाऱ्या सर्वांच्या मनांत तीच कल्पना आहे काय ? हा शब्द विशेषेंकरून कोणते लोक वापरतात ! हा शब्द आधीं अस्तित्वांत असलेल्या वाङ्मयाचें वर्गीकरण करतो की ‘ अपेक्षित ’ वाङ्मयाचें नामकरण करतो ? आणि शेवटचा पण फार महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे आपणा शारदोपासकांचें या नूतन कल्पना-वालकाशीं नातें कोणतें ?

वरील प्रश्नमालिकेस आजच्या चर्चेत उत्तरे मिळाल्यास माझ्यासारख्या अनेक जिज्ञासूंच्या दृष्टीनें ती चर्चा सफल झाली असें म्हणण्यास हरकत नाही. मी या प्रकारचे प्रश्न गेल्या वर्षीत अनेक लेखांत व विविध मतांच्या लोकांशीं केलेल्या चर्चेत मांडले असल्यामुळे माझ्या यथामति व यथाशक्ति

शोधाचें फळ येथें आपणापुढे ठेवल्यास, मला वाटतें, तोहि एक प्रकारचा चर्चारंभच होईल. त्यास पूर्वपक्ष म्हणण्याची मात्र माझी इच्छा नाही. कारण माझ्या मांडणीचें स्वरूप केवळ जिज्ञासेचें आहे हें आपणांसहि दिसून येईलच.

तूर्त आपण प्रगति आणि वाङ्मय यांचें नातें अचानक सर्व प्रांतांतील कांहीं मंडळींस कसें आठवलें, वगैरे अवांतर गोष्टी दृष्टीआड करूं. ही वस्तु कोठूनहि आली असो; ज्या अर्थी ती आली आहे त्या अर्थी आज आपण तिच्या जातीपेक्षा तिच्या रूपाकडेच पाहूं. 'स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि' असें आपले पूर्वजहि म्हणत ! पण हा विनोद सोडला, तर मला एवढेंच सुचवावयाचें आहे कीं प्रगतिपर वाङ्मयाच्या कल्पनेसंबंधी आणि चळवळी-संबंधी वर्तमानपत्रांत येऊन गेलेल्या अनेक कल्पना आणि कुशंका विसरून आपण आज तिच्या अंगभूत गुणावगुणांवरून (On its own merits) तिचा विचार करूं.

आपण ज्या विश्वांत राहतों तें विश्व प्रगतिमान आहे असा कांहीं शास्त्रज्ञांचा सिद्धान्त आहे. हा सिद्धान्त लक्षांत ठेवल्यास मोठासा अवघड नाही. पण तो पक्का लक्षांत ठेवल्याखेरीज पुढील विचारसरणी चांगलीशी लक्षांत येणार नाही. शिवाय आपणांपैकीं सर्वांच्याच मनांत विश्वाससंबंधी असा कांहीं 'प्रागतिक विश्वास' असेलच असेंहि नाही ! कांहींस असें वाटत असेल कीं जगाचा इतिहास पाहिल्यास 'चक्रेनेमिक्रम' (Cyclic order) दिसतो; तर कांहींस असेंहि वाटत असेल कीं जगांत प्रगतीऐवजी अधोगति होत आहे ! मला या मंडळींस एवढेंच सांगतां येईल कीं "आपण पुरोगामी नाही; आपण प्रगतिपर नाही; आपण Progressive नाही !"

दुसऱ्या शब्दांत हेंच सांगावयाचें झाल्यास 'जगाची प्रगति होत आहे' असा विश्वास हा प्रगतिवादाचा तात्त्विक पाया होय आणि या मुळांतून निघणाऱ्या अनेक सिद्धान्तरूप शाखांपैकींच एक, वाङ्मयप्रांतांशीं येऊन भिडते असें आपणांस आढळून येईल. आजचें युग ही मागच्या युगाची प्रगत अवस्था होय. मागील कित्येक प्रगमनशील प्रवाह अप्रतिहतपणें प्रगति करूं शकले म्हणूनच आजचें युग दिसत आहे आणि आजच्या युगांतील

प्रगतीचे प्रवाह पुढें जातील तरच नवयुग, प्रगति वगैरेंचें दर्शन होणार. हीं प्रगतीचीं चाकें अनेक शक्तींनी ढकललीं जातात. कला आणि वाङ्मय याहि सामाजिक शक्ति होत. अर्थात त्या शक्ती प्रगतिचक्रास पुढें रेटीत आहेत कीं मागें ओढीत आहेत हें पाहिलें पाहिजे. जर तुमचें वाङ्मय या प्रगतीस साहाय्यक असेल तरच तें प्रगतिपर अथवा पुरोगामी. नाही तर तें प्रतिगामी ऊर्फ reactionary !

या मूलभूत सिद्धान्तांतून अर्थातच अनेक उपसिद्धान्त निघतात. ज्यांनीं मूळ सिद्धान्त काढला अशांनींच हे उपसिद्धान्तहि वेळोवेळीं सांगितले आहेत व तेच मी येथें सांगणार आहे. तरी मला हेंहि सांगितलें पाहिजे कीं यांतून हे उपसिद्धान्त 'निघत नाहीत', 'निघालेच पाहिजेत असें नाही.' 'निघण्याची ऐतिहासिक अवस्था अजून आली नाही' असेंहि या बाबतींत सांगितलेलें आढळेल. तरीहि मूळचा प्रगतिसिद्धान्त मनांत घट्ट धरून नंतर या चंचल उपसिद्धान्तांच्या लहरींतहि थोडा विहार करावयास हरकत नाही. पाहिला उपसिद्धान्त असा कीं, ज्या वाङ्मयाला तुम्ही श्रेष्ठ आणि शाश्वत वाङ्मय म्हणून कवटाळतां तें 'शाश्वत' नव्हे, 'राष्ट्रीय' देखील नव्हे तर 'वर्गीय' वाङ्मय आहे. म्हणजे समाजांतील विशिष्ट वर्गाचें वर्चस्व दर्शविणारें आणि राखणारें असें तें एक साधन आहे. ज्या वर्गाचें वर्चस्व यापुढें प्रगतिविरोधक आहे, अशा वर्गाकडे आपुलकीने पाहणारा तो पुरोगामी लेखक नव्हे. आजचा प्रगतिमान वर्ग म्हणजे मजूरवर्ग होय. या आजच्या उद्योग-मुख वर्गास 'साहित्य-विषय' करील तेंच खरें पुरोगामी वाङ्मय. सारांश, पुरोगामी वाङ्मय म्हणजे समतावादी, साम्यवादी अथवा कम्युनिस्ट पंथीय वाङ्मय होय.

मला फिरून एक वेळ सांगितलें पाहिजे कीं, मी वर मांडलेली पदमालिका मांडली अशीच मांडतांच 'पुरोगामी वाङ्मय म्हणजे हेंच !' आणि 'पुरोगामी वाङ्मय म्हणजे हें नव्हे !' असे दोन्ही प्रकारचे आक्रोश ऐकू येतात. याकरितां एका एतत्पंथीय म्हणजे पुरोगामी साहित्य-ग्रंथांतूनच मी कांहीं मते उद्धृत करतो—

(१) " उत्पादन सामाजिक पण त्याची मालकी खाजगी या विसंगतींतून आज दिसणारे अंतर्विग्रह व वर्गविग्रह उत्पन्न झाले आहेत. हें विग्रह-

प्रकार नाहीसे करणे ही समाजप्रगतीची आत्यंतिक निकडीची वास्तव गरज आहे. ही गरज लक्षांत घेऊन तिला अनुरूप व पोषक अशी उत्कट कलेची योजना करणे, हे आजच्या पुरोगामी साहित्याचे इतिहासप्रणीत कार्य आहे.”

(२) “ पण असल्या कर्तव्यापासून भ्रष्ट होऊन सारस्वताच्या अंगणांत मिरासदारी सजवून बसलेले व शिष्ट म्हणून भिरवणारे भेकड साहित्यिक, वाङ्मय, काव्य व कला यांत जीवनकलहाचा मुळी ठसासुद्धा उमटू नये, असले प्रतिबंध साहित्यसंघ व साहित्यसंमेलने यांवर घालण्याचे घातुक व अश्लाघ्य प्रयत्न करत आहेत. असल्या बुद्रुकांना सारस्वताच्या मंदिरातून हाकून लावून साहित्याचे वातावरण अधिक सोज्ज्वळ, निर्भय व निरंकुश करणे तरुण लेखकांचे अपरिहार्य कर्तव्य होय.”*

पुरोगामी वाङ्मयाच्या ‘ आद्य ’ आणि ‘ एकमेव (!) ’ ग्रंथांतून उद्धृत केलेले वरील उतारे आपणांस कदाचित् कंटाळवाणे व दुर्बोध वाटले असतील. तरी या दोन उतान्यांवरून पुरोगामी वाङ्मयाचे स्वरूप व ध्येय आपल्या स्पष्टपणे लक्षांत येईल. याच ‘ आद्य ’ साहित्य ग्रंथांत ‘ पुरोगामी वाङ्मय’, ‘ नवमतवादी वाङ्मय’, आणि ‘ साम्यवादी वाङ्मय ’ ही एकच होत असाहि स्पष्ट निर्वाळा देण्यांत आला आहे.

पुरोगामी वाङ्मयाच्या पुरस्कर्त्यांची अशी स्पष्टोक्ति ऐकल्यावर आपणांपैकी कित्येकांस असेहि वाटण्याचा संभव आहे की, आतां मतभेद आणि जिज्ञासा यांना जागा उरते कोठें ? वस्तुतः एवढ्याने आपली जिज्ञासा तृप्त व्हावी आणि पुरोगामी वाङ्मय म्हणजे काय याविषयी मतैक्य व्हावे. पण दुर्दैवाने पुरोगामी मंडळींतहि इतक्या सहज रीतीने मतैक्य होत नाही आणि म्हणूनच मजसारख्याची जिज्ञासाहि तशीच राहते. उदाहरणार्थ, साहित्य-प्रांतांतील ज्या मिरासदारांस घराबाहेर ओढा म्हणून पुरोगामी वाङ्मय द्याही फिरविते, त्या मिरासदारांनीच अशा ग्रंथास स्तुतिपूर्ण प्रस्तावना लिहिल्यास आपणांसारख्यांचे या नवमतवादाविषयीचे कुतूहल अधिकच वाढणार नाही काय ? ज्या वेळीं विजातीयांस सजातीयांचे पंक्तीत बसवले जाते, ज्यावेळीं आघात हा आलिंगनाप्रमाणे मानला जातो आणि बंडाळी ही अधिकाऱ्यां-

* [‘ साहित्य आणि समाज-जीवन ’-पेंडसे, पृ. १३९.]

कडूनच आबादानी मानली जाते, त्या वेळीं गरीब रथत विस्मयानें अधिकच संतुष्ट झाल्यास आश्चर्य कसलें ?

आणि म्हणूनच एवढ्या स्वरूपदर्शनानंतर मी माझ्या मूळ प्रश्नावलीकडे फिरून वळतो. आरंभी मी विचारलेल्या अनेक प्रश्नांतील पुढील दोहोंची मी आपणांस फिरून अठवण देतो. ते म्हणजे:—(१) हा (पुरोगामी) शब्द आधीं अस्तित्वांत असलेल्या वाङ्मयाचें वर्गीकरण करतो कीं अपेक्षित वाङ्मयाचें नामकरण करतो ? (२) आणि ...आपणा शारदोपासकांचें या नूतन कल्पनावालकाशीं नातें कोणतें ?

यांपैकी पहिल्या प्रश्नाच्या उत्तरार्धाचें उत्तर आपणांस आतांपर्यंत बरेंच सविस्तरपणें मिळालें आहे. पुरोगामी वाङ्मयाचे पुरस्कर्ते तुम्हांस भावी वाङ्मयाविषयींच्या अपेक्षा ' पुरोगामी ' या नामाभिधानानें स्पष्ट सांगत आहेत. पण तेवढ्याने प्राचीन वाङ्मयाशीं या चळवळीचा संबंधच पोंचत नाही अशी कल्पना असेल तर ती चुकीची आहे. आणि म्हणूनच माझ्या पहिल्या प्रश्नाच्या पूर्वार्धाचें उत्तर असें आहे कीं, पुरोगामी साहित्यशास्त्रकार जुन्या वाङ्मयाचेंहि वर्गीकरण आणि मूल्यमापन करून त्याची किंमत करूं पाहत आहेत ! — नव्हे ती त्यांनीं अशा अजब तऱ्हेनें केली आहे कीं त्यांचें हें साहित्यशास्त्र वाचून (हसूं न आल्यास !) विलक्षण उद्वेग उत्पन्न होईल !

आणि म्हणूनच पुरोगामी साहित्यदृष्टि हें एक किरकोळ मत नसून तो साहित्य-क्षेत्रांतील मूलगामी दृष्टिभेद होय. संप पुकारणें आणि भिटवणें हेंच ज्यांस अधिक चांगलें साधलें असतें अशा कित्येक राजकीय चळवळ्यांनीं वरील दृष्टिकोनाच्या आसन्नानें ज्ञानेश्वर, तुकाराम, मुक्तेश्वर वगैरे महाराष्ट्राच्या राष्ट्रीय कविश्रेष्ठांवर, मिराबाईसारख्या साध्वींवर आणि बिचाऱ्या आपल्या-सारख्या अर्वाचीन शारदोपासकांवर कोणत्या प्रकारचे अश्लाध्य हल्ले चढविले आहेत, हें कथन करून विस्तार करण्याची आवश्यकता नाही. पण पुरोगामी पंथीयांचा प्राचीन व अर्वाचीन वाङ्मयाविषयींचा वरील दृष्टिकोन स्पष्ट असल्यास आपलें त्यासंबंधींचें कर्तव्य कोणतें ? अनेक वेळ जाहीरपणें विचारलेला प्रश्न मी फिरून आपणांस आज विचारून उत्तराची सादर अपेक्षा करीत आहे. कित्येक साहित्यिकांचे मते वाङ्मयांतील या नवमतवादाचें उत्साहानें स्वागत करणें एवढेंच आपलें कर्तव्य आहे ! ! पुरोगामी साहित्यिक

आपल्या नवमतानुसार ज्यांना निर्माल्य ठरवीत आहेत, तेच लोक पुरोगामी वाङ्मयास आलिंगन देण्यास बाहू उभारून सज्ज असतील, तर आपणांस त्यांजविषयी अनुकंपेखेरीज काय वाटणार? दुसरे कांहीं साहित्यिक या बाबतीत उपेक्षेचा उपाय सुचवितात. पण उपेक्षा प्रतियोगी आणि उभयपक्षी असावी लागते. आपण एखाद्या नवमताची उपेक्षा करावी व त्याने आपला पाठलाग करावा, असेंहि घडणें शक्य आहे. आणि आपणा दाक्षिण्यशील पुराणमत-वाद्यांची उपेक्षादेखील अनेकदां स्वागतवजाच होत जाते हेंहि विसरून चालणार नाही ! सारांश, आतिथ्याच्या नांवाखाली आपण ज्यास ओसरी खाली करून देणार त्यानेच आपल्या वृद्धांचा उपमर्द आणि मुलाबाळांचा अपहार करूं नये येवढी तरी खबरदारी घ्यावयास हवी !

हा प्रश्न डावपेंचाचा, राजकारणाचा अथवा परस्पराक्रमणाचा नाही. साहित्यिकांशीं कोणी गफलतीने लगट करीत आहे, अशांतला भाग नाही. ही दोन भिन्नमतभूमिकांची, कल्पनासमूहांची (Ideologies) लढत आहे. आपण आपल्या साहित्यविषयक मतांत आणि कर्तव्यकल्पनेंत दृढ आणि पायाशुद्ध उभे असूं, तर चारदोन अनोळखी पुस्तकांची तोंडओळख करून सुप्रतिष्ठित साहित्यिकांस भेडसावण्याची कोणाहि भुरग्याची हिंमत होणार नाही. आणि म्हणूनच पुरोगामी मंडळी म्हणतात तो साहित्य-निकष मान्य करण्यास आपण तयार आहों कीं नाही, हें स्पष्ट ठरविणें आपलें काम आहे. व्यक्तिशः मी या बाबतीत स्वयंशासनाचा पुरस्कर्ता आहे. साहित्यबाह्य प्रचार आणि मोहिमा यांचें दास्य साहित्यानें करावें हें मला अत्यंत लज्जास्पद वाटतें. एकीकडे स्फूर्ति, प्रतिभा, शारदोपासना हे शब्द आपण उच्चारणार आणि दुसरीकडे प्रगतीच्या ऐतिहासिक लोटेची आणि आपल्या वाङ्मयोर्मीची चुकामूक तर झाली नाही ना, ही चिंता बाळगणार ! मला आपणांस, पुरोगामी वाङ्मयोपक्रमाचा एक नम्र अभ्यासक या दृष्टीनें एवढेंच बजवावयाचें आहे कीं, आपण प्रत्यक्ष दैत्यांची सेवाहि इमानानें करूं शकाल; पण देव आणि दैत्य अशा दोघांची सेवा एकदम आरंभाल तर मात्र फजीत व्हाल !

शाश्वत आणि श्रेष्ठ वाङ्मयाचीं तत्त्वे आजच्या सारख्या शारदोपासक संमेलनास मी सांगावयास हवीत असें नाही. माझी प्रार्थना एवढीच

आहे की आपल्या सनातन साहित्यसिद्धांतार्थी या नूतन साहित्यबालकाचें नातें कोणतें हें ठरविल्याखेरीज त्यास आपल्या ऐश्वर्यावरच काय पण दाक्षिण्यावरहि हक्क सांगूं देऊं नका ! आजच्या चर्चेत मी या नवीन साहित्यशास्त्रांतील अंतर्गत विरोध आणि विसंगति यांवर वेळ घालवूं इच्छित नाहीं. पुरोगामी तत्त्वज्ञानाच्याच रशियन आचार्यांचें असेंहि म्हणणें आहे कीं मजुरांच्या वाङ्मयासाठीं, नवस करून तें जन्माला येत नसतें. त्याचा जन्मकाळ मजूरशाहीच्या जन्मानंतर बऱ्याच वेळानें संभवतो. त्यांचेच आचार्य असेंहि बजावीत आहेत कीं जगद्विकासचे नियम आणि कलेच्या सृष्टीचे नियम एक नाहींत. हीं मते लेनिन, ट्रॉट्स्की आणि विदुषी रोझा लॅंग्झबर्ग यांसारख्या पुरोगामी आचार्यांनीं अनेकवार सांगितलीं आहेत. पण पुरोगामी शास्त्रवचनांची मीमांसा करण्याचें काम आपलें नाहीं. आपण आज मूलगामी भूमिकाच स्वीकारली पाहिजे. पण ती स्वीकारून प्रारंभीं कथन केलेल्या प्रगति-सिद्धान्ताचा, आपण 'साहित्यशास्त्र' म्हणून स्वीकार करावयास तयार आहां काय ?

या ठिकाणीं मला एक स्पष्टीकरणरूप सूचना द्यावयास हवी. ज्यास आपण सामान्यतः प्रगति, उत्कर्ष यांसारखे शब्द वापरतो ती प्रगति आणि भौतिक जगद्विकासवादावर अधिष्ठित असलेली सांप्रदायिक प्रगति ही एक नव्हत. ज्यांची प्रगति विशिष्ट सांप्रदायाशीं संबद्ध नाहीं असे प्रगतिवादी सर्वत्र उदारमतवाद स्वीकारतात आणि वाङ्मयासारख्या क्षेत्रांत तर विशिष्ट पंथ आणि प्रचार घुसडणें अर्थातच मूर्खपणाचें समजतात. अशा उदारमतवादी प्रगतिवाद्यांपैकी ज्यांच्या समाज-शास्त्रज्ञेतेबद्दल, सुधारणा-प्रेमाबद्दल आणि प्रगतिपरतेबद्दल शहाणा माणूस शंका घेणार नाहीं अशा सुविख्यात डॉ. केतकर यांचें या बाबतींतलें मत विचार करण्यासारखें आहे. धार्मिक वाङ्मयाची निवड कोणत्या तत्त्वानुसार करावी हें सांगतांना ते म्हणतात :—
“ जुन्यांतील अयोग्य भाग काढतांना कोणत्याहि विशिष्ट मताचा मात्र अभिमान धरतां कामा नये. नाहीं तर पूर्ण अद्वैताचा अभिमान धरणारा मनुष्य, ज्या कवितेस द्वैताचा वास येईल, अशा कवितेस रजा देईल आणि अशानें धर्माचा अत्यंत आकर्षक भाग कमी होईल. अंतःकरणाला ज्या

निरनिराळ्या विचारांनीं निरनिराळ्या काळीं उच्च प्रेरणा केली ते सर्व विचार आपणांस रक्षणीय आहेत. मग त्या विचारांस द्वैताचा वास येवो अगर मूर्तिपूजेचा वास येवो ! ”.....

“ आणि हीच गोष्ट प्राचीन संहिताकारांनीं ओळखिली आहे ... लोकांचें विचारस्वातंत्र्य रक्षण करण्याचें महत्त्व प्राचीन आचार्यांना जितकें वाटलें तितकें आजच्या अत्यंत सुधारलेल्या लोकांना देखील पटलें असेलसें वाटत नाही. ”—*

वर उद्धृत केलेला केतकरांचा प्रगतिवाद धर्मक्षेत्रांतहि विरोधी वचनांचें साहचर्य रक्षावें असें म्हणतो. अर्थात् वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत तर त्यानें विरोधी मतांच्या विनाशाचें तत्त्व कधींच अंगीकारिलें नसतें हें उघड आहे. उलट ज्या नेमस्त आणि त्यांतल्या त्यांत शांत राशियन आचार्यांचीं मते वर उद्धृत केलीं त्यांपैकींच एक आचार्य, भिन्न मतांच्या वाङ्मयाची काय वासलात लावतो हें आतां पाहा. टॉट्स्की आपल्या ‘ लिटरेचर अँड रेव्होल्यूशन ’ या ग्रंथांत म्हणतो— “ If the revolution has the right to destroy bridges and monuments whenever necessary, it will stop less from laying its hands on any tendency in art, which, no matter how great its achievement in form, threatens to disintegrate the revolutionary environment. ... Our standard is clearly political, imperative and intolerant.” §

(अर्थ—गंगेचे घाट आणि बादशाही गोलघुमट या दोहोंसहि शास्त्रप्रणीत उत्क्रांतीसाठीं उध्वस्त करण्याचा जर आम्हांस हक्क पोहोंचतो तर विचारी कला—मग ती रूपानें किती का सुंदर असेना—आडवी येतांच काण्याचा आम्हांस हक्क आहेच आहे !!)

प्रगतिपर तत्त्वज्ञान हें असें आहे ! “ आम्ही पक्के राजकीय प्रचारवादी आणि सर्वस्वी असहिष्णु लोक आहों ! ” असें हा त्यांतल्या त्यांत नेमस्त पुरोगामी तत्त्वज्ञ उघडपणें सांगत आहे ! वाङ्मयांतील हें प्रगतिनिष्ठुर तत्त्वज्ञान राजसत्तेच्या साहाय्यानें काय करूं शकतें हें स्टॅलिनच्या राम-राज्यांतील ‘ RAPP ’ रूपी यमपुरीनें जगास महशूर केलेंच आहे !

* ‘ भारतीय समाजशास्त्र ’

§ Trotsky—‘ Literature and Revolution,’ Page 218 Italics mine.

तीन हजार लेखकांच्या विचार-स्वातंत्र्याचा खून करून, तीस हजार शास्त्रीय प्रबंधांची, ज्ञानकोशांची देखील, गळचेपी करून अखेर स्वतः स्टॅलिननेच हे यमतंत्र (" these foul and death employing conditions "), हे Russian Association of Proletariat Writers, ही " मजूर साहित्य परिषद " बरखास्त करून टाकली !! पण या पुरोगामी यमधर्मास हा पश्चात्ताप सुचण्यापूर्वीच येसेनिन (Yessenin) सारख्या प्रतिभावान् कवींनी हे रावणराज्य असह्य होऊन आत्महत्या केल्या हेहि आतां इतिहासप्रसिद्ध होऊन गेले आहे !!

सारांश, वाङ्मयांतील पुरोगामी तत्त्वज्ञान पारखून घेतांना या सर्व तत्त्वांचा आणि घटनांचा विसर पडून चालणार नाही. ' पुरोगामी वाङ्मय ' या शब्दांचा उच्चार होऊं लागल्यापासून, जिज्ञासूपणें केलेल्या शोधाचें फळ मी आपणांस आतांपर्यंत थोडक्यांत निवेदन केलें आहे. त्यांतील बीजभूत तत्त्वे शेवटीं सांगावयाचीं झाल्यास पुढीलप्रमाणें सांगतां येईल :—

(१) पुरोगामी वाङ्मयाचे पुरस्कर्ते प्रारंभीच एक नूतन साहित्यशास्त्र सांगत आहेत.

(२) अभिजात वाङ्मय, उदात्त भावना वगैरे कल्पनांना हे शास्त्र ' भावना-प्रमत्त प्रलाप ' असें म्हणत आहे. (पेंडसे पान ७)

(३) कलेचें ' भौतिक उद्दिष्ट ' शोधून काढणें याहून या शास्त्रांतील टीकापद्धतीस अधिक उच्च ध्येय दिसत नाही. (पेंडसे, पान ७)

(४) या निकषाची योजना करून हे साहित्यशास्त्र, ज्यांस आपण शाश्वत मान्यता (Classical status) देत आलों अशा महाकवीस तुच्छतेनें लेखित आहे.

(५) या साहित्यशास्त्रास समाजशास्त्र अथवा मानसशास्त्र यांच्या तत्त्वानुसार केलेली वाङ्मयटीकाहि सशास्त्र वाटत नाही. आपल्या विशिष्ट संप्रदायास ' दृक्प्रत्यय ' आहे अशी यांची श्रद्धा आहे !! (पेंडसे, पान ७)

(६) अर्थात् पुरोगामी साहित्यिक हे सांप्रदायिक आणि प्रचारवादी आहेत. टीकावाङ्मयांत आणि ललित वाङ्मयांत, शास्त्रीय वाङ्मयांत देखील आपल्या राजकीय तत्त्वांचा प्रचार असेल तरच ते त्यास प्रगतिपर समजतात.

(७) भिन्न मताच्या वाङ्मयाचा नाश करण्यांत त्यांस पाप वाटत नाही. शक्य तेथे त्यांनी तो फार मोठ्या प्रमाणावर केला आहे.

या साहित्य-शास्त्रांतून आणि त्याच्या प्रत्यक्ष प्रचारांतून उत्पन्न होणाऱ्या अनेक शास्त्रीय आणि व्यावहारिक प्रश्नांचा ऊहापोह मी वेगवेगळ्या लेखांच्या द्वारे केला आहे. त्यांतील विचारसरणीचा तर राहोच पण प्रश्नांचाहि येथे उल्लेख करतां येत नाही. तरी महत्त्वाच्या अंगांचा केवळ नामनिर्देश करून हें विवेचन आटोपतें घेतों. एका वर्षांमार्गे भरलेल्या पुरोगामी लेखकांच्या सभेस सादर केलेल्या इंग्रजी थीसिसमध्ये अध्यात्मवादी आणि साक्षात्कारवादी वाङ्मय आणि खरी प्रगति यांचा विरोध असण्याचें कारण नाही असें मी दाखवून दिलें होतें व नंतर 'प्रतिभेत' लिहिलेल्या 'वाङ्मयांत शिरून पाहणारा जडवाद' या लेखांत आपण जडवादी बनल्याखेरीज आपणास हा सांप्रदायिक प्रगतिवाद स्वीकारणें कसें अशक्य आहे हें दाखवून दिलें होतें.

माझी अशी समजूत आहे कीं, आपण वाङ्मय हें एक उच्च प्रेरणेचें साधन मानणारे लोक आहां. ज्यास उच्च प्रेरणा म्हणजे 'भावना-प्रमत्त प्रलाप' वाटतात आणि जे वाल्मीकीय रामायण, ज्ञानेश्वरी यांसारख्या जगन्मान्य व जगदुद्धारक ग्रंथांचेहि 'भौतिक उद्दिष्ट' शोधणें हीच रसिकपणाची परमावधि समजतात, त्यांची आपण काय संभावना करणार आहां, हें पाहाण्यास मी आतुर आहे. या पुरोगामी साहित्यशास्त्राचें आपण या पवित्र शारदा-मंदिरांत स्वागत करणार कीं काय, या प्रश्नाचें आजच्या चर्चेत उत्तर मिळावें अशी माझी मनीषा आहे. शुद्ध ज्ञानाचें आणि उच्च प्रेरणेचें साधन असें जें आपलें महाराष्ट्रसाहित्य तें कोणत्याहि आततायी प्रचाराचें दास्य पत्करणार नाही असा मला पूर्ण विश्वास आहे.

आणि त्याबरोबरच माझ्या पुरोगामी मित्रमंडळीसहि मला स्नेहभावानें एक प्रश्न विचारावयाचा आहे. प्रगतिसंबंधीच्या सांप्रदायिक व्याख्या सोडण्यास आपण तयार आहां काय ? आपण आपला सांप्रदायिक आवेश सोडल्यास आपणांस महाराष्ट्रांत प्रगतिपर आणि उदारचरित शारदोपासकांचा कधींच तुटवडा नव्हता असें दिसून आल्याखेरीज राहणार नाही.

६ पुरोगामित्वाचा पूर्वेतिहास

“ प्रगतिपर लेखक संघ ” या संस्थेसंबंधी बरीच उलटसुलट माहिती गेल्या* महिन्यांत वर्तमानपत्रें व मासिकें यांच्या द्वारे प्रसृत झाली आहे. ही संस्था नवीनच असल्यामुळे जनतेस तिजविषयी फारशी माहिती नसणें साहजिकच आहे. तथापि वर्तमानपत्रांनी प्रगट केलेल्या मतांत किंवा प्रसिद्ध केलेल्या बातम्यांतहि जनतेचें हें अज्ञान नाहींसें होण्यास पुरेसें साहित्य बाहेर पडलेलें नाहीं. पक्षभेदामुळे ‘ प्रगतिपर लेखकसंघा ’च्या विचारसरणीबाबत एकमत नसलें तर आश्चर्य नाहीं. पण मौजेची गोष्ट म्हणजे या संस्थेच्या कार्यकारी मंडळाच्या सभासदांचीं नांवें, चिटणिसांचें नांव वगैरे मतभेदातीत गोष्टींमध्येहि वर्तमान पत्राच्या वाचकांस खरी माहिती मिळण्याची पंचाईत झाली आहे. ‘ लोकशक्ति ’ पत्रानें एका ओळखीच्या साहित्यसेवकाचे घरीं सी. आय्. डी. चा मनुष्य गेला एवढ्यावरूनच त्या साहित्यसेवकाची संघाच्या कार्यकारी मंडळावर स्थापना करून टाकिली; तर मुंबई येथील ‘ बॉम्बे स्टॅण्डर्ड ’ नांवाच्या अशाच एका दैनिकानें, सदरहू संस्थेस चिटणीस असणारच, अशी कल्पना करून त्या जागीं उपरिनिर्दिष्ट साहित्यसेवकाच्या मित्रांचें नांव दडपून दिलें आहे ! उघड गोष्टीविषयी जेथे एवढी दडपादडपी तेथें मूलभूत विचारसरणीच्या तात्त्विक प्रांतांत हीं नियतकालिकें जनतेस कितपत मार्गदर्शक होऊं शकतील हें दिसतच आहे.

* १९३६ मध्ये सुरू झालेली “ All India Progressive Writers Association ” संबंधीची महाराष्ट्रांतील चळवळ; पुरोगामी वाङ्मय म्हणजे काय हें कळण्यास हा इतिहास कळणें आवश्यक आहे.

कर्मधर्मसंयोगानें प्रस्तुत लेखकाचा या संस्थेशीं, विरोधाखातर का होईना आरंभापासूनच संबंध आला. तेव्हांपासून प्रतिभा, सकाळ, त्रिकाळ या नियतकालिकांच्या द्वारे सदर संस्थेविषयी व तिच्या ध्येयाविषयी लेखक-वर्गात तरी अज्ञान राहू नये या हेतूनें मी दोन तीन वेळ माहिती पुरविली आहे. गेल्या महिन्यांत श्रीयुत न. चिं. केळकर यांस मी यासंबंधांत लिहिलेल्या पत्रावरून लोकशक्ति पत्रांत जो वाद उद्भूत झाला, त्यामुळे या बाबतींत आणखी एकवार माहिती पुरविणें मी माझे कर्तव्य समजतो. शिवाय साहित्य संमेलनाच्या सुमारास 'केसरी'ने लिहिलेल्या इशारेवजा अग्रलेखानें जनतेत या संस्थेविषयी विशेषच कुतूहल उत्पन्न झाल्यामुळे अधिक माहिती पुरविण्यास सध्यांचा समय मी विशेष योग्य समजतो.

गेल्या एप्रिल महिन्यांत डॉक्टर केतकर, श्रीयुत वझे (सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया) वगैरेच्या सहीनें पुण्यांतील साहित्यसेवकांस एक निमंत्रण पत्रक घाडण्यांत आलें होतें. या निमंत्रणावरून बरेच साहित्यसेवक सर्व्हंटस् ऑफ इंडिया सोसायटीच्या दिवाणखान्यांत तारीख ४ एप्रिल रोजी जमा झाले होते. निमंत्रितांमध्ये पुण्यांतील कांहीं प्रमुख साहित्य संस्था व साहित्यसेवक वगळले गेल्याचें दिसून येत होतें. अलाहाबाद येथे आधींच स्थापन झालेल्या “ ऑल इंडिया प्रोग्रेसिव्ह रायटर्स असोसिएशन ” या संस्थेच्या कार्यांत सामील होण्याकरितां एक महाराष्ट्रीय केंद्र स्थापण्याच्या हेतूनें सदरहु प्राथमिक सभा बोलाविण्यांत येत आहे असें निमंत्रणपत्रकाच्या द्वारे लेखक मंडळीस कळविण्यांत आलें होतें. या सभेंत अलाहाबादहून आलेल्या मॅनिफेस्टोचाहि विचार व्हावयाचा होता. या प्राथमिक सभेविषयी केसरीच्या वाचकांस एवढें खुलासेवार सांगण्याचें कारण म्हणजे तूर्त चर्चेचा विषय बनलेल्या या असोसिएशनचें कूळ व मूळ दोन्हीहि या माहितीत हातीं लागणार आहेत. अलाहाबादेहून आलेला जाहिरनामा—म्हणजेच त्यांतील साहित्यशास्त्रार्थ—हें या प्रगतिपर-लेखक-संघाचें मूळ होय आणि अलाहाबाद येथे स्थापन झालेला पहिला संघ हें याचें कूळ होय.

संघाच्या पुण्यांतील अवतारापासूनच तो शंकास्थान झाला. कारण, इतर प्रांताचें तर असोच, पण खुद्द मुंबईसहि तो विनविरोध अवतीर्ण होऊं शकला. पुण्यांत मात्र एप्रिलमधील प्राथमिक सभेपासूनच संघाच्या मूलभूत

विचारप्रणालीवर आक्षेप घेण्यांत येऊं लागले. एका बाजूने ' जाहीरनाम्यांत कम्युनिस्ट-पंथीय अतएव जडवादी साहित्य-दृष्टि डोकावत आहे ' असें म्हणण्यांत येऊं लागलें; तर दुसऱ्या बाजूने ' कम्युनिस्ट मतांचा या संवाशी कांहीं संबन्ध नाही, उगोच जेथें तेथें कम्युनिझमचा बागुलबुवा उभा करण्यांत अर्थ नाही ' असें अद्दाहासानें सांगण्यांत येऊं लागलें. प्रस्तुत लेखकानें एप्रिलमधील प्राथमिक सभेंत, जाहीरनाम्यांत डोकावणारी मार्क्स-पंथीय जडवादी विचारसरणी ही श्रेष्ठ साहित्याला कशी विघातक आहे हें एक लेखी इंग्रजी प्रबंध (Thesis) सभेस सादर करून सप्रमाण सिद्ध केलें होतें. माझ्या लेखी विरोधानंतर सभेंत मूलभूत विचारसरणीवरच वादविवाद झाला आणि मला नमूद करण्यास आनंद वाटतो की, सभेंतील कित्येक कम्युनिस्टमंडळींनींदेखील आत्यंतिक जडवादी दृष्टिकोनाचा आग्रह धरला नाही; उलट भोळसर अध्यात्मवादाबरोबरच बीभत्स जडवादाचाहि निषेध करण्यास आनंदानें तयारी दाखविली.

वादभूत मूळ जाहीरनाम्यांत असें आहे तरी काय ? जाहीरनाम्यांतील तत्त्वे मान्य करणारे लेखकच प्रगतिपर होत काय ? जाहीरनाम्यांचीं तत्त्वे मान्य करून प्रगतिपर लेखक बनावयाचें म्हटल्यास आपणांस प्रिय असलेलीं पूर्वींचीं कांहीं तत्त्वे सोडावीं लागतील काय ? वगैरे प्रश्नांचीं उत्तरे देण्यास मूळ जाहीरनाम्याचें थोडें दिग्दर्शन केलें पाहिजे. अलाहाबादचा जाहीरनामा म्हणतो—

“Indian literature, since the breakdown of classical culture, has had the fatal tendency to escape from the actualities of life. It has tried to find a refuge from reality in spiritualism or idealism,.....Witness the mystical-devotional obsession of our literature, its furtive and sentimental attitude towards sex, its emotional exhibitionism and its almost total lack of rationality.”

सध्याच्या महाराष्ट्रीय वाङ्मयावर मीहि मोठा फिदा आहे असें नव्हे ! आणि मजहून अधिकारी टीकाकारांनींदेखील सध्याच्या वाङ्मयांतील अनेक प्रवृत्तींचा धिक्कार केला आहे. तथापि वर उद्धृत केलेल्या वाक्यांत जे वाङ्मय-विकार निदर्शित केले आहेत, त्यांनीं सध्याच्या वाङ्मयास खरोखर

फळाडलें आहे असें माझें मन मला ग्वाही देईना. संसारांतील कटु वस्तु-स्थितीपासून माघार घेऊन हिंदी साहित्य, शहामृगाप्रमाणें धार्मिक कल्पनांच्या अथवा वेदांताच्या वाळवंटांत तोंड लपवीत आहे आणि म्हणून तें दुबळें बनत चाललें आहे असें अलाहाबादच्या मॅनिफेस्टोचें मत दिसलें, म्हणूनच त्याचा अर्थ स्पष्ट करून घेणें मला अगत्याचें वाटलें. पण याच्याहि पुढें जाऊन एका मूलगामी प्रश्नाचा या नूतन साहित्य-संघानें प्रारंभीच निकाल लावावा असें वाटल्यावरून तोहि प्रश्न मी त्या दिवशीं वाचलेल्या इंग्रजी निबंधांत व नंतर 'प्रतिभा' पाक्षिकांतील माझ्या लेखांत उपस्थित केला होता. तो प्रश्न म्हणजे, "वाङ्मय जडवादी असेल तरच तें वस्तुस्थितीच्या संग्रामांत उतरणारें वाङ्मय होय; आणि अध्यात्मवादी, ध्येयवादी, श्रद्धावादी, गूढानुभववादी—असेल तर तें जीवित-संग्रामाला भिणार, भेकड वाङ्मय असलें पाहिजे" हें म्हणणें खरें आहे काय? आनंदाची गोष्ट म्हणजे तेथें जमलेल्या मार्क्सच्या अनुयायांनीं देखील तसा आग्रह धरला नाहीं. श्रद्धावादी वाङ्मयदेखील प्रगतिपर, वास्तवनिष्ठ असूं शकेल असें त्यांनींहि स्पष्ट कबूल केलें. या मताच्या अनुरोधानें प्रो. वामनराव जोशी, काँ. डांगे वगैरेंनीं सुचविलेल्या दुरुस्त्या लखनौ येथें भरणाऱ्या 'ऑल इंडिया प्रोग्रेसिव्ह रायटर्स कॉन्फरन्स'कडे घाडन मूळ मॅनिफेस्टोमध्येच दुरुस्त्या करून घेण्यांत आल्या.

वर उद्धृत केलेल्या वाक्यांत आणखीहि एक तत्त्व समाविष्ट झालें आहे. तें म्हणजे सध्याच्या वाङ्मयांत प्रेमभावना व इतर भावना यांचा विकृत उद्रेक दिसून येतो; अशा भावनांच्या बाबतींत चोरटेपणा अथवा भावनावशता ही असूं नयेत. पण याहि बाबतींत हे आजच्या वाङ्मयाचे प्रधान दोष आहेत असें कोणताहि निर्विकार दृष्टीचा टीकाकार म्हणणार नाहीं. उलट भावनावशतेचा संपूर्ण नाश करण्याच्या नांवाखालीं आणि बुद्धि-प्रामाण्याच्या बुरख्याखालीं वर डोकें काढणारें नागडेंउघडें विषयलंपट वाङ्मय हाच आजच्या वाङ्मयाचा मुख्य रोग आहे असें म्हणावें लागेल.

जाहिरनामा पुढें म्हणतो—

"We believe that the new Literature of India must deal with the basic problems of our existence today—the problems of hunger and poverty."

वाङ्मयानें आर्थिक प्रश्नांचा विचार करावयाचा म्हणजे काय ? आर्थिक प्रश्नाकडे पाहण्याची कम्युनिस्ट विचारसरणी जशीच्या तशी पत्करावयाची की काय ? देशाच्या दारिद्र्याचा प्रश्न नाटक-कादंबऱ्यांच्या द्वारे रंगविणारा लेखक समतावादी नसून राष्ट्रीय वृत्तीचा व देशाभिमानाी असेल तर त्याच्या प्रगति-परतेस ब्रह्मा लागेल काय ? हेही प्रश्न विचार करण्यासारखे आहेत मूळ जाहीरनामा मोघम आहे आणि म्हणूनच अशा व्यापक विचारसरणीच्या संस्थांचे बाबतीत तत्वाबरोबरच प्रत्यक्ष कार्यक्रमहि विचारांत घ्यावे लागतात. तसेंच संस्थेच्या उद्देशाप्रमाणें ते उद्देश कृतीत उतरवून दाखाविणाऱ्या व्यक्तीवरहि बरेंच अवलंबून असतें आणि म्हणूनच 'प्रोग्रेसिव्ह रायटर्स असोसिएशन' ही संस्था कम्युनिस्टांची आहे किंवा नाही या प्रश्नाचें उत्तर कम्युनिस्ट नसलेल्या साहित्यिकांच्या घोरणावरच अवलंबून राहिल. ही संस्था कम्युनिस्टांचीच आहे म्हणून सोडून दिल्यास ती सर्वस्वी कम्युनिस्ट वळणावर जाईल आणि कम्युनिस्ट लोक मात्र ही संस्था सर्वाकरिता आहे, विशिष्ट पंथाची नाही असें अट्टाहासानें सांगत राहतील. उलट, या संस्थेच्या मूलभूत विचारसरणीचें अघळपघळ स्वरूप लक्षांत घेऊन इतर लोक त्यांत शिरतील व स्वस्थ राहतील तर ते कदाचित् न कळत कम्युनिस्टांच्या कार्यक्रमाचे हस्तकहि बनतील. ही संस्था कम्युनिस्ट आहे म्हणून दूर राहून अथवा नाही म्हणून संस्थेंत शिरल्यावर झोंपी जाऊन निर्वाह होणार नाही. मॅनिफेस्टोच्या द्वारे जाहीर केलेल्या अघळपघळ विचारसरणीच्या आसऱ्याने कम्युनिस्टांस मार्क्सपंथीय साहित्यशास्त्राचा झेंडा रोवण्यास फावूं नये याविषयी दक्षता बाळगणें महाराष्ट्रीय-साहित्यसेवकांचें कर्तव्य आहे.

महाराष्ट्रांत या संघाच्या छायेंत कम्युनिस्ट मताचें विषारी रोपटेंतर आतांपर्यंत फोफावत आलें नाही ना ? पुण्यांत मजसारख्यानें यथाशक्ति विरोध केला व प्रो. वामनराव जोशी, प्रि. अत्रे यांसारख्या वजनदार साहित्यिकांनीं आजवर सावधगिरी दाखविली म्हणून संघाचा गाडा अद्यापि रुळावर आहे. पण मिराबाईचीं जगविख्यात भक्तिपर गीतें तिच्या कामक्षुधेंतून निघालीं, असें म्हणणारे ब्रह्मदूर संघाच्या मुंबई येथील भावंडाचे घुरावह होऊं शकतात आणि केसरीनें इषारा देतांच ज्यांच्या डोळ्याला पाणी आलें असे संघाचे आणखी एक मुंबईकर पाठिराखे आमच्या वाङ्मयांतील भक्तिरमात्मक

काव्य-रत्नांस 'कृष्णसख्याच्या व्यभिचारार्ची गीतें' असें म्हणून कित्येक वर्षांपूर्वी मोकळे झाले आहेत ! संघानें आतांपर्यंत ठळक जाहीर कार्यक्रम केला असा एकच आणि तो म्हणजे 'कम्युनिस्ट दरबारचा महाकवि' मॅक्सिम गॉर्की याच्या पुण्यतिथीचा महोत्सव. पुण्यांतील 'प्रगतिपर लेखक संघा'ने गॉर्की-दिन साजरा केला त्यावेळीं सदर समारंभ म्हणजे 'लाल बावटा' समारंभ होऊं नये अशी संघाच्या येथील समितीनें खबरदारी घेतली होती. समारंभाचे विद्वान् अध्यक्ष प्रो. वामनराव जोशी यांनीं कम्युनिस्ट वक्त्यांच्या वास्तववादाविषयीच्या खुळसट कल्पनांचा खरपूस समाचारहि घेतला. अशा खबरदारीच्या सभेंतहि एका कम्युनिस्ट भाईनें पोटाकरितां चोरी करणें जसें पाप नव्हे तसें कामक्षुधेकरितां व्यभिचार करणें यांत तरी काय पाप आहे असें 'नीतिधैर्यानें' विचारून 'नवी' नीति ही काय चीज आहे हें सभेच्या निदर्शनास आणलें ! अर्थात् सभा केवढीहि सोज्ज्वळ असली आणि विषय कितीहि निर्मळ असला तरी कम्युनिस्ट वक्ता त्या सभेचें काय करूं शकेल याचा त्या सभेच्या चालकांस चांगलाच अनुभव आला.

खुद्द डांगेभाईंनींहि मृत पुरुषाचें गुणगान बाजूला सारून महाराष्ट्रीय लेखकांस 'कम्युनिस्ट क्रिटिसिझम' म्हणजे काय यांवर पुराण सांगण्यास सुरुवात केल्यामुळें "भाई ! थोडें आजच्या विषयावर बोलाल तर मेहेरबानी होईल" असें प्रस्तुत लेखकास त्यांस जाहीरपणें सुचवावें लागलें होतें ! आमच्या मुंबईकर पुरोगामी लेखक-मंडळींनीं तर घडघडीत लाल बावट्याची मिरवणूक काढून, आपला आंधळा रशिअन वारकरी पंथ सदर दिवशीं चांगलाच गाजविला !

अशा स्थितींत जाहीरनाम्यांतील अघळपघळ वेदांत पाहून निःशंकपणें सहा देणारे श्री. खांडेकरांसारखे उदार साहित्यिक न कळत आपल्या पुण्याईचा वांटा भलत्यांच्याच पदरांत टाकीत नाहींत काय ? आमच्या मतें हा प्रश्न तात्त्विक प्रतिज्ञांचा किंवा अंध औदार्याचा नसून जागरूक व प्रत्यक्ष कृतीचा आहे. मुंबईच्या संघाच्या सभासदांतहि श्री. वरेरकरांसारखे प्रतिष्ठित व विचारी साहित्यसेवक आहेत. पण मोठ्या लेखकांच्या लौकिकाइतकाच त्यांच्या दुर्लक्षाचाहि फायदा मिळेल हें जमेस धरूनच कम्युनिस्ट आपले कार्यक्रम आंखीत असतात असा अनुभव कोणास नाहीं ? प्रगतिपर वाङ्मयाचें

ध्येय मुळीच गैर नाही हें सांगण्यास, कांहीं नियतकालिकें गेल्या माहिण्यांत (प्रोग्रेसिव्ह रायटर्सबद्दल बोभाटा झाल्यापासून) पुढें सरसावलीं आहेत. पण प्रगति म्हणजे काय हें सांगण्यास कम्युनिस्टांचें जडवादी तत्त्वज्ञान सर्वस्वी अपात्र आहे, हेंहि या पत्रांनीं तितक्याच तत्परतेनें सांगावें असें आमचें त्यांस प्रेमळ आव्हान आहे.

ज्या मॅक्सिम गॉर्कीस प्रगतिपर वाङ्मयाचा वाल्मिकी म्हणून पुढें ठेवण्यांत आलें त्याचेंहि सर्व वाङ्मय डोळे झांकून पूजण्यालायक आहे काय ? त्याच्या पुण्यतिथीच्या निमित्तानें मोठ्या भक्तिभावानें त्याची जी जगद्विख्यात लघुकथा मराठींत भाषांतरून टाकली गेली ती ' सव्वीस जणांची सजणी ' काय शिकविते ? साहित्याचार्य गॉर्कीनें त्यांत असें दाखविलें आहे की, भावड्या प्रेमाचा धिक्कार करून एक मुलगी एका घटिंगणाला बोल बोल म्हणतां वश झाली, यांत कांहींच बिघडलें नाही ! या ग्राम्य चित्रांत प्रगति कुठें आली हें कम्युनिस्टाखेरीज कोण सांगू शकेल ? मॅनिफेस्टोमध्ये वाङ्मयांत स्त्रियांसंबंधीं चोरटी दृष्टि नको असें म्हटलें आहे त्याचा अर्थ हाच काय ? याच महर्षींनीं दुसऱ्या एका प्रख्यात लघुकथेंत याहूनहि एक प्रगतिपर चित्र रंगविलें आहे. एक धष्टपुष्ट म्हातारा आपला मुलगा गरीब आहे या सबबीवर आपल्या सुनेचा उपभोग घेण्यांत जन्म घालवितो. आणि हें सर्व नैसर्गिक आहे असें दाखविण्यांत गॉर्कीनें आपलें असामान्य सामर्थ्य खर्च केलें आहे ! अशा स्थितींत ' आमचा जाहीरनामा पाहा, आमचीं भाराभर पुस्तकें वाचा ' असें म्हणणें ही केवळ हूल नव्हे काय ?

मला शेवटीं हेंच सांगावयाचें आहे कीं, ज्या ज्या सार्वजनिक कार्यांत कम्युनिस्टांचा संबंध येईल त्या त्या कार्यांत डोळे उघडे ठेवून फळावरून झाडाची जात ठरविली पाहिजे. इतकेंच नव्हे तर आपण जतन केलेल्या अनेक वृक्षांस कम्युनिझमचीं विषारी फळें येणार नाहीत अशी सदैव खबरदारी घेतली पाहिजे.

' प्रगतिपर लेखक संघ ' हा कम्युनिस्ट-पंथीय आहे कीं नाही हें त्यांतूनच ठरणार आहे.

७ मार्क्सवाद्यांचे सहप्रवासी

क्रान्तीचें कार्य हें कांहींसैं नूतन धर्मप्रसाराच्या कार्यासारखें व कांहींसैं लष्करी मोहिमेसारखें असतें. या दोन्ही कार्यांत शत्रू कोण, मित्र कोण, अमित्र कोण व संभाव्य मित्र कोण हें ओळखणें जितकें अगत्याचें, तितकेंच अवघड असतें. आज महाराष्ट्रांत मार्क्समताच्या साधनानें बौद्धिक क्रान्ति घडवून आणूं पाहणाऱ्या कार्यकर्त्यांनाहि प्रथम ही निवड करणेंच प्राप्त आहे; परंतु ज्या समाजांत क्रान्तिकारक विचार शिरूं पाहत असतात, आणि पहिल्या दर्जाचे नेते मात्र उपलब्ध नसतात त्या समाजांत खऱ्या खोऱ्या नाण्यांची गळत होणें सर्वथा संभवनीय व साहाजिक असतें. महाराष्ट्रांत आज मार्क्सवादासंबंधी हेंच घडत आहे.

प्रस्तुत लेखक मार्क्सवादी नाही; इतकेंच नव्हे, तर त्यानें गेलीं कित्येक वर्षे मार्क्सवादाच्या जडवादाग्रहास संपूर्ण विरोधहि व्यक्त केला आहे. तथापि आजच्या सुस्त, स्वास्थ्य-प्रिय आणि स्वास्थ्य-विकृत समाजास कोणत्याहि साधनानें थोडी फार जाग आल्यासतें तो सर्वथा इष्टच समजेल. सारांश, नकली समाजकार्य, नकली राजकारण व नकली साहित्यवर्धन यांतून सध्यांच्या बुद्धि-जीवी वर्गास बाहेर काढण्याच्या दृष्टीनें मार्क्सवादासारख्या (तत्त्वतः अमान्य) तत्त्वज्ञानाचेंही तो स्वागतच करतो. मार्क्सवादी वाक्प्रचारच वापरावयाचा झाल्यास प्रचलित समाजाच्या बौद्धिक क्रांतीचे कार्यांत तो मार्क्सवाद्यास आपले सहप्रवासी समजतो !

मला वाटतें, 'सहप्रवासी' अथवा Fellow-traveller ही संज्ञा प्रथम लेनिन यानें उपयोगांत आणली. तथापि कोणत्याहि नवीन विचारप्रणालीचे सहप्रवासी (अथवा संभाव्य मित्र) कोण हें ओळखणें लेनिन, गांधी, रॉय

यांजसारख्या पहिल्या प्रतीच्या बुद्धिवन्तास व जन्मजात नेत्यास जितकें सोपें आहे तितकें तदितरांस नाही. आणि तरीहि विचारप्रसाराच्या दृष्टीने प्रत्येक क्षेत्रांतील सदशविचारों व्यक्तींना हेरून ठेवणें, हें सर्वोच्च अपरिहार्य वाटतें. अर्थात् याचा अपरिहार्य परिणाम म्हणजे अनुकरणपटु व संधिसाधक मंडळीस सहविचारी व सहप्रवासी मानणें !

राजकारणाच्या क्षेत्रांतील काळे, गोरे निवडण्यास याहून अधिक साधनें असतात. क्वचित् राजकीय 'आणीबाणी'च्या निकषावर हरएक अनुयायी घासला जातो. तसेंच एकाद्या प्रांतांत चाणाक्ष पुढारी नसल्यास इतर प्रांतांतील उच्चतर बुद्धिमत्तेचा या निवडीस उपयोग होतो. परंतु वाङ्मय व सामाजिक चळवळी ही क्षेत्रें परप्रांतीयांस अज्ञात असतात व अशा क्षेत्रांतच आजकाल खऱ्याखोऱ्याची गल्लत विशेष दिसून येते.

गेल्या सबंध वर्षांत ललित वाङ्मयांतील ढोंगीपणावर व मिथ्याचारावर अनेक बाजूंनी हल्ले चढविलेले दिसत आहेत. वाङ्मयांतील अनेक-विध ढोंगांशीं माझ्या आजच्या विषयाचा संबंध नाही. तरी कांहीं वर्षे जीं ढोंगे लोकप्रिय झालीं आहेत त्यांत मार्क्सवादी साहित्यिकांचें ढोंग (साहित्यांतील नकली मार्क्सवाद) बरेंच लोकप्रिय झालें आहे ! हें सोंग प्रेक्षकांसहि प्रिय झालें होतें व सोंगाड्यांसहि प्रिय झालें होतें. परंतु गेल्या वर्षी साहित्यिकांनीं* एकमेकांची अन्नू घेण्याची चळवळ हातीं घेतल्यापासून इतर सोंगांप्रमाणेंच मार्क्सवादाचेंहि सोंग उघडें पडण्यास सुरुवात झाली. तथापि इतर चळवळी-प्रमाणेंच बुरखे ओढण्याची अथवा Unmasking ची चळवळहि स्वार्थी, संधिसाधु व ढोंगी लोकांचे हातीं जाऊं शकते. ढोंगी लोक अगदीं अखेरचें म्हणून जें ढोंग राखून ठेवतात तें म्हणजे ' ढोंग फोडण्याचें ' अथवा Unmasking चें होय ! अर्थात् गेल्या वर्षांत साहित्यांतील विकृत शृंगारिकतेवर आणि नकली समाजवादावर हल्ले चढविणारांपैकीं कित्येकांस " आम्ही तशांतले नाही " एवढेंच दाखवावयाचें होतें. तर कित्येक साहित्य-प्रवेशेच्छु व्यक्तींस साहित्यिकांची दुफळी पाहून साहित्यटीकेच्या द्वारानें साहित्यांत प्रवेश करावयाचा होता. या संधिसाधु ढोंगी मंडळींस त्यांच्या

पात्रतेवाहेर यश येवो असें इच्छूनहि, खऱ्या कार्यकर्त्यांस स्वतःची म्हणून कसोटी ठराविण्याखेरीज गत्यंतर नाही.

महाराष्ट्रांत मार्क्सवादाचा प्रवेश झाल्यावर पहिलीं कित्येक वर्षे तो मुंबई वेटांतच वास्तव्य करून होता. तसेंच तो मजुरांच्या राजकारणाबाहेरहि फारसा फिरकत नव्हता. तथापि मार्क्सवादाची यापुढील अवस्था म्हणजे मुंबईबाहेरील विशेषतः पुणे येथील बुद्धिवादी मंडळींत त्याचा शिरकाव होणे. राजकारणाव्यतिरिक्त इतरहि क्षेत्रांशीं मार्क्समतानें स्नेहसंबंध शोधणें हा उत्तरोक्त उपक्रम आंतरराष्ट्रीय मार्क्सवादी मंडळींच्या आद्यसंस्थेच्या आदेशानुरूपच झाला असें दिसतें. परंतु जागतिक मार्क्सवादी पुढाऱ्यांनीं एक नवीन मोहीम आखली तरी तिची अंमलबजावणी देशोदेशाच्या 'स्थानिक' मार्क्सवाद्यांवरच पडली. या विस्तृत मोहिमेमुळें अनेक क्षेत्रांत—इतिहास-संशोधन, समाजसुधारणा, साहित्य, सामाजिक संमेलनें यांत—मार्क्सवादाचा व मार्क्सवाद्यांचा प्रवेश झाला; पण त्याबरोबर ज्यांस मार्क्सवादाच्या शब्दजंजाळापलीकडे ('Jargon' पलीकडे) मार्क्सवादाचीच काय पण कोणत्याच मूलगामी विचाराची ओळख करून घेण्याची पात्रता नाही अशा मंडळींचा मार्क्सवादाच्या बाहेरच्या पंगतींत प्रवेश झाला ! म्हणजेच कांहीं शब्दशूर, विधिनिषेधशून्य (unscrupulous) संधिसाधु मंडळींस एका मोठ्या क्रांतिकारक तत्त्वज्ञानाचे सगेसोयरे व सहप्रवासी ठरण्याची नामी संधि लाभली !

पण एवढ्यानेंच हा मिथ्यास्नेहसंबंध संपला असें नव्हे. मार्क्सवाद्यांनीं पंथाविस्ताराच्या आशेनें जसें मिथ्याचारी मंडळींस जवळ केले, तसें आपल्या-पैकीं कांहीं मंडळींसहि न कळत मिथ्याचार अथवा ढोंग करण्याच्या मोहांत पाडले. कांहीं साहित्यिकांस जसें मार्क्सवादी म्हणवून घेण्याचे परवाने मिळाले, तसेंच ज्यास खऱ्या साहित्याचा किंवा साहित्यटीकेचा गंधहि नाही अशा कित्येक मार्क्सवाद्यांस साहित्यप्रान्तांत शिरणें अवश्य व शक्य वाटूं लागले. अर्थात् ही मंडळी प्रथम मार्क्सवादी साहित्य-टीका लिहूं लागली व अशा प्रकारें ज्या जातीचें टीका-वाङ्मय उपलब्धच नाही त्या जातीचें टीकावाङ्मय ते निर्माण करीत असल्यामुळे, त्यांस कच्च्या साहित्यिकांच्या दृष्टीनें व त्यांच्या स्वतःच्या दृष्टीनें मोठें महत्त्व येऊं लागलें. अर्थात् या सर्व प्रकारांत

साहित्याहूनहि मार्क्सवादाची वंचना होती. कारण या अनधिकारी टीका-वाङ्मयासच मार्क्सवादी लोक नवे टीकावाङ्मय समजू लागले व या अनधिकारी लेखकांसच ते नवे टीकाकार समजू लागले. ज्याप्रमाणें एखादा मनुष्य मार्क्सवादी नाही एवढ्याने चांगला टीकाकार होईलच असें नाही, त्याप्रमाणें तो मार्क्सवादी आहे एवढ्यानेच केवळ, चांगला टीकाकार होईल असेंहि नाही. सारांश, कलात्मक दृष्टि व तर्कशुद्ध विचारसरणी यांच्या अभावी, केवळ विशिष्ट राजकीय किंवा सामाजिक तत्त्वज्ञानाची एकनिष्ठ चाकरी पत्करल्यामुळें टीका-वाङ्मय निर्माण करतां येईल हें संभवनीय नाही. अशा प्रकारच्या अनधिकारी टीकावाङ्मयांत रा. लालजी पेंडसे यांच्या पुस्तकाचा प्रामुख्याने उल्लेख होत असला तरी, याच प्रकारचे वाङ्मयप्रवेश इतरहि खऱ्याखोऱ्या मार्क्सवादी मंडळींनी मार्क्सवादाच्या द्वितीयावस्थेंत बरेच केले आहेत.

मी असें समजतो की, महाराष्ट्रांतील मार्क्सवाद-प्रसाराची आज तिसरी अवस्था सुरू आहे. ही अवस्था स्थूलमानानें मानवेंद्रनाथ रॉय यांचा तरुण महाराष्ट्रांशीं प्रत्यक्ष संबंध अधिक आल्यापासून सुरू झाली असें म्हणण्यास हरकत नाही. या अवस्थेचें मुख्य लक्षण म्हणजे स्थानिक परिस्थितीचें वास्तववादी आकलन व त्याजबरोबर घडणारा आग्रही व ठरीव सिद्धान्ताचा (Dogma चा) परित्याग. राजकीय क्षेत्रांत ज्याप्रमाणें आज प्रोलेटॅरियंट क्रांति हवी, कीं नॅशनल डेमॉक्रॅटिक क्रांति हवी हें ठराविण्यास परिस्थितीचें वस्तुतंत्र (objective) पृथक्करण व ज्ञान जरूर असतें, तसेंच वाङ्मय व इतर सांस्कृतिक क्षेत्रांतहि खरा वास्तववादी व पुरोगामी वर्ग कोणता, हें ओळखण्यास सूक्ष्म अवलोकनाची व स्वतंत्र दृष्टीची जरूर असते. आणि अशा दृष्टीने पाहिल्याखेरीज वाङ्मयाच्या व सांस्कृतिक चर्चेच्या आजच्या बजबजपुरीत बौद्धिक क्रांतीस खरा अनुकूल भाग कोणता हें मार्क्सवाद्यांस ओळखतां येणार नाही. इतकेंच नव्हे तर, 'पुरोगामित्व', 'क्रांति', 'आर्थिक प्रश्न' वगैरे शब्दांच्या मोहनीमुळें व श्रेष्ठ कलात्मक निकषांच्या अपरिचयामुळें वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत उत्साही व अपक्व मार्क्सवाद्यांची फसवणूक इतरांहूनहि लवकर होणें शक्य आहे.

वस्तुस्थिति अशी आहे की, प्राचीन व प्रचलित वाङ्मयास मार्क्सवादी पृथकरण-पद्धति लावणे ही गोष्ट सोपी नाही; आणि मार्क्सवादी जीवनविषयक दृष्टिकोण अंगांत भिनून तो कलाकृतीत उमटविण्याइतकें अभिनव कला-नैपुण्य येणें ही गोष्ट तर त्याहूनहि दुःसाध्य आहे; आणि म्हणूनच या तऱ्हेची टीका अगर कला आज दुर्मिळ आहे हें ओळखून त्याच्या आधीची परंतु वरील अवस्थेच्या अंकुरास क्षेत्रभूत असलेली जी वास्तववादी कलेची व तर्कशुद्ध टीकेची अवस्था तीच मार्क्सवाद्यांनी आपणांस अधिक जवळची हें ओळखलें पाहिजे. सारांश, जे मार्क्सवादाचा अथवा त्यांतील संज्ञांचा वेळीं अवेळीं जप करतात ते मार्क्सवादाचे सहप्रवासी नसून ज्यांच्यांत घटनांचें व भावनांचें वस्तुनिष्ठ आकलन करण्याचें सामर्थ्य आहे व ज्यांच्यांत आधुनिक युगाच्या मानव-धर्माचीं लक्षणें न कळत पण निश्चित संचारलेलीं आहेत असे लेखक व विचारवंत हे मार्क्सवादाचे खरे सगेसोयरे होत. कदाचित् आज मार्क्सवादास ते कसून विरोध करतांना दिसतील. पण जो सच्चा शत्रु होऊं शकेल तोच सच्चा मित्र होऊं शकेल, या नीत्येय दृष्टीखेरीज उमदे मित्र ओळखतां येणार नाहीत. आणि मार्क्सवादानें खरी शास्त्रीय दृष्टि ठेवल्यास त्यास इष्ट दिशांनीं इष्ट असे सोबती अधिकाधिक मिळतील.

पण वाईट संगत सुटल्याखेरीज चांगली संगत जुळत नाही ! व या दृष्टीनें वर उल्लेखिलेले खोटे मित्र मार्क्सवाद्यांनीं प्रथम निवडून काढले पाहिजेत. तसेंच साहित्य, इतिहास वगैरे क्षेत्रांत मार्क्सवादी दृष्टियंत्र गलथानपणें लावून त्या त्या शाखांची हानि आणि मार्क्सवादाची बेअब्रू करणाऱ्या पंथबंधूंसहि ' जरा सबूर ' म्हटलें पाहिजे. एखादें नवीन तत्त्वज्ञान अपक्व व पुस्तकी अनुयायांच्या हातीं सांपडण्यानें जेवढी हानि होते तेवढी त्याचे कष्टे विरोधकहि करूं शकत नाहीत. साधें फ्रॉइडचें मानसशास्त्र घ्या. हें केवळ मनोविकृतिशास्त्र आहे. म्हणजे त्याचें क्षेत्र व त्याची उपयुक्तता मार्क्सवादाच्या मानानें किती तरी मर्यादित. परंतु त्याचें आकलन व प्रयोजन आमचे ' तथाकथित ' पुरोगामी टीकाकार किती अजागळपणें करतात हें लक्षांत घेतल्यास, त्यांच्या हातीं मार्क्सवादाचें क्रांतिकारक कोलीत देण्यांत त्यांचें अगर मार्क्सवादाचें कांहींच साधणार नाही हें उघड आहे. फ्रॉइडच्या मनोविश्लेषणाचा अशा अप्रयोजक टीकाकारांच्या बाबतींत एकच उपयोग

होतो; व तो म्हणजे जी थोडीफार रसिकता त्यांच्या ठायीं असेल तीहि नष्ट होते. मग माक्सचा तरी यांस वेगळा उपयोग कोणता होणार ? ज्ञानेश्वरीशीं आर्थिक परिस्थितीचा संबंध जोडणें, हॅम्लेटमध्ये 'मात्राभिलाष' अथवा 'इडिपस् कॉम्प्लेक्स' काढणें आणि रामकृष्ण परमहंसांचे ठायीं नैतिक विकृति शोधणें या तिहींत आधुनिक शास्त्रांचें अधिक अगाध अज्ञान कोणतें हें ठरवणें कठीण आहे. तथापि, साधें फ्रॉयडिन मानसयंत्रहि हातीं घरतां येत नाही अशा मूर्खीच्या हातीं माक्सचें क्रांतियंत्र, निदान क्रांतीच्या अनुयायांनीं तरी देऊं नये.

पण अशा प्रकारांत 'देणार कोण आणि घेणार कोण ?' असें म्हणून एक प्रकारची हानिकारक उदासीनता धरून आपण संधिसाधु मंडळींस अप्रत्यक्ष संधि देत असतो. सुमारे पांच वर्षांमागे अखिल भारतीय पुरोगामी लेखकसंघटनेच्या निमित्तानें कित्येक संधिसाधु साहित्यिकांस साहित्याचें व माक्सवादाचें एकाच दगडांनें नुकसान करण्याची सनद मिळाली ! नाही तर खांडेकरांच्यासारख्या बाळबोध वळणाच्या लेखकाचा पुरोगामित्वाशीं संबंध कितीसा ? आणि ती चळवळ थंडावल्यावर अलीकडे फिरून कित्येक अनधिकारी व्यक्ती साहित्यक्षेत्रांत अधिकारलालसा दाखवीत आहेत ! तरी ज्यास बौद्धिक सचोटीची व खऱ्या प्रगतीची चाड असेल त्यांनीं अशा उपक्रमांचा आजवरचा अनुभव लक्षांत घेऊन संधिसाधु मंडळींवर नजर ठेवणें जरूर आहे. केवळ अडचण पडली म्हणून एखादा माक्सवादी 'साहित्यिक' वनूं शकत नाही हें लक्षांत ठेवणें जितकें आवश्यक, तितकेंच केवळ सोईचें झालें म्हणून एकादा साहित्यिक खराखुरा माक्स-वादी होऊं शकत नाही हेंहि लक्षांत ठेवणें आवश्यक आहे. आणि तर्कशुद्धदृष्टि (Rationalism), वास्तववाद (Realism), विद्याकलांचें पुनरुज्जीवन (Renaissance) या दूरच्या पण अधिक टिकाऊ लक्षणांवर माक्सवाद्यांनीं नजर दिली पाहिजे व या विस्तृत पण अधिक विश्वसनीय क्षेत्रांतच त्यास खरे सहप्रवासी भेटतील.

जे आमच्या मागोमाग चालतील तेच आमच्या गांवांकडे निघालेले ही समजूत बरोबर नाही. कारण तुमचें वाहन व तुमच्या दशम्या यांवर नजर

ठेवणारेहि तुःच्या मार्गे चालतील. उलट दुसऱ्या वाटेनें पण त्याच गांवास चाललेल्यांना मात्र तुम्ही मुकाल ! म्हणून ज्यांची भाषा एक ते सहप्रवासी असें नसून, ज्यांचा गांठावयाचा मुक्काम एक ते खरे सहप्रवासी होत. पण वस्तुस्थिति अशी आहे की, एखाद्या विशाल तत्त्वज्ञानाच्या प्रत्येक अनुयायास आपलें अंतिम ध्येय कोणतें हें माहित असतेंच असें नाहीं. त्यांतून मार्क्सवादासारख्या सतत विकासवादी तत्त्वज्ञानाचें तर अंतिम ठिकाण एकदम अंदाजणें मूळांतच अशक्य. अशा स्थितींत जे जे म्हणून खऱ्या प्रगतीचे व विकासाचे भोक्ते असतील, जे जे स्वास्थ्यप्रियता, रूढिदास्य आणि दंभ यांचा उच्छेद करावयास निघाले असतील ते ते सर्व खऱ्या मार्क्सवाद्यांनीं सहप्रवासी समजले पाहिजेत. जे आमच्याबरोबर येतील ते पुरोगामी असें न समजतां, जे जे पुरोगामी त्यांस आम्ही बरोबर घेऊन चालूं असा हिऱ्या केला पाहिजे. मार्क्सवाद हें सर्वस्पर्शी तत्त्वज्ञान असलें तरी, ज्यांत प्रत्यक्ष राजकारणास निश्चित स्थान आहे असें, म्हणजे 'क्रियावान' तत्त्वज्ञान हा त्याचा विशेष आहे, व ज्या पंथावर सामाजिक क्रियेची जबाबदारी असते, त्यावर आपले मित्र (allies) शोधून, त्यास बरोबर घेऊन, पाऊल टाकण्याचीहि जबाबदारी असते. पुरोगामी अनेक ठिकाणीं विखुरलेले असले, तरी त्यांस ओळखणें व एकत्र आणणें हें मार्क्सवाद्यांचें कार्य आहे.

८ सौंदर्यवाद आणि क्रान्तिवाद

“ Hatred of the bourgeoisie is the beginning of virtue. ”

Flaubert.

साहित्यासंबंधीच्या अपेक्षा हा आजकालच्या नियतकालिक साहित्यांतील प्रमुख विषय म्हणण्यास हरकत नाही. इतक्या विविध जातींच्या लोकांकडून साहित्यविषयक अपेक्षा मांडल्या जात आहेत की, त्यांचा उगम नुसत्या अनुकरणांत किंवा फॅशनमध्ये आहे की काय अशीहि शंका येऊ लागते. साहित्य लिहिणें ही जशी एक फॅशन तशीच साहित्यासंबंधी अपेक्षा बोलून दाखविणें ही आजकाल दुसरी एक फॅशनच होऊन बसत आहे. हा केवळ अनुकरणाचा भाग सोडला तरी उरलेल्या भागांतही दोन प्रकारचे लोक साहित्यिकांस वरचेवर जीव तोडून कांहीं विधि आणि कांहीं निषेध सांगत आहेतसे दिसून येईल. एक म्हणजे नीतीचे रक्षक आणि दुसरे म्हणजे नव्या जगाचे अथवा नव्या समाजरचनेचे पुरस्कर्ते.

नीतीच्या पुरस्कर्त्यांच्या अपेक्षा बहुतांशी ‘ निषेधात्मक ’ स्वरूपाच्याच असल्यामुळे त्यांची फारशी चर्चा करण्याचें कारण नाही. एकाद्या पुस्तकांत फारसा ‘ नीतिविरोधी ’ मजकूर नसल्यास (अथवा त्यांच्या व्याख्येप्रमाणें म्हणजे लग्नापूर्वी अगर लग्नाबाहेर स्त्रीपुरुषांनीं फाजील मोकळेपणानें वागल्याचीं दृश्यें रंगविलीं नसल्यास) या नीतिवादी वर्गास त्या पुस्तकांत कांहींहि असलें तरी आणि कांहींहि नसलें तरी चालतें ! वाङ्मयापासून होणाऱ्या तोट्यांची या वर्गास जाणीव असते; पण वाङ्मयाच्या विशाल सामर्थ्याची मात्र त्यास जाणीव नसते. अर्थात् अशा किरकोळ निषेध-प्रधान अपेक्षांचा मोठ्या

गंभीरपणे विचार करण्याचें कारणच नाही. कारण या नीतिवादी मंडळींच्या अपेक्षा पुण्या करणें एका दृष्टीनें अनावश्यक तर दुसऱ्या दृष्टीनें अगदीं सोपें आहे.

साहित्यासंबंधी अपेक्षा बोलून दाखविणारा दुसरा वर्ग म्हणजे नवी समाजरचना निर्माण करूं पाहणारांचा. अशा मंडळींत मार्क्सवादी मंडळींस अत्यंत महत्त्वाचें स्थान आहे. या पुरोगामी, क्रांतिवादी अथवा विशिष्टध्येयवादी मंडळींस साहित्याचें सामर्थ्य चांगलें अवगत आहे. त्यांचीं नवीं ध्येये, नवीं मूल्ये व नव्या कार्यपद्धति लोकांना परिचित व प्रिय करण्याकरितां प्रियभाषी अशा साहित्यिकांचें त्यांस सहकार्य हवें असतें. युद्ध जिंकण्याकरितां काय काय लागतें याची चर्चा करतांना एका युद्धशास्त्रज्ञानें पैसा, शस्त्रें, हिंमत (Morale) याबरोबरच Allies अथवा 'युद्धसहकारी' यास स्थान दिलें आहे. समाजक्रांतीचा लढा लढणाऱ्या लढवऱ्यांनाहि Allies अथवा सहकारी अवश्य असतात. वैचारिक क्रांती घडवून आणणारे साहित्यिक हे अशा प्रकारचे युद्धसहकारी होत आणि सहकाऱ्यांचा योग्य उपयोग करून घेणें हें देखील युद्धांतील एक कौशल्याचेंच काम असतें. वैचारिक क्रांति घडवून आणण्याच्या दृष्टीनें साहित्यिकांकडून क्रांतिवादी मंडळी कोणत्या अपेक्षा करीत आहेत व त्यांनीं कोणत्या अपेक्षा करणें रास्त होईल ?

मार्क्सवादी ऊर्फ कम्युनिस्ट मतवादी मंडळींस नवीन समाजरचना व नवीन संस्कृति स्थापन करावयाची आहे व त्याकरितां ज्या वाङ्मयांत जुन्या समाजरचनेतील अन्याय व वैगुण्ये दाखविलीं असतील असें वाङ्मय त्यांस इष्ट वाटतें. तसेंच जी समाज-व्यवस्था ते स्थापू इच्छितात तिचा सहानुभूति-पूर्वक पुरस्कार करणारें वाङ्मयहि त्यांस आपल्या कार्यास सहाय्यक असें वाङ्मय वाटतें. वरील दोन्ही वाङ्मयप्रकार समाजक्रांतिवादी मंडळींस कितपत सहाय्यक आहेत हें पाहणें अवश्य आहे.

आपणांस वाङ्मयासंबंधीं म्हणजे अर्थातच काव्य, नाटक, कादंबरी, लघुकथा यांसारख्या कलात्मक वाङ्मयासंबंधींच विचार केला पाहिजे. कारण एखादा 'इलेक्शन मॅनिफेस्टो' कोणत्या मताचा आहे हें ओळखणें आणि एखादी कादंबरी कोणत्या मताची आहे हें ओळखणें यांत महदन्तर आहे. वाङ्मय नेहमीं पर्यायानें, सूचनेनें व ध्वनित अर्थानें सांगतें. आणि उघड

प्रतिपादनाहून या सूचित मताचा ठसा फार खोल उमटतो. या दृष्टीनेच “ कवि म्हणजे जगताचे अज्ञात शास्ते होत. ” असें शेलीने म्हटले आहे. सुज्ञ शास्ते व क्रांतिवाद्यांसारखे भावी शास्ते या अज्ञात शास्त्यांचें महत्त्व ओळखतात व म्हणूनच त्यांच्या सहाय्याला फार मोठी किंमत देतात; पण अखिल वाङ्मयाचें सामर्थ्य मान्य करणें वेगळें आणि विशिष्ट वाङ्मय-कृतीचें, दररोज निर्माण होणाऱ्या नवीन नवीन वाङ्मयकृतीचें स्वरूप व सामर्थ्य ओळखणें वेगळें. नवीन जग बनवूं पाहणारांनीं साहित्यिक हे आपले सहाय्यक ऊर्फ “ Allies ” करून घेतले पाहिजेत हें ओळखलें आहे. पण कोणते साहित्यिक त्यांच्या या नवनिर्मितीच्या कार्यात खरे सहाय्यक होतील हें त्यांनीं प्रत्यहीं पारखून घेतलें पाहिजे — नव्हे, या पारखीतहि त्यांनीं खऱ्या साहित्यिकांचीच मदत घेतली पाहिजे !

प्रचलित समाजव्यवस्थेसंबंधीच्या व नीतिमूल्यासंबंधीच्या असमाधानाची गोष्ट घ्या. केवळ एखादा लेखक आजची, नीति, आजचे धनिक आणि आजचे शास्ते यांना शिव्याशाप देतो, एवढ्यावरून तो नवसमाजनिर्मितीस सहाय्यक होईलच असें नव्हे. कोणत्याहि एका रचनेचा, कोणत्याहि एका मूल्यपरंपरेचा धिक्कार करीत असतां त्याचे मनश्चक्षुपुढें एखादी आदर्श मूल्यपरंपरा असली पाहिजे. ज्याची कशावरच श्रद्धा नाही, ज्यास मानवी प्रयत्न, मानवी इतिहास व मनुष्यस्वभाव हे सर्वच तिरस्करणीय वाटतात, त्यानें जुन्या समाजरचनेस दिलेल्या शिव्या नवसमाजनिर्मितीच्या दृष्टीनें काडीमात्र सहाय्यक नाहीत, हें समाज-क्रान्तिवाद्यांनीं ओळखलें पाहिजे.

आणि येथेंच क्रान्तिवाद्यांची पुष्कळदां फसगत होते. जुन्या नियमांना, बंधनांना व रूढींना शिव्या देणारा प्रत्येक मनुष्य समाज-क्रान्तीचा सहाय्यक असें ते धरून चालतात. बंधन व नियमन यासच मूलतः वाईट समजणें हें क्रांतिवादाचें लक्षण नसून, अराजकवादाचें (Anarchism) लक्षण आहे. जुनी समाजरचना निर्जीव व प्रगतिविरोधी झाली ती बंधनामुळें व रूढीमुळें झाली ही कल्पना उथळ व भ्रान्तिमय आहे. बंधनें व रूढी म्हणजे तर समाजाचे स्नायू व सांधे होत. पुरोगामी मनें बंधनांना हिसडे देतात, तीं बंधनें नकोत म्हणून नव्हे, तर बाजारी आणि मक्तेदार समाजशास्त्यांनीं घातलेलीं बंधनें नकोत, म्हणून देतात. आत्मविकास व प्रगति यांच्या

पोषणार्थ जी बंधने घातली गेली किंवा घातली जावी, ती विशिष्ट वर्गाचा बोज टिकाविण्याकरिता वापरली जाऊं लागली म्हणजे पुरोगामी मने ती तोडू लागतात. मोहीम आहे ती धनमूलक प्रतिष्ठेलाच नैतिक श्रेष्ठता समजणे आणि दुसऱ्यावर सत्ता गाजविण्याला आत्मिक श्रेष्ठता समजणे यासारख्या भ्रामक मूल्यांविरुद्ध आहे. कांही वर्गांना कनिष्ठ करून ठेवल्याखेरीज ज्यांना आपली श्रेष्ठता राखतां येत नाही आणि वाडे, गाड्याघोडी यांच्या कुंपणाशिवाय ज्यांना आपली नीति (अथवा खरे बोलायचें तर 'अब्रू') राखतां येत नाही अशा भ्रांत, ऐदी व पिळवणूकवादी लोकांना खरी नीति, खरा आनंद व खरे प्रभुत्व म्हणजे काय, हें शिकवणें हें पुरोगामी वाङ्मयाचें ध्येय होय. या श्रेष्ठ मूल्यांच्या जाणीवेनें जुन्या समाजरचनेवर ओढलेले कोरडे आणि स्वयंकेंद्रित, जडवादी आणि मगूर अशा सुखवाद्यानें रूढ नीतीवर आणि समाजावर ओढलेले कोरडे यांत महदन्तर आहे.

कम्युनिस्ट टीकाकार फिलिप हेंडरसन यानें उल्लेखिलेले दोन लिखाणाचे नमुने प्रस्तुत प्रकरणीं उद्बोधक होतील. प्रसिद्ध औपरोधिक लेखक स्विफ्ट यानें लहान सहान गोष्टीपासून तो राज्यायंत्रासारख्या महत्त्वाच्या गोष्टीपर्यंत सर्वांची चेष्टा केली व रेवडी उडविली, म्हणून तो श्रेष्ठ ठरला नाही; तर या प्रत्येक उपहास-चित्राच्या मागे स्विफ्टच्या म्हणून कांही सद्वस्तूच्या, न्यायाच्या व औचित्याच्या कल्पना अप्रत्यक्षपणें सूचित होतात म्हणून तो श्रेष्ठ ठरला. उलट ज्यांना समाजरचनेसंबंधी प्रश्नही मान्य नाहीत व उत्तरेही द्यायची नाहीत, स्वतःच्या सुखदुःखक्षमतेची तीव्रता वाढविणें व ती कागदावर उतरविणें (शक्यतर Stream of consciousness च्या अथवा संज्ञाप्रवाहाच्या माध्यमानें !) हेंच ज्यांना जीविताचें व कलेचें इतिकर्तव्य वाटतें, अशांनीं सनातन्यांची विषयलंपटता आणि वेश्यांची धर्मपरायणता याजसंबंधी विवेचन कितीहि कौशल्यानें व कुशाग्रतेनें केलें, तरी त्यास महत्त्व प्राप्त होणार नाही. कारण या व्यक्तिवाद्यांना व सुखवाद्यांना रागद्वेषादि वैयक्तिक मनोविकार आणि अहंकारी व्यक्तिस्वातंत्र्य यापालिकडे ध्येयें वा मूल्यें मान्य नसतात.

पण वाङ्मयांत क्रांतिवाद्यांची फसवणूक आणखीहि एका तऱ्हेनें होते. क्रांतिवाद्यांना मान्य असलेलीं ध्येयें वा मान्य असलेली परिभाषा वापरण्यांत

पटाईत असे कित्येक कसबी लेखक वर्गयुद्ध, कामगारराज्य वगैरेंची चर्चा आपल्या ललित लेखनांत आणून आपण समाजक्रांतीचे पुरस्कर्ते आहों असें भासवितात. अशा लेखकांपैकी पुष्कळशा लेखकांचा कामगारांशी किंवा सामाजिक पुनर्घटनेशीं भाषालंकारापुरताच संबंध असल्यामुळे त्यांच्या या स्वार्थसाधू सोंगाविरुद्ध अलीकडे फारच ओरड झाली. तथापि एखाद्या भाविक कामगार-भक्तानें अगदीं सद्धेतून अशी कामगार व वर्गयुद्ध या पार्श्वभूमीवर कांदवरी लिहिली तरी तेवढ्यानें ती समाजक्रांतीला मोठी सहाय्यक होईलच असें नव्हे.

वर्गयुद्ध हें ध्येय नसून समाजांतर्गत आणि इतिहासदत्त अशी एक अवस्था आहे; फार काय, कामगार-क्रांति हें देखील ध्येय नसून एक साधन आहे. जीं मूल्यें, आणि जीं माणुसकी भांडवलशाही ऊर्फ बाजारी समाजरचनेंत मारली जात असल्यामुळे प्रत्येक जिवन्त मनाचा कोंडमारा होत आहे, त्यांना सजीव, टवटवीत व विकसित करणें हें खरें ध्येय आहे.

ज्या ज्या ललित कृतींत आजच्या समाजजीवनांतील निजीविपणा आणि आत्मिक कोंडमारा प्रतीत होत असेल तें तें लिखाण पुनर्घटनावाद्यांस सहाय्यक होय. ज्या ज्या लेखनांत मनुष्य म्हणजे क्षुधातृप्ति आणि कामतृप्ति यांची नोंद दाखविणारें वासनामापक यंत्र नव्हे असें प्रतीत होत असेल तें तें लिखाण प्रगतीला पोषक होय. संचित संपत्तीनें नीतिमत्तेला कबजांत घेणें, एका वर्गानें दुसऱ्या वर्गाला ताब्यांत ठेवणें, आणि एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्राला दास्यांत ठेवणें म्हणजे मनुष्याला निर्जीव बनविण्याचा हमखास मार्ग होय, असें दाखविणारें वाङ्मय पुरोगामी होय. आजच्या मानवास फिरून माणुसकी मिळवून देण्याचा मार्ग म्हणजे आर्थिक, सामाजिक व राजकीय स्वातंत्र्य हाच होय; आणि ज्या ज्या शृंखलांनीं मनुष्याची माणुसकी जाऊन तो यंत्र अथवा पशु बनेल ती ती प्रत्येक शृंखला उघड करणारें वाङ्मय, हें मानवी प्रगतीला सहाय्यक होय.

या दृष्टीनें विचार केल्यास मार्क्सवाद्यांचे सहाय्यक सुखवाद्यांत सांपडणार नसून ध्येयवाद्यांत सांपडणार आहेत; वासनापूजकांत सांपडणार नसून भावनापूजकांत सांपडणार आहेत. वासनांच्या कोंडमान्यामुळे चिडलेले लेखक आजच्या जगावर आवेशानें टीका करूं शकतील; पण उद्यांचें जग निर्माण करूं शकणार नाहींत.

आजच्या मार्क्सवादी मंडळीत भावनाप्रधान लेखनास प्रतिगामी ठराविण्याची प्रवृत्ति दिसून येते आणि भावनांचा उपहास करणाऱ्या लिखाणास विचारप्रधान व पुरोगामी समजण्याचीहि वृत्ति दिसून येते. अथवा इंग्रजी वाङ्मयांतील परिचित संज्ञांत सांगावयाचें झाल्यास, आजचे मार्क्सवादी लोक Romantic वाङ्मयास प्रतिगामी समजण्याची आणि Cynical वाङ्मयास पुरोगामी समजण्याची चूक अनेकदां करितात. रोमँटिक म्हणजे भ्रामक, स्वप्नमय आणि निष्फळ ही समजूत मार्क्सवाद्यांत उत्पन्न होण्याचें कारण राजकारणांत त्या शब्दाचा 'अव्यवहार्य योजना आंखणारें' असा अर्थ होतो हेंच असावें. वाङ्मयांत रोमँटिक प्रवृत्ति ही स्वातंत्र्य व नवनिर्मिती यांची द्योतक आहे; आणि या प्रवृत्ति क्रांतिवादास पोषक आहेत. अठराव्या शतकाच्या शेवटी फ्रान्समध्ये उदय पावलेला क्रांतिवाद हा त्याच सुमारास इंग्लंडमध्ये उदय पावलेल्या भावनावेगाला (अथवा रोमँटिसिझमला) पोषकच नव्हे, तर प्रवर्तक देखील झाला होता असें दिसून येईल. खरे पाहतां 'रोमँटिसिझम' हा वाङ्मयाच्या क्षेत्रांतील व वाङ्मयाच्या माध्यमांत व्यक्त झालेला क्रांतिवादच होय. स्वातंत्र्य व विकास हेंच या दोन्ही वृत्तींचें रहस्य होय.

पण क्रांतिवाद्यांनीं आपले हे सहोदर सहाय्यक अद्याप ओळखले नाहींत, याचें कारण ते आज केवळ बाह्य लक्षणांवर अवलंबून रहात आहेत. ज्यांत उथळ बुद्धिवाद आणि उघड समाजवादी योजना दिसतील तेंच वाङ्मय क्रांतीस सहाय्यक या कल्पनेनें ते आज निर्बुद्ध, आतताई किंवा बाजारी लेखकांनीं लिहिलेलें ध्येयशून्य व काव्यशून्य वाङ्मय आपणांस हात देईल असें समजत आहेत. आणि ज्या जिवंत वाङ्मयांत नव्या जगाची आणि नव्या मानव्याची बीजे आहेत, तें कलात्मक असल्यामुळे त्यांतील सुप्त सामर्थ्य व ध्वनित ध्येयें ओळखण्याइतपत रसिकता प्रत्येक क्रांतिवाद्याजवळ असेलच असें नाहीं.

श्रेष्ठ वाङ्मयाचें मर्म ओळखतील असे क्रांतिवादी आणि मानवी विकासाचें मर्म ओळखणारे साहित्यिक यांच्या सहकार्याची उद्यांच्या जगाला अत्यंत आवश्यकता आहे.

— 3 —

९ तंत्र आणि अनुभूति

रा. नारायणराव कुलकर्णी हे आपल्या अनेक नाटकांच्या व कादंबऱ्यांच्या द्वारे महाराष्ट्रीय वाचकांच्या परिचयाचे आहेत, इतकेंच काय पण प्रेमासही पात्र झाले आहेत. अशा स्थितीत त्यांच्या गोष्टींच्या पुस्तकास प्रस्तावना लिहिणाराचें काम म्हणजे नूतन परिचय करून देण्याचें काम नव्हे हें उघडच आहे. किंबहुना प्रो. फडके, प्रो. पोतदार यांजसारख्या त्यांच्या पूर्वीच्या कांहीं पुस्तकांस प्रस्तावना लिहिणारांसही हें काम करावें लागलें नसेल. तथापि ते व त्यांचें वाङ्मय याशीं महाराष्ट्रीय वाचकांचा सर्वसामान्य परिचय असला तरी प्रस्तुत नवीन पुस्तकाच्या प्रसंगानें यथार्थ परिचय करून देण्याचा प्रयत्न अस्थानी नव्हे, इतकेंच नव्हे तर आवश्यकही आहे.

सर्वसामान्य वाचकांकरितांच प्रत्येक लेखक लिहीत असला तरी वाङ्मय-जगतांतील हा बहुजन-समाज व त्याशीं मानसिक संबंध जोडूं पाहणारा लेखक यांच्या दरम्यान लेखक व टीकाकार यांचा प्रांत लागतो. वस्तुतः हे दोन्ही वर्ग लेखकांच्याच जातीचे होत. तरीही किंवा त्यामुळेच ते लेखकास कित्येकदां बहुजनाराधनेच्या मार्गांत आडवे आल्याप्रमाणें वाटतें. गोष्टींचा अथवा लघुकथांचाच प्रांत उदाहरणार्थ घेतल्यास, इतर गोष्टीलेखक व टीका-लेखक यांनीं समाजांत कित्येक अपेक्षा निर्माण केलेल्या असतात. आणि सामान्य वाचक देखील न कळत नवीन पुस्तक त्या कसावर घासून पाहतो.

मराठी वाचकवर्गच काय पण पृथ्वीच्या पाठीवरील कुठलाही वाचकवर्ग गोष्टींचा भोक्ता असतो. इतकेंच नव्हे तर कोणत्याही ललित वाङ्मयाकडे तो गोष्टींच्या तृषेनेंच पाहतो. नाट्यवाङ्मयाची चर्चा करीत असतां एका

पाश्चात्य टीकाकारांनै “Tell me a story!” हीच सामान्य वाचकांची बालिश मागणी असते असें ठरविलें आहे. अशा स्थितींत सांगणारा व ऐकणारा यांची हातमिळवणी करून देणाऱ्या तिसऱ्याची जरूर नसावी. तथापि उपरिनिर्दिष्ट पूर्वापेक्षेमुळे वाचक स्वानंदाच्या बाबतीतही कित्येकदां पराधीन होऊन बसल्याचें आढळेल. “गोष्ट” शब्द उच्चारणारास लघुकथा शब्दानें दुरुस्ती सुचविण्याचें आणि लघुकथा लिहिणारास तंत्राची दटावणी दाखविण्याचें युग सुरू झालें आहे. अर्थात् नवे शब्द आणि नवे नियम हे नेहमीच प्रगतीचे द्योतक असतात असें नव्हे; तथापि पायरी असो कीं कुंपण असो पाऊल टाकणारास त्याकडे डोळेझांक करून चालत नाही.

रा. नारायणराव कुलकर्णी, सुमारे बावीस तेवीस वर्षांपूर्वी गोष्टी लिहूं लागले. यावरून मी त्यांस सहज प्रश्न केला कीं, त्यावेळीं तुमच्या डोळ्या-पुढें असलेले गोष्टी लिहिणारे कोण? त्यावर त्यांनीं श्री. विठ्ठल सीताराम गुर्जर यांचें नांव घेतलें. मनोरंजनाच्या विशेष भरभराटीच्या काळांत श्रीयुत गुर्जर व इतर अनेक प्रसिद्ध, अप्रसिद्ध लेखकांनीं, स्वतंत्र अथवा रूपांतरित स्वरूपांत मराठी वाचकांस पुरविलेल्या गोष्टी व आज प्रसिद्ध होत असलेल्या गोष्टी यांत फारच मोठी तफावत आहे असें दिसून येईल. नाटकांच्या बाबतींत कित्येक नवीन लेखक “किलॉस्कर देवळांचे—नटी सूत्रधाराचे दिवस गेले आतां!” असें म्हणून गर्भितार्थानें विजय ध्वनित करतात. तीच स्थिति गोष्टींच्या बाबतीतही दिसून येईल. तीच गोष्ट कादंबऱ्यांच्या बाबतीतही दिसून येईल. हरिभाऊ आपटे, मासिक मनोरंजनाचे लेखक यांचे दिवस गेले, ही गोष्ट पुनःपुन्हां सांगणाराच्या उद्गारांतील ध्वनि एकच असतो आणि तो म्हणजे या क्षेत्रांत लेखकांनीं कल्पनातीत मजल मारली आहे.

आणि हाच ध्वनि असल्यास विचारी वाचकांस अथवा टीकाकारांस तो मान्य होईल असें मला वाटत नाही. पूर्वी काय नव्हतें व आतां काय दिसूं लागलें आहे हें पाहिल्यास शरीरें बहुधा पाहिल्याहूनही निस्तेज असून कपड्यांची शकपक मात्र वाढत आहे हें मनुष्यांकडे पाहून लक्षांत येणारें सत्यच पुस्तकांकडे पाहूनही पटूं लागेल. कांहीतरी विलक्षण नवीन सुरू झालें आहे हा भ्रम केवळ एक दोन सामान्य पोषाखी विशेषांमुळे निर्माण

झाला. लघुकथांच्या अंगावर चढविण्यांत आलेला पहिला पोषाखी गुण म्हणजे भरजरी भाषेचा. कोट्या व उपमा यांची खैरात हा स्वतंत्र असा गुण नव्हे, हे आमच्या राजकीय विषयासारख्या गंभीर विषयावर लिहिणारांसही समजत नाही—कदाचित् त्याचें भान रहात नाही—तेथें गोष्टी लिहिणारांस कोठून समजणार ! दीनदुबळें शरीर कपड्यांनीं झांकण्यास मना करणें निर्दयपणाचें होईल; पण तेवढ्यावर आम्हीं पूर्वजाहून सशक्त व ताठ झालों म्हणणें म्हणजे केवळ वंचना होय. तीच स्थिति इतरही कित्येक नावीन्यांची होय. आपल्या समाजांत क्वचितच दिसणारे व परकीय वाङ्मयांतून सहज हस्तगत होणारे प्रसंग, तसेंच मनोविश्लेषणाच्या नांवाखालीं पुरविण्यांत येणारीं कामुक द्रव्ये, हीं सर्व नव्या गोष्टींच्या नावीन्याचे आणि पुढील पावलाचे पुरावे म्हणून दाखविण्यांत येतात. आणि हे खरें आहे कीं या भडक पोषाखी गुणावर कित्येक लेखक वर्षदोनवर्षांत “ नाणावलेले ” होऊन बसतात ! विचारे सामान्य वाचक ज्याचा गाजावाजा होईल ज्याच्या पुस्तकावर तीनरंगी विकारोत्तेजक चित्र असेल, ज्यावर साप्ताहिकांतून परीक्षांचा व फोटोंचा मारा होईल असें आधुनिक कथावाङ्मय आशेनें हातीं घेतात, व अचंब्यानें खालीं ठेवतात ! ते विचारी असल्यास अचंब्याचें रूपांतर तिरस्कारांत होतें. विकारी असतील त्यांस क्षणभर तृप्ति लाभते. आणि अज्ञ अथवा पढतमूर्ख असतील त्यांस वाङ्मयानें मोठाच पल्ला गांठल्यासारखें वाटतें.

अखिल विश्वाब्रह्मलच्या सहानुभूतीमुळे अथवा असामान्य बुद्धिमत्तांच्या ठिकाणीं दिसून येणाऱ्या पृथक्करणशक्तीमुळे ज्यांचें लिखाण मानवी जीवनाचें रम्य चित्र वठवून मार्गदर्शक होईल, असे लेखक कोटीबाजपणा अथवा तंत्रबद्धता यांच्या भांडवलावर निर्माण होत नसतात. त्यांच्या हृदयांतील प्रेममय सत्य व बुद्धीचें सत्यान्वेषी तेज स्वतःचें तंत्र घेऊन बाहेर पडतात. भावनेच्या अथवा बुद्धीच्या प्रांतांत स्वयंप्रकाशानें उच्चस्थान पावणारे लेखक हंगामी वाङ्मयांत उदय पावत नाहीत. पहिल्या प्रांतांत हरिभाऊंचें स्थान अद्याप अढळ आहे. आणि दुसऱ्यांत डॉ. केतकर यांचें स्थान हंगामी वाङ्मयाच्या धुळवडीमुळे बहुजन समाजाच्या यावें तितकें लक्षांत आलेलें नाही.

असामान्य लेखकांच्या दुर्भिक्षामुळे आणि हंगामी लेखकांच्या परवडीमुळेच रा. नारायणराव कुलकर्णी यांच्यासारख्या, स्वतःचें ध्येय व मर्यादा ओळखणाऱ्या व हंगामी हुलडीस बळी न पडणाऱ्या, लेखकाकडे बहुजन-समाजाचा स्वाभाविक पण निश्चित ओढा असतो, यांत आश्चर्य नाही. त्यांच्या गोष्टी वाचणारास त्यांच्या ध्येयाची व मांडणीची वेगळी ओळख करून द्यावयास नको. रा. कुलकर्णी महाराष्ट्रीय मध्यम वर्गाचे प्रेमळ निरीक्षक आहेत. त्यांतील गुणदोष आपुलकीने पाहणें हाच त्यांचा व्यक्तीसाथ व हीच त्यांची करमणूक होय. व या करमणुकीचा कृतज्ञतायुक्त मोबदला म्हणूनच स्वतः पाहिलेल्या नरनारीमंडित समाजास ते त्यांचीच चित्रे परत अर्पण करीत आहेत असें दिसून येईल. ते पोक्त नसले तरी विकारी ज्वानीच्या पलीकडे गेले आहेत. किंबहुना त्यांचें वाङ्मयीन ध्येय त्यास जाहिरातीकरितां, मताभिनिवेशाकरितां अथवा अन्य अधम कारणाकरितां कित्येक लेखकांप्रमाणें वेताळ कधींच होऊं देत नाही. एकाच मनोविकाराच्या वा मतातिरेकाच्या आधीन झालेल्या लेखणींतील जहरीपणा त्यांच्या नाटकांत अथवा कादंबरींत कोठेंच दिसणार नाही. तरी त्यांची भरपाई सर्वत्र संचारी अशा शांतचक्षूनें न्याहाळलेल्या बहुविध चित्रांच्या द्वारे ते करून देतात. प्रस्तुत संग्रहांत 'प्रेम' या लोकप्रिय विषयावर सर्वथा उभारलेली अशी एकच गोष्ट आहे आणि तीहि त्या विकाराच्या ज्ञात्यास फारच आळणी वाटेल. 'प्रेमळ झुडुप' या त्यांच्या सुंदर गोष्टींत त्यांनीं प्रेमास जागा दिली आहे. पण तीहि इतक्या दूरच्या रांगेत आहे कीं, त्या 'सर्वदमन' विस्माराची पोक्त मनानें केलेली अशी ती एक मस्करीच वाटते. उलट, प्रेमाचा पत्ताहि नाही अशा गोष्टींचाच प्रस्तुत संग्रहांत भरणा आहे व त्या मसाल्याखेरीजहि कुशल लेखक वाङ्मय रुचकर करूं शकतो हें त्या वाचणारास दिसून येईल.

वरील अंगुलिनिर्देशावरूनही रा. कुलकर्णी यांच्या वाङ्मयसृष्टींतील विषयांचें स्वरूप व विशेष कळून येतील. साधी भाषा व सर्वसाधारण वाचकांच्या विचारास खाद्य देणारे विषय यांच्या सामुग्रीवर ते महाराष्ट्रीय बहुजन समाजाचें मनोरंजन तर करतीलच. पण न कळत विचारांत व दृष्टिकोनांत सुधारणाहि घडवून आणतील.

सामान्य वाचक याहून अधिक खोलांत शिरत नाहीत. तथापि वाङ्मयाच्या ददीं परीक्षकास रा. कुलकर्णी यांच्या यशाचीं कारणें व मर्यादा या लहानशा कथा-गुच्छांतही सहज दिसतील. रा. कुलकर्णी यांची दृष्टी समाजांतील अगर स्वभावांतील गुणदोषांवर प्रकाश पाडणाऱ्या अर्थपूर्ण प्रसंगावर (Significant Situation) वर खिळलेली दिसेल. कित्येक कथालेखक स्वभावपरिपोषांत दंग होतात, कित्येक चटकदार संभाषणांत गुंगतात तर रा. कुलकर्णी यांजसारखे कांहीं, ज्यांतून इतर कथापात्रे आपोआप अंकुरतील असा वीजयुक्त प्रसंग निवडण्यांतच आपलें चातुर्य दाखवितात. आणि वर एके ठिकाणीं उल्लेखिलेला बालसदृश वाचकवर्ग स्वभावाचे पदर अथवा संभाषणांतील बौद्धिक तुषार याहून अर्थपूर्ण प्रसंगानेंच अधिक रंगतो. आणि या दृष्टीनें रा. कुलकर्णी यांच्या गोष्टी अधिक विस्तृत प्रांत जिंकू शकतील.

पण कथारचनेच्या या अंगाबाबतही एक खुलासा करणें जरूर आहे. केवळ कल्पकतेच्या जोरावर नवे नवे प्रसंग कल्पून अथवा अन्य वाङ्मयांतून निवडून त्यावर गोष्टी रंगविणें म्हणजेच श्रेष्ठ दर्जाची कला असा कित्येक लेखकांचा व वाङ्मयपांडितांचाही समज दिसतो. ते कोट्यांचा व कृत्रिम भाषेचा धिक्कार करतील व अखेर तंत्रशुद्ध विस्मयकारक प्रसंग व घटना म्हणजेच लोकोत्तर लघुकथा असें ठरवितील. जोंपर्यंत तुमचे प्रसंग आणि तुमच्या घटना मानवी जीवनांतील—परमेश्वरी सृष्टींतील—थोर सत्यांचें दर्शन घडवीत नाहीत तोंपर्यंत तुमची तंत्रशुद्ध तरतरी म्हणजे कागदाचा ताबूद होय; त्यांस ताजमहालाची सर कशी येणार?

रा. कुलकर्णी यांचे कथाप्रसंग आकर्षक असतात, अर्थपूर्ण असतात. त्यांची भाषा अप्रासंगिक, कोट्या व उपमा यांच्या भेंडोळ्यापासून अलिप्त आहे. तरी याचा अर्थ ते गुण समजल्या जाणाऱ्या प्रचलित दोषांपासून अलिप्त आहेत; व उपयुक्त व प्रिय होईल, असें वाङ्मय लिहिण्यास अवश्य असे लागणारे गुण त्यांचे अंगीं आहेत एवढाच ध्यावयाचा. याहून अधिक व थोरांच्या वाङ्मयांत आढळणारे गुण त्यांच्या लेखनांत नाहीत म्हटल्यास त्यांस राग येईल असें मला वाटत नाही.

माझे हें मत कित्येकांस केवळ एकमजली घरास दोन मजली वाडा नव्हे म्हणून अथवा द्वीपकल्पास द्वीप नव्हे म्हणून दोष लावण्यासारखें वाटेल. पण रा. कुलकर्णी यांच्या गोष्टी वाचतांना मला जाणवलेलें वैगुण्य कोणत्या स्वरूपाचें होतें हें मी अधिक स्पष्ट करूं शकेन. तें दाखविण्यांत माझा हेतु रा. कुलकर्णी यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांच्या कृतीची योग्य परीक्षा करणें हा तर आहेच; पण शिवाय वाङ्मयाच्या श्रेष्ठतेच्या माझ्या कल्पना, कुठल्याही पोरकट व उथळ कल्पतीच्या जोरावर युगप्रवर्तक अथवा युगसमाप्तिकारक वाङ्मय निर्माण करतां येईल, असें समजणारांच्या कल्पनेहून भिन्न आहेत हेंही सांगण्याचा आहे.

रा. कुलकर्णी यांचे विचार व कला एका मर्यादेपलीकडे जात नाहींत हें दाखविण्यास मी त्यांची त्यांतल्या त्यांत सुंदर गोष्ट उदाहरण म्हणून घेतों. 'प्रेमळ झुडुप' या गोष्टींत रा. कुलकर्णी यांनीं निवडलेल्या प्रसंगास मी शंभरापैकीं शंभर मार्क देईन. अनेक वर्षांच्या ऋणानुबंधाचीं दोन प्रतिष्ठित कुटुंबें पोरांच्या कल्याणाकरितां एका जमिनीच्या तुकड्याचें भांडण भांडत कोर्टाची पायरी चढतात. वादग्रस्त जमिनीच्या पुराव्यादाखल घेतलेल्या फोटोंत प्रणयचेष्टा करीत बसलेल्या एका अविवाहित जोडप्याचाही फोटो निघतो. त्यांतील तरुणी वादीची मुलगी होती व तरुण प्रतिवादीचा मुलगा होता !

या गोष्टीचा विषय अखिल मनुष्य जातीस प्रिय आणि मनुष्याच्या दोन अवस्थांतील मनोरचनेंतील त्रिकालाबाधित भेदावर अधिष्ठित आहे. सारांश, विषय थोर आणि प्रसंग नितान्तरम्य आहे. पण याच विषयाची मांडणी एखाद्या मोपासानें अथवा टागोरांनीं कशी केली असती, हें श्रेष्ठ वाङ्मयाच्या भोक्त्यास सांगावयास नको. ज्या उच्च भूमिकेवरून मानवी दोषाकडे व दौर्बल्याकडे हे उच्च लेखक कधीं तीक्ष्ण, तर कधीं वत्सल दृष्टीनें पाहतात, त्याचें चित्रण रा. कुलकर्णी यांच्यासारख्या, प्रचलित जगावर बहुतांशीं संतुष्ट असलेल्या, लेखकांकडून यथार्थतेनें होत नाहीं ! यामुळेच त्यांच्या सुंदर प्रसंगाच्या चित्रांतही तीक्ष्ण दृष्टि अथवा विशाल दृष्टिकोन यांचा अभाव भासतो.

पण रा. कुलकर्णी यांच्या कलेच्या मर्यादा दाखवून देणें म्हणजे केवळ कोट्या अथवा कामजिज्ञासा यांनीं भरलेल्या व श्रेष्ठ ठरलेल्या वाङ्मयाहून त्यास कमी ठरविणें नव्हे. आणि ज्ञाता या दोहोंची तुलनाच करणार नाही.

रा. कुलकर्णी यांचे गुणप्राय दोष व दोषवजा गुण सांगावयाचे झाल्यास ते वाङ्मय-प्रांतांतील एक संतुष्ट व संसारी लेखक आहेत. ज्या दैवी असंतोषामुळें थोर लेखक स्वतः जळतात व दुसऱ्यास प्रकाश देतात, त्याचा या मध्यमवर्गास प्रिय झालेल्या संसारी लेखकांत अभाव आहे. आणि त्यांचा हितचिंतक या नात्यानें मी त्यांचा हा दोष त्यांस सदैव लाभो असेंच इच्छितों. कारण तो दोष घालविणें म्हणजे वाङ्मयांत श्रेष्ठ होणें आणि संसारांत दुःखी होणें होय !

१० महाराष्ट्रीय सौंदर्यवाद

• आधुनिक मराठी साहित्यिकांसंबंधी एकांगी अभिमानाची किंवा उलट एकांगी तुच्छतेची भाषा बंद करून शास्त्रीय—टीकाशास्त्रीय—भूमिका स्वीकारण्याची वेळ आली आहे. केशवसुतांपासून गडकन्यांपर्यंतच्या कवींना, युगप्रवर्तक शेली—बायरन् ठरविण्यापासून तों बिंदुसावी ही संस्कृत शिवी देण्यापर्यंत, सर्व अवस्थांतून जावे लागले आहे. वेडगळ भक्तांनी केलेले पूजन आणि तर्कटी पांडितांनी केलेले विच्छेदन या दोहोंतूनहि बाहेर पडून ज्या अर्वाचीन कवींना सर्वसाधारण वाचकांत चिरस्थायी लोकप्रियता लाभली आहे त्यांत गडकन्यांचे नांव अग्रभागी आहे.

भक्तांची आणि पुस्तकी टीकाकारांची दृष्टि सोडून शास्त्रीय दृष्टि वापरावयाची म्हटल्यास, युगप्रवर्तक शोधण्याचा (किंवा कल्पित्याचा) खेळ सोडून युगप्रतिनिधि ठरविण्याचा प्रयत्न करणेच अधिक सयुक्तिक ठरेल. युग निर्माण करणारी माणसे होत नाहीत असे नाही. पण भौतिक परिस्थितीने निर्माण झालेल्या युगाला उद्धार देणारी माणसेच अधिक होणे साहजिक आहे. ही माणसे युगप्रवर्तक नसली तरी लहान खासच नव्हेत. कारण नवी सत्ये आणि सौंदर्ये दिसू लागल्यावर निदान ती दिवाभीतां-सारखी भिऊ तरी लागत नाहीत ! आधुनिक कवींचे कुलगुरु केशवसुत यांनाहि, मी या दृष्टीने युगप्रवर्तक म्हणण्यापेक्षा युगप्रतिनिधि म्हणणेच अधिक पसंत करीन. इंग्रजी काव्याच्या वाचनामुळे महाराष्ट्रांत जो नवा सौंदर्यवाद आणि स्वातंत्र्यवाद जन्माला आला त्याचे प्रतिनिधि होणे ही कामगिरी लहानहि नव्हती की सोपीहि नव्हती. या नव्या मनूतहि उत्तरकालीन कृत्रिम संस्कृत काव्याला कवटाळणारे आणि मोरोपंतासारख्या

यांत्रिक कवीला शेक्सपिअर ठरविण्याचा यत्न करणारे पंडित होतेच की नाही ?

सर्वस्वी परकीय पण सुधारलेल्या लोकांशी संसर्ग येतांच कोणताहि समाज स्वतःच्या समजुती आणि संकेत तपासू लागतो. परक्या देशांत जाऊन हा संसर्ग लावून घेण्याचें घाडस हिंदू समाजानें मागेंच बंद केलें होतें. उलट परका समाज आपल्या घरांत स्थिरावूं लागला तरी आत्मनिरीक्षणाचा विचार मनांत येऊं देऊं नये इतकी त्यानें रूढिप्रियतेची भित्त भक्कम केलेली होती. अर्थात् इंग्रजांच्या संसर्गानें आपल्यांत नवीन युग सुरू झालें म्हणणेंहि थोडें अवास्तवच होईल—ती थोडी अवास्तव स्तुतिच होईल ! पण जेव्हां पोटाची तरतूद म्हणून आमचे पांढरपेशे इंग्रजी शिक्षण घेऊं लागले, तेव्हां अनिच्छेनेंच त्यांच्या समाजांत क्रांतिकारक विचार शिरूं लागले. हिंदुस्थानांत पाश्चात्य विद्यापीठें स्थापन होतांच एकीकडून जुन्या कल्पनांची छाननी सुरू झाली तरी दुसरीकडून जुन्या विद्यांचें आणि जुन्या इतिहासाचें पुनर्दर्शन घडूं लागलें.

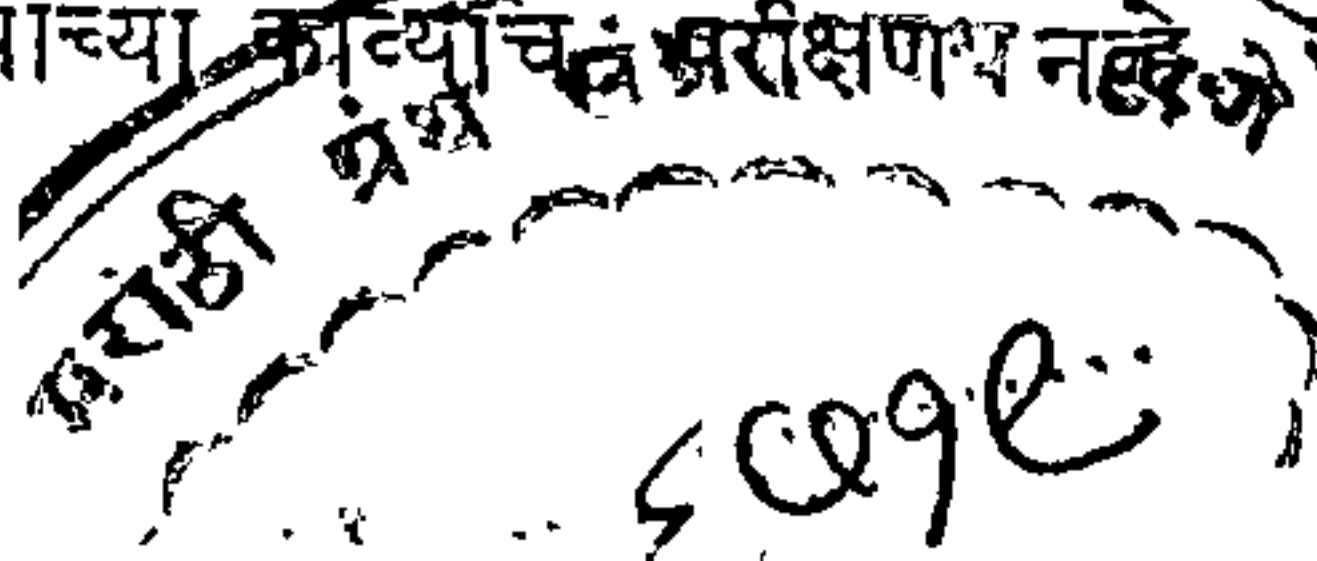
जुन्याचें चिकित्सायुक्त ज्ञान आणि नव्याचें दर्शन यांमुळे महाराष्ट्रीय बौद्धिक वर्गांत (खरें सांगायचें तर शाळाकॉलेजांत जाणाऱ्या वर्गांत) एक नवा प्राण संचारल्यासारखा झाला. सामाजिक आणि वाङ्मयीन संकेतांनीं दडपल्या गेलेल्या भावना उफाळून वर आल्या. आणि या परम परंपराप्रिय देशांत Renaissance, Reformation आणि Romanticism या तिन्ही चळवळी एकदमच सुरू झाल्या. पैकीं आधुनिक वाङ्मयाशीं ज्या चळवळीचा जास्तीत जास्त संबंध आहे, त्या रोमँटिक किंवा सौंदर्यवादी चळवळीची योग्य पाहणी केल्याखेरीज आधुनिक कवींच्या आकांक्षांची किंवा कार्याची नीटशी संगति लागणार नाही. एका पंडितानें नव्या कवींच्या कवितांची लांबी आर्याभारताच्या किंवा मंत्ररामायणाच्या निम्भ्यानेंहि नाही असें पाहून त्यांस बिन्दुस्रावी म्हणावें, (येथें रत्नहारांतील रत्नें चावून पाहून त्यांत राम आहे कीं नाही हें ठरविणाऱ्या कपिवीराची आंठवण झाल्यास नवल नाही !), दुसऱ्यानें उठावें आणि त्यांस प्रणयपंढरीचे वारकरी ठरवावें, तर तिसऱ्यानें त्यांच्या काव्यांत राजकीय क्रान्ति नाही म्हणून तें त्याज्य ठरवावें. हा मार्ग ऐतिहासिक टीकेचाहि नव्हे कीं वाङ्मयटीकेचाहि नव्हे !

महाराष्ट्रांत सौंदर्यवाद इंग्रजी शिक्षणापूर्वी अजीब नव्हता असे नाही. सौंदर्यवाद हा शब्द इंग्लिश रोमॅन्टिसिझम् या शब्दाच्या अर्थाने मी येथे वापरीत आहे हे सांगितल्यावर, त्याच्या विविध अंगांचा वेगळा निर्देश करण्याचे कारण उरेलसे वाटत नाही. सौंदर्यप्रेम, स्वातंत्र्यप्रेम आणि नावीन्यप्रेम (अद्भुतप्रीति) या तिहींचा अंतर्भाव करणारी मराठी संज्ञा तयार नाही. आणि या तिहींचा निर्देश केला तरीहि इंग्लिश रोमॅन्टिसिझमने मनांत येणारे सर्वच अर्थ मराठीत उभे राहतील असेहि नाही. तथापि शब्द जन्माला येण्यापूर्वीच वस्तु जन्मलेली असते. आणि रोमॅन्टिसिझम् ही वस्तु मानवी मनाइतकीच जुनी आहे. जी सौंदर्ये परंपराबद्ध समाजास दिसत नाहीत, जी सौंदर्ये परंपरापूजक लेखक निर्मू शकत नाहीत, ती पाहण्याचे व निर्मिण्याचे कार्य सौंदर्यवादी कवीस करावे लागते. मराठी भाषेचे आणि मराठी भक्तिमार्गाचे सौंदर्य पाहण्यास जुना पंडितवर्ग असमर्थ होता. फार काय कोणत्याच मानवी भावनेचे सौंदर्य पाहण्याइतका जिवंतपणा जुन्या संस्कृतभक्तांत राहिला नव्हता. आणि म्हणूनच जुन्या पिढीस मंजूर असलेली एकुलती एक अशी जी भक्तिभावना तिची कड घेऊन त्या वेळचे ' रोमॅन्टिक स्कूल ' उठले. रोमॅन्टिसिझमच्या अनेक गमकांपैकी एक गमक म्हणजे बुद्धि आणि पढिकता यांपेक्षा भावना आणि मौलिकता यांना अधिक महत्त्व देणे. अलंकारशास्त्राकडे पाठ फिरवून भक्तिभावावर भरंवसा ठेवणारे सन्तकवि, वरील अर्थाने महाराष्ट्रीय सौंदर्य-संप्रदायाचे प्रवर्तक होते.

तथापि या जुन्या संतकवींना सौंदर्यवादाचे किंवा क्रांतिवादाचे संपूर्ण श्रेय देतांना मात्र आपण अनैतिहासिकतेची चूक करतो. संस्कृत भाषेचे व साहित्याचे जू झुगारण्यांत आणि भावनेचे स्वातंत्र्य पुकारण्यांत आधुनिक मराठीने रोमॅन्टिक पंथ स्वीकारला. तथापि धर्माचे दडपण असल्याने त्या वेळचा सौंदर्यवाद पूर्ण विकसित होऊ शकला नाही. भक्तिभावनेखेरीज इतर भावनांना त्या समाजांत षड्रिपूंच्या सदरांत घालण्यांत येत असल्यामुळे या स्वातंत्र्यवादी पंथानेहि न कळत पारतंत्र्य पत्करले होते.

इंग्रजी वाङ्मयाच्या अध्ययनानंतर मात्र महाराष्ट्रांत अशी एक पिढी निर्माण झाली की, जी जुन्या भाषेचे किंवा जुन्या धर्माचे बंधन न मानतां स्वतःच्या भावनांचे स्वातंत्र्य आणि सौंदर्य मान्य करी. स्त्रिया, बालके,

गडकऱ्यांचे गुरु केशवसुत यांच्या काव्यांत साध्या विषयांतील सौंदर्य आणि परंपरांविरुद्ध बंड यांचें दर्शन घडतें. तांबे यांना आकर्षणविषयांच्या सौंदर्याबरोबरच ते विषय आणि तें आकर्षण निर्माण करणाऱ्या ' त्रिभुवन जननीचें ' हि सौंदर्य जळींस्थळीं प्रतीत होई. अर्थात् त्यांच्या सौंदर्यवादाची परिणति गूढ वादांत झाली होती. माधव ज्यूलियन् यांच्या काव्यांत स्त्रीविषयक आकर्षण पूर्ण विकास पावून त्यानें रम्य ध्येयवादाचें रूप घेतलेलें दिसतें. तर त्याबरोबरच त्यांच्या सामाजिक बंडखोरीनें इतिहास आणि शास्त्र यांच्या परिचयाच्या जोरावर केशवसुतांच्या बंडखोरीहूनहि पद्धतशीर पवित्रे टाकल्याचें दिसेल. वृत्त आणि शैली यांच्या अपूर्वाईमुळेहि त्यांचें काव्य नावीन्यपूजक व परंपराभंजक आहे. राजकवि यशवन्त यांच्या काव्यांत अहंकार आणि आत्मानिष्ठा यांची उभार (romantic exaltation) दिसून येईल. सारांश प्रातिनिधिक आधुनिक कवींपैकीं प्रत्येकांत सौंदर्यवादाचें कोणतें ना कोणतें तरी अंग प्रामुख्यानें प्रकट झालेलें दिसतें. त्यांनीं अष्टोत्तरशत रामायणें लिहिणाऱ्या पंथांत सामील होऊन दीर्घकाव्यें कां लिहिलीं नाहींत हें पाहणें, हें त्यांच्या काव्याचें प्ररीक्षण नव्हे, जें नव-

जीवनाच्या ओघांत सांपडून ते नवीं नवीं सौंदर्ये पाहत होते, त्या नव-जीवनाच्या अनुरोधाने त्यांच्या काव्याची पाहणी केली पाहिजे.

गडकरी यांच्या काव्यांत (आणि इतर वाङ्मयांत) सौंदर्यवादाच्या कोणत्या पैलूंची प्रतीति येते ? गडकऱ्यांच्या वाङ्मयाशी बंडखोरीपेक्षां भक्तिमानतेचा संबंध अधिक आहे. जुन्या जमान्यांत कदाचित् त्यांनीं रसाळ भक्तिपर गीते लिहिणारे म्हणूनहि नांव मिळविलें असतें इतकी भक्तिमानता त्यांचें काव्य, नाट्य, फार काय विनोदी गद्याहि, सूक्ष्मपणें पाहणारास दिसून येईल. ते भक्तिमान् होते पण जुनाट (antiquated) नव्हते. त्यांच्या भक्तीचे विषय विद्यमान पुढारी, ऐतिहासिक वीर, स्वदेश आणि स्वभाषा यांहून दूरस्थ किंवा याहून निर्गुण असूं शकत नसत. ते केशवसुत किंवा माधव ज्यूलियन् यांच्याइतके मूर्तिभंजक नसले तरी मूर्तिभंजकांवर प्रेम करण्याइतपत आधुनिक होते. शिवाजी-बाजीरावांपासून तों टिळक-आगरकरांपर्यंत सर्व नेत्यांबद्दल त्यांस निःसीम आदर वाटे. वाङ्मय-क्षेत्रांतहि केशवसुत, खाडिलकर, कोल्हटकर यांना ते गुरुतुल्य मानीत. गडकऱ्यांच्या वाढत्या वयांत राजकारण, समाजसुधारणा आणि वाङ्मय या तिन्ही क्षेत्रांत तत्कालीन महाराष्ट्राची झालेली प्रगति गडकऱ्यांसारख्या सात्त्विक साहित्यिकास आशावादी बनविण्यास पुरेशी होती. त्यामुळे या तिन्ही क्षेत्रांतील कार्यासंबंधी आणि व्यक्तीसंबंधी क्रांतीपेक्षां भक्तीचेच सूर त्यांच्या वाङ्मयांत अधिक दिसतात. महाराष्ट्रदेशाच्या गतवैभवाविषयी आणि हिंदू समाजांतील स्वामिनिष्ठा, पतिनिष्ठा वगैरे जुन्या सद्गुणांविषयीहि त्यांच्या साहित्यांत भक्ति दिसून येते. पण जुन्याच्या भक्तीबरोबर नव्याची भीति बाळगण्याइतके खरेखुरे जुनाट मात्र ते कधींच झाले नाहीत. सौंदर्यवादी मने आपला सौंदर्यादर्श कल्पनेची पुस्ती देऊन कित्येकदां भूतकालीन व्यक्तींत व सद्गुणांत पाहूं लागतात. पण वर्तमानकाळांत त्या सद्गुणांचा नवा अवतार झाल्यास तो न ओळखण्याइतकीं जुनीं पुराणीं मात्र तीं होऊं शकत नाहीत. लॉर्ड बायरन् यास आपल्या प्राचीन खानदानीचाहि अभिमान असे आणि अर्वाचीन नव्या स्वातंत्र्यवादाचाहि आवेश असे. इटलींत राहत असतां जुनाट जहागिरदारी वाडे तो निवासाकरितां विशेष पसंत करी ! पण

ग्रीसचें स्वातंत्र्ययुद्ध उभें राहतांच जातीनिशीं लढाईला सिद्ध होण्याइतका त्याचा स्वातंत्र्यवादहि जाज्वल्य होता.

वाङ्मयाच्या क्षेत्रांत एका नव्याच गोष्टीनें गडकन्यांसारख्या सौंदर्यवादी प्रतिभावान्ताचें मन वेधून घेतलें. ती गोष्ट म्हणजे कोटिबाज व. बौद्धिक चमत्कारांनीं चमकणारी भाषाशैली. त्यांच्या पिढींत देशप्रेम तर चांगलेंच रुढ झालेलें होतें; सुधारणावाद्यांसहि भोंवतालीं निंदा आणि निराशा दिसत नव्हती. समाजनिंदक सुधारकांची पिढी जाऊन केतकर—सावरकरांसारख्या समाजप्रेमां, इतिहासाभिमानी सुधारकांची पिढी जन्माला येत होती. समाजदोष पाहून रडण्याइतकी निराशामय परिस्थिति उरलेली नव्हती; समाजदोष पाहून हंसण्याइतकी आणि नवीन बहरणाऱ्या कोटिबाज भाषेनें त्या ‘दुष्ट’ समाजालाहि हंसविण्याइतकी उमेद, गडकन्यांसारख्या समाजप्रेमी साहित्यिकांस आतां सहज मिळूं शकत होती. समाजदोषांची जाणीव असूनहि गडकन्यांच्या समाजचित्रांत कडवटपणा आला नाहीं, याला कारण त्यांच्या सात्त्विक वृत्तीइतकीच त्या काळीं नवीनच दिसूं लागलेली समाजजागृतिहि आहे.

गडकरी निराशावादी होते असा ग्रह करून बसलेल्या मंडळीस वरील विधानाचें थोडें आश्चर्य वाटेल. पण वैयक्तिक निराशेनंतरहि सामाजिक आशावाद टिकूं शकतो. विशेषतः सात्त्विक आणि नम्र व्यक्तींत तो निःसंशय टिकतो. ज्या समाजावर गडकन्यांचें प्रेम होतें, त्या समाजासंबंधी ते निराश नव्हते; पण ज्या हृदयावर—अर्थात् स्वतःच्या हृदयावर—त्यांचें प्रेम होतें, त्या हृदयाला मात्र सुखाचे दिवस दिसणें अशक्य आहे हें त्यांना कळून चुकलें होतें. सौंदर्यवादी व्यक्तींत सौंदर्य, स्वातंत्र्य व नावीन्य यांच्या भक्तीबरोबरच आत्मप्रीति असते. वैचारिक जीवनांत निराशा झाल्यास अशा व्यक्ति जीवनेद्वेष्या (Misanthropic) होतात; वैयक्तिक जीवनांत अपेशी झाल्यास त्यांच्या आत्मप्रीतीचें रूपान्तर आत्मानुकम्पेंत होतें. पण ज्यांची मानवी सद्गुणावरील निष्ठा अभंग आहे, त्यांनीं वैयक्तिक दुःखांचीं गाणीं गायिलीं एवढ्यामुळेंच त्यांस निराशावादी म्हणणें, म्हणजे प्रतिभावान्तांच्या स्वःच्या जीवनाचा अर्थ न समजणें होय.

प्रत्येक कवीचा प्रमुख घटक वेगवेगळा असतो. एकाचा प्रमुख घटक दुसऱ्यांत शोधण्याची आणि तो न सांपडला कीं, त्यास उणा ठरविण्याची

चूक आपल्या हातून अनेकदां होते. पुस्तकी टीकेचें पर्यवसान तर पुष्कळदां या चुकीतच होतें. केशवसुतक्रांतिकारक होते आणि गडकरी त्यांस गुरु मानीत एवढ्यावरून, केशवसुतांची क्रांतिकारकता गडकऱ्यांत सांपडेनाशी होतांच त्यांस सरळ प्रतिक्रान्तिकारक म्हणणें ही या नमुन्याचीच चूक होय. तसेंच तांब्यांची तल्लीनता गडकऱ्यांत नाही असें दिसतांच, ते मोरोपंतांच्या जातीचे कवि होते असें कल्पण्याची चूकहि अशाच प्रवृत्तीमुळे होते. आपण ठराविलेले गुण, अथवा आपणांस अन्यत्र सांपडलेले गुण, एकाद्या कवीत नाहीत असें दिसतांच तो त्याचा दोष समजणें, म्हणजे नव्या गुणांच्या आकलनास पारखें होणें होय. शास्त्रीय अथवा Inductive टीकापद्धतीचा अवलंब केल्याशिवाय अशा चुका टळणार नाहीत.

पण अशा तऱ्हेची चूक नव्या कवींचे टीकाकारच केवळ करतात असें नव्हे तर स्वतः नवे कवीहि करतात. आपल्या अल्पशा आयुष्यांत संबंध युरोपखंडांत विख्यात होणाऱ्या आणि गटेसारख्या महाकवीलाहि वेड लावणाऱ्या लॉर्ड बायरनला, अलेक्झांडर पोपचें मोरोपंती काव्य आदर्शकाव्य वाटे ! आणि ज्या काव्यानें त्याचें नांव देशोदेशीं झालें, तें चाइल्ड हॅरोल्ड काव्य त्यास छापण्याचीहि लाज वाटत होती ! सृष्टि आणि मानव यांच्या सौंदर्यापेक्षांहि वाङ्मय आणि संस्कृति यांच्या सौंदर्यांत परंपरेचा पगडा अधिक असतो. आणि म्हणून निसर्गातील सौंदर्य पाहून तें सुंदरपणें चितारणाऱ्या कवीलाहि वाङ्मयदृष्ट्या आपलीं चित्रें रम्य आहेत कीं नाहीत याचा अनेकदां भ्रम पडतो !

केशवसुत, माधव ज्यूलियन् यांची क्रांतिप्रवणता आणि तांबे यांची गूढदृष्टि गडकरी यांजमध्ये नव्हती. माधव ज्यूलियन् यांचा स्त्रीप्रेमविषयक ध्येयवादहि गडकऱ्यांजवळ नव्हता. त्यांची भूमिका वैचारिक नेत्याची किंवा स्थितप्रज्ञ द्रष्ट्याची नव्हती (पैकीं पहिली पदवी माधव ज्यूलियन् यांस अखेरीअखेरीस प्राप्त झाली होती व दुसरी तांबे यांस जवळजवळ प्रथमपासूनच प्राप्त झालेली होती.) गडकऱ्यांची प्रतिभा प्रौढ नसून वाढत्या वयाची होती. तिचा पल्ला वैचारिकक्षेत्रांत सिद्धान्तापर्यंत किंवा भावनेच्या क्षेत्रांत गूढदर्शनापर्यंत पोहोचलेला नव्हता. (याचा अर्थ ते आणखी जगले असते तर ते वेगळ्या वळणावर गेलेच असते असा मात्र नव्हे, अकालमृत्यूच्या आधारावर आपल्या

आवडत्या कवीस 'संशयाचा फायदा' देण्याचा पंथ मला मान्य नाही !) त्यांची प्रतिभाच चिरतरुण जातीची होती. वाढत्या वयाच्या (adolascent) मनांत दिसणाऱ्या प्रवृत्ति त्यांच्या प्रतिभेत दिसतात. त्यांचे गुण आणि दोष दोन्ही या प्रवृत्तींतूनच उगम पावतात. उफाळ्यानें वाढूं लागलेल्या मराठी भाषेच्या दर्शनानें मनांत भरलेलें वाग्विलासार्चें वारें, दिसेल त्या सौंदर्यामुळें मोहित होण्याची सौंदर्यजीवी वृत्ति, दिसेल त्या सद्गुणापुढें लीन होण्याइतकी सात्त्विकता, मानीपणा आणि आत्मानुकंपा (Self-pity) यांच्यांतील झगडा, कुशाग्र बुद्धीच्या संचाराबरोबर व्यक्तींतील आणि संस्थांतील हास्यस्थळें हेरण्याची असामान्य ताकत, हे त्यांच्या प्रतिभेचे ठळक घटक होत. यांत क्रांतिहि नाही कीं साक्षात्कारहि नाही. आणि म्हणूनच गडकऱ्यांचें वाङ्मय वृद्धांहुन तरुणांना अधिक प्रिय होतें. याचा अर्थ त्यांचें वाङ्मय केशवसुत, माधव ज्युलियन्, तांबे यांच्या मानानें कनिष्ठ होतें असा मात्र नव्हे. तारुण्यसुलभ उत्साह आणि अतिरेक हा त्यांच्या वाङ्मयाचा स्थायिभाव होता. नव्यानेंच हातीं गवसलेल्या भाषाशक्तीनें आणि नव्यानेंच नजरेस पडूं लागलेल्या सामाजिक प्रगतीनें ते इतके मोहून गेले होते कीं, नव्या मराठीच्या भरजरी वस्त्रागारांत स्वैर नाचणाऱ्या स्वच्छंद मुलाप्रमाणेंच ते भासतात !

त्यांची कामगिरी सामाजिक विचारांत किंवा तात्त्विक 'दर्शनांत' नसून, मराठी भाषेचें नवीन सामर्थ्य अनुभविण्यांत, वापरण्यांत आणि अनुभवाला आणून देण्यांत आहे. एलिझाबेथच्या काळांत इंग्रजी गद्य पेलणारांत जो उत्साहातिरेक दिसून येतो, तोच उत्साहातिरेक गडकऱ्यांच्या गद्यपद्यांत दिसून येतो. कित्येक टीकाकारांनीं त्यांस पंतांचे वारसदार व गौडी-रीतीचे भोक्ते ठरविलें आहे. पण भाषेत केवळ भाषा म्हणून रमणें आणि पांडित्यप्रदर्शनार्थ शब्दचमत्कार करणें यांतील अंतर या मंडळींनीं ओळखलेलें नाही. Romantic excess आणि पढिकांचें शब्दावडंबर यांत अंतर आहे. पढिकांचें शब्दावडंबर काव्य संपुष्टांत आल्याचें सांगतें, तर सौंदर्य-वाद्यांचा शब्दविलास भाषेची कुवत वाढवितो आणि मागून येणाऱ्या प्रतिभावन्तांचें हत्यार परजून ठेवतो.

गडकऱ्यांच्या गद्यपद्यानंतरचें गद्यपद्य किती आत्मविश्वासानें आत्मा-विष्कार करूं लागलें हें पाहिल्यास गडकऱ्यांच्या कामगिरीचें खरें स्वरूप

लक्षांत येईल. मंदमति अनुयायांच्या भाषेत गडकऱ्यांच्या भाषातिरेकाचें केवळ विडंबन नजरेस पडे, येवढ्यामुळे गडकऱ्यांच्या वाङ्मयाचें फळ म्हणून त्यांच्याकडे बोट दाखविण्याची चाल पडली ! आणि बुद्धिमान् अनुयायी केव्हांहि स्वतःचें वैशिष्ट्य भरीस घातल्याखेरीज अनुकरण करीत नसल्यानें, त्यांचें अनुयायित्व मात्र लोकांनीं ओळखलें नाहीं. इतकेंच नव्हे तर त्यांचें त्यांसहि लक्षांत राहिनासें झालें ! अत्रे, फडके, खांडेकर, माडखोलकर हे सर्वच स्वतःची शैली असलेले भाषाप्रभु आहेत. परंतु गडकऱ्यांच्या भाषावैभवाचा त्यांस मिळालेला हिस्सा त्यांचें गद्य वाचणाऱ्या कोणाहि बुद्धिमान् वाचकास शोधून काढणें कठिण नाहीं. रविकिरण-मंडळाचे विद्वान् सदस्य गडकऱ्यांच्या वेडसर अनुयायांत आपण सरमिसळ होऊं नये, म्हणून खबरदारी घेत हें वाजवीच होतें. तरी त्यांच्याहि गद्यपद्यशैलींत जो पुढचा टप्पा दिसतो, त्यांत गडकऱ्यांचाच तोंडावळा जागजागीं उमटलेला दाखवितां येईल.

गडकऱ्यांच्या चमत्कृतिपूर्ण वाणीनें आमची ' मऱ्हाटी ' बोली पंख फुटून घरट्याच्या बाहेर पडल्याचेंच मुख्यत्वेकरून जाहीर केलें असलें, तरी नुसती भाषा म्हणून कांहीं चीज असूंच शकत नसल्यानें तिच्या कूजनाचे हास्य, करुण भक्तिभावादि विषय असणारच. प्रेम, आदर आणि हास्य हे गडकऱ्यांच्या रसवन्तीचे चिरविषय होते. प्रिय व्यक्तीविषयीचें प्रेम, आदरणीय व्यक्तीविषयीचा आदर आणि मानवी मनांतील आणि व्यवहारांतील विसंगतीविषयीचें क्षमाशील हास्य, या तीनहि भावना त्यांच्या भावनाप्रधान हृदयांत लागोपाठ अथवा एकसमयावच्छेदेहि उसळत. आणि यांपैकी कोणत्याहि एकीचा परिणाम एकच म्हणजे त्यांच्या असामान्य कल्पनाशक्तीला गति मिळणें हा होई. साकल्यानें ठरवायचें झाल्यास त्यांचें गद्य व पद्य म्हणजे असामान्य कल्पनाशक्तीचा विलास होय, असेंच म्हणावें लागेल. परंतु ज्याचें हृदय कशानेंहि आणि कधीहि हललें नाहीं, त्यानें मेंदू खर्च करून केलेल्या कोट्या-कल्पना; आणि भावना प्रधान माणसाच्या कल्पनाशक्तीशीं भावनेचा संनिकर्ष होतांच तिला प्राप्त होणारी विद्युद्गति यांत महदंतर आहे. गडकऱ्यांचें काव्य म्हणजे केवळ बुद्धीचा खेळ असें म्हणणारांस भावनेच्या उद्दीपनानें सुरू होणारा असा एक फसवा बौद्धिक खेळ असतो हें माहित नाहीं. जन्मदात्या आईचा दुराचार, प्रेमदात्या दायितेचें चांचल्य, समंधाच्या रूपानें सूडाची

शपथ घालणारा पिता यांच्या भीषण दर्शनाने उद्दीपित झालेली एखाद्या हॅम्लेटची बुद्धिमत्ता जे शाब्दिक खेळ करते, ते रिकामटेकड्या सुखवादी बुद्धिमत्तांच्या कोटिबाजपणाहून वेगळे होत हे पुष्कळांच्या लक्षांत येत नाही. बाहेर काय दिसते, यापेक्षा आंत काय आहे याला महत्त्व दिले पाहिजे. जुन्या काव्यशास्त्राच्या मापाने मापण्यापलीकडे आज आधुनिक टीकाशास्त्र गेले आहे. काव्यामागील कविमन हस्तगत झाल्याखेरीज काव्याची संगती लागणार नाही. गडकऱ्यांच्या गद्यपद्यामागे एक अत्यंत सहृदय, संस्कारक्षम, भावनाप्रधान पण महाबुद्धिमान् मन दिसते. त्यांच्या प्रमुख भावना उद्दीपित होतांच त्यांची कल्पनाशक्ति प्रज्ज्वलित होई; आणि कल्पनाशक्ति प्रज्ज्वलित होतांच ती असामान्य भाषाप्रभुत्वाच्या द्वारे त्या त्या क्षणींच्या वृत्ती प्रगट करी. यांहून अधिक संघटित व्यक्तिमत्त्व (integrated personality) गडकऱ्यांना कधीच लाभले नव्हते. त्यांच्या सामाजिक कविता आणि वेदान्ती (गूढ) कविता या दोन्ही क्षीणबल आहेत हा आरोप खरा आहे. पण क्षणिक सुखदुःखांची त्यांनी काढलेली अनुपम चित्रे त्यांचे खरे सामर्थ्य दर्शवितात. बुद्धिचापल्याच्या आहारी जाऊन ज्या गीतांत त्यांनी रसभंगाचा दोष केला आहे, त्यांतीलही अनेक पंक्ति अशा आहेत की, ज्या गडकऱ्यांखेरीज मराठीत कोणी लिहू शकला नसता. “ते हि नो दिवसाः गताः।” या वचनासारखे वचन वाचतांच आपल्या हृदयांत त्या वचनास आणि त्या कवीस इतके खोल स्थान मिळते की, त्या क्षणी आपण इतर कोणतीही वाङ्मयीन अपेक्षा अगर अट विसरतो. आणि अशा बालबोध पण हृदयस्पर्शी ओळी गडकऱ्यांच्या सदोष गीतांतही विपुल आहेत. किंबहुना जेथे गडकरी गूढगुंजन, रूढिभंजन वा विधवापूजन यांसारख्या तत्कालीन फॅशनच्या आहारी गेले, तेथेच काय तो त्यांच्या काव्यांत खरा हिणकसपणा शिरला. पण विषयांच्या अतिष्ठितपणामुळे आणि भाषेच्या करामतीमुळे यांच्या काळी याच कवितांचा बोलबाला विशेष झाला आणि ते इहलोक सोडून जातांच त्यांच्या लोकप्रियतेसंबंधी कावकाव सुरू झाली तीही अशाच कवितांवर भर देऊन ! त्यांच्या हयातीत ‘राजहंस’ या मेलोड्रॅमॅटिक (नाटकी?) कवितेचा अतोनात बोलबाला झाला; तर त्यांच्या पश्चात् अशा एकाद्या नकली राजहंसाचे पंख उपटले की, गडकरीपूजन निपटून काढले असा भरंवसा

रुख टीकालेखकांस वाटूं लागला ! पण ' फणसाचें पान,' ' पुनर्जात प्रेमास ' यांसारखीं नितान्तसहज भावगीतें, ' वेडा ' या कवितेसारखी आत्मचित्रण (Selfportrait) आणि रूपकचित्र (Allegory) यांचें मधुरमीलन करणारी कविता या गडकऱ्यांच्या औरस कन्या होत; तर फुटकी तपेली, मुरली, अरुण, राजहंस या कविता त्यांनीं समकालीन अभिरुचीकडून घेतलेल्या दत्तक कन्या होत. ' अवेळीं ओरडगाऱ्या कोकिलेस,' ' प्रेम आणि मरण ' यांसारखीं त्यांचीं भावगीतें भापेचा प्रसाद, कल्पनेची भरारी, भावनेची तीव्रता आणि बांधणीची अनुपमेय पण अकृत्रिम कलात्मकता, या दृष्टींनीं असाधारण आहेत. बुद्धिचापल्याचा अतिरेक पचवूनहि त्यांचे विनोदी लेख आणि एकच प्याल्यासारखें भीषणपर्यवसायी नाटक मराठीतील त्या त्या क्षेत्रांत अतुलनीय आहेत. त्यांचीं इतर नाटकेहि—त्यांतील अप्रमाणतेचे आणि अवास्तवतेचे दोष आजच्या पोरालाहि सहज सांगतां येणारे असून देखील—आजतागायत नाटकगृहे फुलवीत आहेत. वाङ्मयीन गुण किंवा मानस-शास्त्रीय बैठक नसलेली नाटके रंगभूमीवरून उतरतांच वाचकांच्या स्मरणांतूनहि उतरतात असा अनुभव आहे. उलट गडकऱ्यांचीं नाटके मूक वाचकालाहि आनंद देऊं शकतात. शॉ यांचीं नाटके कोटिक्रमावर रंगभूमि गाजवतात, तर गडकऱ्यांचीं नाटके कोटिबाजपणा आणि काव्य-कल्पना यावर रंगतात. गडकऱ्यांच्या पश्चात् कोणीहि तरतरीत पोर कोटिबाज लिहू शकतो, इतकी ही बुद्धिचापल्याची प्रथा वाढली. पण गडकऱ्यांचीं कोटिबाज नाटके आणि कोटिबाजलेख शंभराव्या वाचनांतहि आनंद देतात; तर इतरेजनांच्या कोट्याकल्पना एक वेळ वाचण्याचाहि कंटाळा येतो, याचें कारण लक्षांत घेतलें पाहिजे. शॉच्या कोटिक्रमामार्गे जग हलविण्याची आकांक्षा आणि बदलण्याची उमेद, असते म्हणून ' शॉची ग्रामोफोन रेकॉर्ड ' लावणारी तीं निजीवि पात्रेहि प्रेक्षक खपवून घेतात. गडकऱ्यांचीं पात्रेहि आपली भूमिका सोडून गडकऱ्यांचें बुद्धिचापल्य पोंहोंचतें करणारीं विद्युद्वाहक यंत्रें बनतात, तेव्हां प्रेक्षक एका असामान्य मनाशी संलग्न झाल्याने नाट्यशास्त्र गुंडाळून ठेवतात ! गडकऱ्यांच्या काव्यांत गद्यप्राय स्थळे किंवा काव्यदोष किती आहेत त्याचा हिशोब ठेवणारांनीं, त्यांच्या गद्यांत केवढी

काव्यमयता आहे याचाहि हिशोब केल्याशिवाय त्यांना गडकऱ्यांच्या खऱ्या सामर्थ्याचा अंदाज होणार नाही.

तरी स्वभाषेचें सौंदर्य ओळखणारें आणि वाढवणारें एक असाधारण सौंदर्यवादी मन, हेंच गडकऱ्यांच्या प्रातिभेचें सर्वांत प्रमुख आणि सर्वांत समाजोपयोगी स्वरूप होय. एलिझबेथकालीन शेक्सपिअरेतर कवींचें, नाटककारांचें आणि गद्य लेखकांचें अवतारकार्य हेंच होतें. खुद्द शेक्सपिअरसारख्या नाट्यसृष्टीच्या प्रति परमेश्वरालाहि मानवी मनांच्या सौंदर्याइतकाच मायभाषेच्या नूतनलब्ध सौंदर्याचाहि लोभ पडे. कल्पनाविलास आणि चमत्कृति यांच्या अतिरेकाच्या दृष्टीने पाहतां शेक्सपिअरची 'रीति' होमर, मिल्टन, वाल्मीकि यांच्या 'रीती' च्या मानानें पोरकट आहे. परन्तु ज्या पिढीस एकाद्या भाषेचें सामर्थ्य व सौंदर्य नव्यानेच गवसलें, त्या पिढीचा असंयमाचा दोष दाखविणें म्हणजे पोक्तपणाचा अभाव असतो म्हणून यौवन दोषी ठरविण्यापैकीच होय !

उत्कट भावना रंगवीत असतांहि बौद्धिकतेच्या आणि कल्पकतेच्या आहारीं जाण्याचा दोष गडकऱ्यांनीं अनेक ठिकाणीं केला आहे. पण भावनेचा अभाव बुद्धीनें भरून काढणें वेगळें, आणि भावनेनें 'डहुळत्या' गेलेल्या विविध शक्ती न कळत बेलगाम होणें वेगळें. वाढत्या वयाच्या मुलांत दिसणाऱ्या अनेक दोषांबद्दल खेकसण्याचें काम कोणाहि रेम्याडोक्या वयस्कास करतां येण्यासारखें असतें; पण त्यांच्यांतील सुप्त शक्ति ओळखण्याचें काम तज्ज्ञ शास्त्रज्ञास, नाही तर प्रेमळ मातेसच साधणारें असतें. गडकऱ्यांचे दोष दाखविणें जितकें सोपें तितकेंच गुण ओळखणें कठिण काम आहे.

आणि अनावर बौद्धिकतेबद्दल, अमर्याद कोटिवाजपणाबद्दल, असाधारण कल्पकतेबद्दल ख्यात असलेल्या या कवीनें लिहिलेलीं कित्येक गीतें जितकीं हृद्द्रावक आहेत, तितकीं हृदयद्रावक गीतें जुन्यानव्या मराठींत फारच थोडीं निघतील ही गोष्टहि तितकीच आश्चर्यकारक वाटते. गडकऱ्यांचीं सर्वच गीतें भाषेच्या प्रसादाच्या दृष्टीने अनुपम वाटतात. अत्यंत तल्लख कल्पना अत्यंत सुबोध भाषेत मांडण्याच्या बाबतींत त्यांनीं मराठींत एक नवें सीमान्त निर्माण केलें यांत शंका नाही. त्यांच्यावर कृत्रिम

शैलीचा आरोप करणारांनी जन्मजात ऐट आणि कृत्रिम अलंकारिकता यांतील अंतर ओळखलेले नाही.

प्रेमगीतांच्या क्षेत्रांत तर भावना व भाषा यांच्या सहजतेची परिसीमाच गडकऱ्यांनी गांठलेली दिसेल. आधुनिक मराठीत स्त्रीप्रेमासंबंधी लिहिणाऱांत तांबे, माधव ज्यूलियन् आणि गडकरी या तिघांनी तीन सीमा गांठल्या. तांब्यांनी स्त्रीप्रेमामागील 'भगवतीमाये'ची प्रभा पाहिली आणि रंगविली. माधव ज्यूलियन् यांनी विरही प्रेमाचें (इराणी इष्काचें) रम्यत्व आणि दुर्दम्यत्व रंगविलें. पण या दोन्हीहि भूमिका वेदांती प्रेमिकांच्या होत. ज्ञानमार्गी माणसे उत्कट प्रेमांतून एक प्रकारचा अद्वैतवाद उभारूं शकतात; आणि त्यांच्या या वेदांतामुळे (Metaphysics मुळे) त्यांची प्रेमगीतें अधिक स्थैर्य आणि व्यापकता पावतात हें खरें. पण 'Man cannot live on bread alone' हें जितकें खरें तितकेंच 'Love cannot live on spirit alone' हेंहि खरें असल्याने वेदांती प्रेमगीतांनी मानवी मनाच्या सर्वच भुका भागत नाहीत. पुत्रवधानें हृदय विदीर्ण झालेली प्रिन्स आर्थरची माता तत्त्वज्ञानाचा जणूं धिःकार करून म्हणते, "Teach me some philosophy to make me mad!" * पुष्कळदा वेड्या प्रेमिकांनाहि तत्त्वज्ञानापेक्षा आणि सांत्वनापेक्षा आपलें दुःखच अधिक प्यार वाटत असतें. अश्रूंच्या दुनियेंत डुबलेल्या, सांत्वनाला दूर ढकलणाऱ्या आणि तत्त्वज्ञानालाहि वेड्यांत काढणाऱ्या प्रेमिकांना तांबे—माधव ज्यूलियन बाजूला ठेवून गोविंदाग्रजांची वाग्वैजयंतीच उघडावी लागेल! सरळ आणि उघड दुःख इतकें नादमधुर रूप घेऊन मराठीत तरी कधी प्रकट झालेलें नव्हतें. त्यांत तत्त्वज्ञान नाही, आडपडदा नाही, रचनेचें अवडंबर नाही. जणूं अश्रूंचा ओघच लयबद्ध शब्दरूप घेऊन ओघळल्याप्रमाणें वाटतो. जोंपर्यंत स्त्रीप्रेम अस्तित्वांत आहे, जोंपर्यंत तारुण्य आपल्या तारुण्यसुलभ भावनांना पारखें झालेलें नाही, जोंपर्यंत सुकुमार, मानी हृदयाला आपल्या वेदना व्यक्त करतांना अलंकारशास्त्र आणि वेदान्त या दोहोंचाहि सारखाच व्यत्यय वाटतो, तोंपर्यंत 'निर्दय बालेस',

* Shakespeare, King John.

‘ गोफ ’, ‘ शेवटचें प्रेमगीत ’ यांसारखीं गीतें अमर आणि अद्वितीय राहतील यांत संदेह नाही.

आणि आजहि बहिर्मुख पुस्तकी टीकाकारांकडे पाठ फिरवून शेंकडों सहृदय मराठी युवकयुवती या चिरतरुण भाषाप्रभूच्या शब्दरूप सान्निध्यांतच ‘ उमाप ’ हंसतात, मनसोक्त अश्रु ढाळतात, अनिर्वेध प्रेमालाप करतात. जोंवर तारुण्य ही चीज आहे, तोंवर गडकरी अमर आहेत.

११ साहित्य आणि सत्य

दिव्यरसीं विरणें जीव । जीवित हें याचें नांव ॥

—बालकवि.

हायस्कूलमधील किंचित् प्रौढ वर्गात मी त्या दिवशीं बालकवीची 'निर्झरास' ही सुप्रसिद्ध कविता शिकवीत होतो. आधुनिक अध्यापन म्हणजे 'सांगणें' नसून 'विचारणें' असल्यामुळे, जी ओळ 'सांगून' समजण्यासारखी नव्हती तिची फक्त 'विचारून' (प्रश्न विचारून) बोळवण करण्याचा माझा विचार होता. वस्तुतः बालकवीच्या बऱ्याच ओळी सांगण्यास काय, कीं विचारण्यास काय, फारशा सोईच्या— अर्थात् कवीच्या अब्रूच्या दृष्टीनें !—नसतात. तथापि त्या शब्दवेल्हाळ 'बाल' कवीची त्यांतल्या त्यांत अर्थसंपन्न ओळ पाहून मीं वर उद्धृत केलेल्या ओळीजवळ थोडा तळ देण्याचें ठराविलें.

“ बालकवि कोणत्या गोष्टीला जीवित म्हणतात ? ” पद्धतशीर प्रश्न टाकून मी शैक्षणिक शिस्तीनें उत्तराची अपेक्षा करीत राहिलों. मुलांचीं वयें चौदा ते सोळा वर्षांचीं होती. अथवा शिक्षणशास्त्रीय भाषेत बोलायचें झाल्यास, त्या वर्गाचें वय पंधरा पूर्णोक्त सोळाशतांश होतें. अर्थात् त्यास त्या ओळींतील वेदान्तापैकीं पंधराशतांशहि कळणें दुरापास्त होतें. उत्तराची अपेक्षा अल्प म्हणूनच कीं काय, मीं प्रश्नानेंच समजावून देण्याचें ठराविलें.

“ तूं जीवित कोणत्या गोष्टीला म्हणतोस ? ” उत्तरें देण्यांत पटाईत नसलेल्या पण थोडा फार स्वतः विचार करणाऱ्या मुलास मी विचारलें.

“ मी जीवित—म्हणजे सर—सर जीवित म्हणजे जगणें ! ”

कोणत्याहि उत्तरानें निराश व्हायचें नाहीं, या दुसऱ्या एका शैक्षणिक तत्वाला धरून मीं म्हटलें, “ बरोबर आहे. पण समज, तुला जगायला मोकळीक आहे, पण एका खोलींत डांबून ठेवला. खेळायचं नाहीं—फक्त वाचायचं...तर ? ”

“ तर मग तें कसलं जगणं सर ?... ”

“ तर मग स्वतंत्रपणें, स्वतःच्या इच्छेप्रमाणें, वागतां आलें तरच तें जगणें असें तुझें म्हणणें दिसतें. म्हणजे बालकवीप्रमाणेंच तूं हि जीविताची कांहीं व्याख्या ठरविली आहेससें दिसतें ! ”

कवीनाच नव्हे तर आपल्यालाहि कांहीं जीवनविषयक तत्त्वज्ञान, जीवनाच्या कांहीं व्याख्या आहेत हें कळून त्या बालजिज्ञासूच्या मुखावर थोडें सगर्व समाधान दिसूं लागलें.

जी. के. चेस्टरटन् यांनीं, कोठेंसं (मला वाटतें, डिकेन्झवरील त्यांच्या वरील ग्रंथांत) आपल्या तत्त्वप्रधान पण बाह्यात्कारी विनोदी पद्धतीनें म्हटलें आहे कीं, एखाद्या खाणावळींत मला केवळ दोन दिवस मुकाम करायचा असला, तरी तेथील सुखसोई, रोजचा दर वगैरेंची चौकशी करण्याच्याहि आर्ची, मी त्या खाणावळवालीच्या जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाची चौकशी करीन. चेस्टरटन् यांचें हें म्हणणें वरून विलक्षण दिसलें तरी सत्याला सोडून नाहीं. आपल्याला कांहीं जीवनविषयक तत्त्वज्ञान आहे याची जाणीव जशी फार थोड्यांना असते व तसेंच दुसऱ्याच्या जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाशीं आपला कांहीं संबंध—आणि तोहि लौकिक व्यवहारांत—आहे अशी फार थोड्यांना कल्पना असते.

सामान्य माणसांची अशी कल्पना असणें केवळ साहजिकच आहे. आणि त्यांतच तत्त्वज्ञानाची ‘ घास्त खाल्लेले ’ व “ आपल्याला तरी तत्त्वज्ञानाचा संपर्क झाला नाहीं ” असा अभिमान वाहणारे कित्येक लेखकहि सामान्य माणसांच्या या समजुतीस उत्तेजन देतात !

ज्याच्या लेखनाची बरीच वाहवा झालेली होती व ज्याच्या स्वतंत्र बुद्धि-मत्तेबद्दल मला शंका नव्हती अशा एका विद्वान् लेखकाशीं याच विषयावर एकदां माझा वाद झाला.

“ तुम्ही माझ्या लेखनांतून कांहीं तरी तत्त्वज्ञान प्रथम शोधून काढतां; नंतर स्वतःच्या बुद्धीच्या जोरावर माझी कादंबरीच्या कादंबरी त्या तत्त्वप्रणा-

लीत बसवून दाखवितां आणि नंतर माझ्या तत्त्वज्ञानावर आक्षेप घेतां, हें मुळांतच चूक आहे. मीच काय पण रोमां रोलांसारखा जगद्विख्यात लेखकहि कांहीं तत्त्वज्ञान, कांहीं तत्त्वोपदेश सांगतो, असें मला वाटत नाही. आम्हीं जीवनाचा एक भाग घेतों—We take a slice of life—आणि तो आहे तसा वाचकांना दाखवितों.” सदरहू विद्वान् लेखक आवेशानें म्हणाले.

“पण तुम्ही नेमका तोच तुकडा—Slice—घेतलात, यांत आम्हांला तुमचीं कांहीं तत्त्वे दिसणार नाहीत का ?” मी विचारलें. माझ्या लेखक-मित्रास अधिक छेडण्याऐवजीं वाङ्मयक्षेत्रांत बोधवादी, कलावादी वगैरे जे विविध संप्रदाय आहेत त्यांपैकीं एखाद्यांत त्यांस बसविणेंहि अवघड नव्हतें, तथापि तें माझ्या मित्रांनीं कबूल केलें असतें असें मात्र नव्हे. कारण एकाद्या तत्त्वाला बांधून घेणें जड वाटत असल्यामुळें तर ते आपलें उघड तत्त्वज्ञानहि नाकारीत होते !

इतर कलांचा विचार सोईकरतां व सोपेपणाकरितां मी येथें बाजूला ठेवलों. पण ललितलेखनाची कला तरी कोणतेंहि तत्त्व, कोणताहि उपदेश सूचित न करतां प्रकट होऊं शकेलसें मला वाटत नाही. “All art is selective” “—कला म्हटली कीं निवड आलीच.” या महत्त्वाच्या सिद्धान्ताचा वाङ्मयप्रान्तांतील उपसिद्धान्त मला काढीं वयास सांगितल्यास मी म्हणें, “And all selection is suggestive” म्हणजे “आणि जीतून कांहीं तरी तत्त्व ध्वनित होत नाही अशी निवडच असूं शकत नाही.” पण वाङ्मय म्हणजे जीवन-चित्र असल्यामुळें या चित्रांतून जीवनविषयक दृष्टिकोनाखेरीज काय ध्वनित होणार ?

मी फिरून म्हणतो कीं, वाङ्मय काय कीं जीवन काय, कांहीं तरी तार्त्विक भूमिका ध्वनित केल्याखेरीज व्यक्त होऊंच शकत नाही. या बाबतींत इतर कलांचें वाङ्मय-कलेशीं सादृश्य असो अगर नसो, जीवनाचें तरी वाङ्मय-याशीं सादृश्य आहेच. कारण जीवन एक कला आहे म्हणजे अर्थात् Selective आहे. आपल्या जीवनाच्या प्रत्येक भागांत व जीवनाच्या अंतिम साकल्यांत (Synthesis मध्यें)—आपल्या कार्यांत व अकार्यांत, आपल्या प्रवृत्तींत व निवृत्तींत; आपल्या प्रत्येक होकारांत व प्रत्येक नकारांत

आपल्या निवडीचीं तत्वे व दृष्टिकोन व्यक्त झाल्याशिवाय राहू शकतील असे म्हणणे मला आश्चर्याचे नव्हे तर घाडसाचे वाटते.

अर्थात् ललित-वाङ्मयाचा एखादा तुटक भाग घेऊन वरील मतास अपवाद दाखविणे शक्य नाही असे नाही. उदाहरणार्थ-केवळ स्वभावोक्ति-पर शब्दचित्र एखाद्याने स्फुट कवितेत किंवा स्फुट वर्णनपर निबंधांत काढले. समजा, कालिदासाने “ ग्रीवाभंगाभिराम ” अशा हरिणाचे एक सुटे शब्दचित्र काढून ठेवले. मला माझे तत्त्वभीरू साहित्यिक विचारतील, “काय हो ? या चित्रांतून तुम्ही काय बोध घेता ? ” अर्थात् मी हरलो असे कबूल करीन. कारण तो एक किरकोळ अपवाद गणावा लागेल. पण या अपवादांत जीवनाचे चित्र ही विशाल भूमिका सोडून दृश्याचे चित्र, किंबहुना एकाकी वस्तूचे दृश्य या लहानशा भूमिकेवर, अशा कवीची लेखणी विराम पावली असेल. आणि तरी वरीलसारखे वस्तुचित्रहि कालिदासाने ज्या स्थळी योजिले आहे, त्या स्थळीच्या संदर्भाकडे पाहतां, कालिदास आणि कालिदासाचा दुष्यंत यांच्या जीवनविषयक दृष्टिकोनासंबंधी कांही कळणारच नाही असे नाही. धनुष्याला बाण लावल्यावरहि ज्या क्षत्रिय राजबिंड्याचे लक्ष त्या मुग्धसुंदर वनचराच्या मोहक शरीरसौष्टवाकडे व मनोहर अंगभंगाकडे जाते, त्याच्या दृष्टींत व सामान्य शिकान्याच्या दृष्टींत निःसंशय अंतर आहे. किंबहुना भरधांव दौडणाऱ्या आपल्या पुष्ट अश्वांविषयीं गर्वोद्गार काढीत असतां व मृगयेली आतुर असतांहि जो दुष्यन्त मृगाचे करुण सौंदर्य पाहू शकिल, तोंच आश्रमवासीयांनीं आश्रम-मृग म्हणून कळवितांच हात आंखडू शकेल.

पण अशा स्फुट चित्रांचा पोट-विभाग सोडून उघड उघड जीवन-चित्रांतहि कोणताच जीवनसंदेश नसतो अथवा जीवनसंदेश न देतां जीवन-चित्रे आम्ही काढतो असे म्हणणारांच्या घाडसाची उपपत्ति काय ? मला वाटते माझ्या लेखक-मित्रांचे घाडसी विधानहि सहेतुक निवडीचेच उदाहरण होय. व तत्त्वनिर्देशविरहित कलेसंबंधी अंग्रह हाहि कलेचाच एक भाग होय. जीवनाला उघड तत्त्वज्ञान असायचे पण, तत्त्वज्ञानाचे नांव निघतांच कानां-वर हात ठेवायचे; जीवनाचित्रांत प्रक्षोभक जीवनसंदेश स्पष्टपणे ध्वनित करायचा आणि “ संदेश नाही ! ” म्हणून पुकारा करायचा; ही देखील एक कला तर नसेल ? मी या कलेस प्रमुख कलेत नव्हे तरी पूरककलेत बसवीन.

माल तयार करणें ही मुख्य कला, तो आकर्षकपणें मांडणें ही त्या कलेची पूरककला; तत्त्वगर्भ वाङ्मय लिहिणें ही प्रधान कला व 'आमच्या वाङ्मयांत तत्त्ववित्त्व कांहीं नसतें' असें म्हणून गंभीर वाङ्मयापासून त्या वाङ्मयाला शक्य तितकें दूर बसविणें ही उपांगभूत कला, असें तर नसेल ! यांत मी मोठा शोध लावीत आहे अजर गौप्य उघडीत आहे असेंहि नाही. Art lies in concealing art या प्रसिद्ध सूत्राचेंच हें एक चमत्कारिक उदाहरण होईल.

हें तत्त्वगोपन म्हणजे केवळ कलात्मक वंचना असेल तर त्यांत कोणाचेंच नफा-नुकसान नाही. पण त्याचा जर तत्त्वभीरु वृत्तीशीं संबंध असेल तर ती वंचना पुष्कळदां दुसऱ्यालाच नव्हे, तर स्वतःलाहि भोंवतें. एखादा मनुष्य ध्यानधारणा, पूजा-अर्चा वगैरेंचीं बंधनें आपल्या जीवनक्रमांत शिरूं नयेत म्हणून जपत असतां बिअर, पाइप, आणि कृत्रिम औपचारिकता (एटिकेट) यांच्या जाळ्यांत सांपडलेला असेल; स्त्रियांचें सौंदर्य, मुलांचें मुग्धत्व यांनीं मोहित होणें, यास भावनांचें दास्य समजतां समजतां मोटार, फर्निचर आणि सामाजिक प्रसिद्धि यांचा गुलाम होईल ! आणि म्हणून “—आम्हांला कांहीं लोकासारखें तत्त्वज्ञान वित्त्वज्ञान कांहीं नाही ” म्हणून निरामयतेचें समाधान मानणारांनीं एका दारानें एक तत्त्वज्ञान बाहेर काढतांच दुसऱ्या दारानें दुसरें तत्त्वज्ञान आलें आहे कीं काय हें पाहिलें पाहिजे. मनुष्य स्वऱ्या देवाची पूजा सोडतो तेव्हां तो मोकळा होतो असें नसून खोट्या देवांच्या पूजेत गुरफटतो ! तत्त्वज्ञानाची टवाळी करतां टवाळीचेंच एक तत्त्वज्ञान बनतें अर्थात् कोणी कशाची पूजा करावी व कोणी कोणत्या तत्त्वज्ञानाचें अनुयायी व्हावे हा ज्याचा त्याचा प्रश्न आहे. पण आपण सर्व धर्मांतून आणि सर्व बंधनांतून मुक्त झालों आहोंत अगर होऊं शकतो असें मानणें हा मात्र भ्रम असतो.

जेव्हां असे कित्येक मानीव मुक्तात्मे आमच्या जीवनाला अगर लेखनाला “तत्त्वज्ञान वित्त्वज्ञान” नाही असें थोडे आनंदानें आणि धैर्यानें सांगतात, तेव्हां मला त्यांच्या स्वतःविषयीच्या भोळसर अज्ञानाचें हंसूं येतें ! व फिरून एखादा अल्पवयस्क विद्यार्थी “सर ! जीवित म्हणजे जगणें ! ” अशी सुटसुटीत व्याख्या मला सांगत आहे असें वाटतें !

तो अज्ञान मुलगा नम्रपणें आणि साशंकपणें सांगत होता; आणि माझे विद्वान मित्र अहंकारानें आणि आग्रहानें सांगतात—एवढेंच अंतर !

१२ मराठी काव्य आणि संस्कृत काव्य-शास्त्र

संस्कृत साहित्यशास्त्रांतील रससिद्धांत हा अलंकार, रीति, ध्वनि वगैरेहून व्यापक असला तरी काव्यपरीक्षणकार्यास तोहि पुरा पडत नाही; त्याहून कांहीतरी व्यापकतर निकषाप्रमाणे काव्याचें परीक्षण होणें जरूर आहे; व पाश्चात्य टीकापद्धतीप्रमाणे काव्यपरीक्षण करणारे अशा व्यापकतर दृष्टीने काव्याकडे पाहतात, असें मी प्रो. (डॉ.) वाटवे यांच्या ‘रसविमर्श’ ग्रंथाचें परीक्षण करतांना लिहिलें होतें. जुन्या साहित्यशास्त्र्यांनाहि रसाच्या अष्टकोनांत न बसणारें पण हृदयाला आस्वाद वाटणारें काव्य मधूनमधून आढळे. अशा वेळीं एखादा पदार्थ प्रत्यक्ष जिभेला गोड लागावा, पण गोड पदार्थाच्या छापील यार्दीत त्याचें नांव सांपडूं नये—आणि मग पुस्तकी विद्येची जी तारांबळ उडते तशी आमच्या जुन्या पढिक रसिकांचीहि होई ! रामायणासारख्या आदिकाव्यांतील निसर्गवर्णनें, पशुपक्ष्यांचीं वर्णनें, शृंगार-वीर करुणादींच्या सांच्यांत बसत नाहीत आणि तरी रम्य वाटतात; मग त्यांना काव्य म्हणायचें कीं नाही यावर वाद करण्यापर्यंत प्राचीनांवर पाळी आल्यास आश्चर्य नव्हे !

पण प्राचीन कवी हे “प्राचीन” म्हणून तरी जुन्या यांत्रिक कसोट्यांतून पार पडत. नवीनांस तीहि सवलत नाही. जुन्या चौकटींत बसेनासे झाले कीं त्यांस जुने शास्त्री हीन ठरवून मोकळे कां होणार नाहीत ?

आधुनिक मराठी काव्याच्या बाबतींत आमच्या पुराणाभिमान्यांची हीच दशा होते. रामायणादि आर्ष-काव्यें त्यांस कालिदासादिकांच्या कागदी फुलांपेक्षा थोडी जड वाटत असली तरी अतिप्राचीनत्वामुळे आणि निदान चटकदार कथानकामुळे तरी प्रिय होत ! पण आधुनिक कविता—कीं जीत क्षणिक भावनातरंगाचें चित्र आढळतें ती-तर त्यांना अगम्यच

वाटल्यास नवल नाही. गेल्या मे * महिन्याच्या यशवंत मासिकांत प्रो. रा. व. आठवले यांनी मराठीतील “शृंगार” स्वतःस अगम्य वाटल्यावरून टाकाऊ ठरविला आहे, ही वार्ता वाचून दिवंगत आणि विद्यमान मराठी कवींस हंसू येईल ! कदाचित हायसेंहि वाटेल ! कारण आमचे कवी जे करायला निघाले नव्हते, ते त्यांस साधले नाही—जेथे जायलाच निघाले नव्हते तेथे पोहोचले नाहीत, तर त्यांत दुःख कोणाला ?

वस्तुतः आधी भाषा मग व्याकरण. त्याप्रमाणेच आधी आस्वाद घेण्यास समर्थ असे मानवी मन, मग आस्वाद्य असे काव्य आणि नंतर काव्यास्वादाचे शास्त्र, असे असावयास हवे. एखादे काव्य सुंदर वाटले, आणि शास्त्रांत त्याला वर्ग सांपडला नाही, तर शास्त्रांत दुरुस्ती व्हावी की सौंदर्यालाच ‘उपसूचना’ करावी ?

अर्थात् शास्त्रशरणतेच्या बाबतींत आमचे संस्कृतनिष्ठ बांधव आघाडीला असले तरी त्यांना आंग्ल शिक्षितांची पाठराखण नाही, असे नाही. उत्कृष्ट प्रेमगीत वाचण्यांत आले आहे, यौवन सोडून गेलेल्यांनाहि यौवनवनांची सुगंधी झुळूक घेऊन टाकीत आहे,—अशा वेळीहि “Transfer of mother-fixation”, “conditioned reflex” वगैरे शास्त्रीय उपपत्त्या आठवून प्रेमकाव्याकडे पाठ फिरवणारे आधुनिक शास्त्री अरसिकतेच्या शर्यतीत जुन्या शास्त्र्यांनाहि मागे टाकतील !

प्रो. आठवले यांनी ‘संस्कृतांतील आणि मराठीतील शृंगार’ यांची तुलना केली आहे व मराठीतील शृंगार हिणकस ठरविला आहे. अशी तुलना करतांना त्यांनी संस्कृत काव्याचे शृंगारवैभव उलगडून दाखविले आहे. संस्कृतांत संभोगशृंगार व विप्रलंभशृंगार या दोन्ही शृंगारांचा विलास आढळतो. संभोग-शृंगार रंगवितांना आमचे प्राचीन कवी केवळ बाह्य सुरतवर्णनावरच न थांबतां अभ्यंतर सुरतवर्णनहि बहारीचे करतात. कालिदासाने वर्णिलेले शंकर-पार्वती यांचे अभ्यंतर सुरत कुमारसंभवाच्या वाचकांना अवगत आहेच ! या वर्णनांतहि कालिदासाने योग्य मर्यादा सोडली नाही, हे आठवले यांचे मत जुन्या मंडळींना मान्य होण्यासारखेच आहे.

संभोगशृंगाराचें वर्णन करणें म्हणजे मोठी करामत आहे असें आठवले यांचें मत आहे. प्रो. आठवले म्हणतात,

“ मराठी साहित्यांतील कवी संभोग-शृंगारवर्णनाची ही तारेवर साथकल चालविण्याची करामत करण्याच्या फारसे भानगर्डात पडलेले दिसत नाहीत. पेशवाईच्या अस्तकालीं रामजोशी, सगनभाऊ वगैरे कवींनीं संभोगशृंगाराचीं बहारीचीं काव्ये केलीं आहेत. तरी पण त्या सर्वांचा भर बाह्य शृंगारावरच होता;--अभ्यंतर शृंगाराच्या घोव्याच्या मार्गांत त्यांनीं फारसे पाऊल टाकलेले दिसत नाही. ”

वरील उद्धारांवरून प्रो. आठवले यांस काय हवें आहे व नवे मराठी कवी त्यांस काय देऊं शकत नाहीत तें वाचकांच्या सहज ध्यानीं येईल. विद्यमान आणि दिवंगत आधुनिक कवींच्या वतीनें आमच्या शास्त्री मंडळींस मी एवढेंच सांगूं इच्छितों कीं साहित्यशास्त्रांतील रस तपशीलावरहुकूम वठविणें हा काव्यहेतु त्यांनीं कधींच मनांत धरलेला नाही; आणि ‘शृंगारगीतें’ असें आपल्या काव्यास ते कधींच म्हणत नाहीत. ज्या गीतांची प्रो. आठवले हे चर्चा करतात त्यांस आमचे कवी ‘प्रेमगीतें’ म्हणत असतात. प्रेम हा रस आहे कीं नाही या वादांत ते पडत नाहीत. कारण भरतानें परिगणित केलेले रस निर्माण झाले, तरच काव्य झालें अशी त्यांची समजूत नाही. अनुभव घेण्यांत आणि अनुभवांतील आर्तता आणि सौंदर्य दुसऱ्यास सांगण्यास, किंबहुना स्वतःशींच आठवण्यास त्यांस आनंद वाटतो. हा आनंद चिरस्थायी आणि कर्णमधुर करण्याकरितां ते तो छंदांत बांधतात. आणि कोणी समदुःखी आणि समानधर्मी असल या आशेवर मासिकांतून वा ग्रंथांतून प्रसिद्ध करतात. आधुनिक मराठी काव्याचें घराणें हें इंग्लिश रोमॅंटिक कवी आणि मराठी शाहिरी कवी यांच्या स्नेहसंबंधांतून अस्तित्वांत आलें आहे. आधुनिक मराठीत अनेक भावनांवर भावगीतें आहेत, तशीं प्रेमभावनेवरहि आहेत; प्रेममूलक सुख, दुःख, उत्साह, उद्वेग वगैरे सर्वांचीच चित्रें या प्रेमकाव्यसंभारांत आढळतात. त्यांतील कांहीं प्रणयावस्थांचा उगम आठवले म्हणतात तसा सामाजिक दुःस्थितींतहि असेल. (संस्कृत शृंगारांतील वैषयिक वर्णनांचा उगमहि कदाचित् आश्रयदात्या राजांच्या स्त्रीलंपटपणांत

असेल !) पण एक गोष्ट निश्चित की, साहित्यशास्त्रांतील सदरें भरून काव्याची परीक्षा पास होण्याच्या दृष्टीने आधुनिक काव्य लिहिलें जात नाही.

आठवले यांनीं विप्रलंभ शृंगारांतहि संस्कृत काव्यच श्रेष्ठ आहे असें ठरविलें आहे. व हे श्रेष्ठत्व त्यास विप्रलंभांतील विविध शाखाप्रशाखांनीं मिळवून दिलें आहे असें सांगितलें आहे. प्रेमाची प्राप्ति झाल्यावरहि प्रियेची प्राप्ति न होणें; प्रियेची प्राप्ति झाल्यानंतरहि शापामुळें अगर प्रतासामुळें तिचा वियोग होणें; प्रिया अगर प्रियकर रुसल्यामुळें होणारा वियोग—त्यांतहि फिरून प्रिया सकारण रुसल्यास होणारा वियोग—यांपैकीं प्रत्येक विप्रलंभाला संस्कृतांत वेगळें नांव आहे. आणि प्रत्येक नांवाला जुळेल असा भरपूर शृंगार संस्कृत कवींनीं लिहून ठेवलेला आहे. याची जाणीव प्रो. आठवले गरीब विचार्या मराठी कवीस देतात. संस्कृत कवींचें आणि साहित्यशास्त्र्यांचें हें सुवर्णयुग पाश्चात्यांच्या पांढऱ्या पायांनीं मध्येंच खंडित झालें म्हणून बरें ! नाही तर प्रिया मुंबईस गेल्यामुळें होणारा वियोग आणि मद्रासेस राहिल्यामुळें होणारा वियोग, यांतहि त्या शास्त्रानें सूक्ष्म भेद कल्पिला असता. (आणि तसा भेद नाही असें कोण म्हणूं शकेल ?) —तसेंच कुड्या न दिल्यामुळें होणारा रुसवा आणि शिव्या दिल्यामुळें होणारा रुसवा, या दोन ‘मानविप्रलंभां’तूनहि त्यांनीं नवीन एखादा ‘अप्रमानविप्रलंभ’ काढला असता !

आठवले म्हणतात की, संस्कृतांत संभोगशृंगाराहूनहि विप्रलंभशृंगाराचें अधिक मनोहर रूप पाहावयास सांपडतें. वस्तुस्थिति अशी आहे की संस्कृत कवी हे संभोगशृंगारांतच तृप्ति मानते तर अधिक चांगलें झालें असतें. कारण जी त्यांची कामुकता प्रियेच्या सान्निध्यांत क्षम्य वाटते ती वियोगवर्णनांत फारच डोळ्यावर येते. मेघदूतांत रम्य निसर्गवर्णनांनीं कितीहि सौंदर्य आलें असलें तरी सजीव आणि निर्जीव सर्वच सृष्ट पदार्थांस—नद्या पर्वत, मेघ सर्वांसच—आत्मौपम्याने कामुक समजणारा यक्ष शब्दाशब्दांतून वैषयिकतेच्या छटा उमटवितो, त्या आधुनिक अभिरुचीस शिसारी आणल्याखेरीज रहात नाहीत. “ज्ञातास्वादो विवृत जघनां को विहातुं समर्थः” यांसारखे शब्द उच्चारणाऱ्या नायकाचा निरोप नेण्यास आधुनिक मेघदेखील राजी होणार नाही !

ईर्ष्यामान विप्रलंभाचें एक 'सुंदर' उदाहरण देऊन आठवले यांनीं आधुनिक कवींस प्रेमकलहासंबंधीं काव्यें लिहिण्यास उपयोगी अशा कांहीं 'टिप्स' दिल्या आहेत! ते म्हणतात, "फक्त पूर्वीच्या काव्यांत आढळणाऱ्या नखपद, दंतव्रण वगैरे संभोगचिन्हांऐवजीं आतां 'तिनें' दिलेलें फूल, 'तिचा' हातरुमाल, 'तिचा' फोटो कांहींहि असूं शकेल" यांत "फार तर पर-स्त्रीच्या दंतव्रणाचें वर्णन करूं नका!" अशी सवलत आधुनिक कवींना देतांना आधुनिकांची अभिरुचि अधिक सभ्य झाली आहे अशी नकळत कबुलीच प्रो. आठवले यांनीं दिली आहे!

पण प्रो. आठवले यांच्या लेखांतील महत्त्वाचा सिद्धांत यापुढेंच आहे. ते म्हणतात, "आजकालच्या मराठी काव्यांत 'अयोग विप्रलंभाचें काव्य बरेंच दृष्टीच पडतें. पण त्यांतहि एक गोम आहे. ती ही कीं, यांतील बरींच काव्यें संस्कृत काव्याप्रमाणें युवकयुवतींच्या परस्पर प्रेमावर अधिष्ठित नाहींत--म्हणजे असें कीं, त्यांतील नायक-(कदाचित् स्वतः कविराजच) नायिकेच्या प्रेमाविषयीं पूर्ण विश्वास बाळगणारे नसतात; कित्येकांना तर नायिकेच्या प्रेमाविषयीं पूर्ण निराशाच वाटत असल्याचें दिसतें. आणि मग त्या प्रेमनैराश्याच्या तीव्र वेदनेनें विव्दळ होऊन ते आर्त विलाप करतात. अशा प्रकारच्या नैराश्याचें काव्य विप्रलंभाच्या सदरांत येणारें नव्हे." असें सांगून पुढें प्रो. आठवले यांनीं गडकरी यांचीं प्रेमकाव्यें विप्रलंभाच्या सदरांत बसूं शकत नाहींत असा फैसला मोठ्या नाइलाजानें दिला आहे. आणि 'प्रेम आणि मरण' या सुप्रसिद्ध कवितेस शृंगाराच्या नाहीं, तरी करुण रसाच्या डब्यांत कशीबशी जागा करून दिली आहे!

एखादा सद्गृहस्थ आपल्याकडे जेवावयास येण्यास तयार नसतां, त्यास बळेंच आणून पंक्तींत बसवणें, आणि वर फिरून त्याच्यामुळें इतरांची मोठीच गैरसोय झाली असें सांगणें हा कोणी शिष्टाचार समजत असतील; पण मी तो अतिप्रसंग समजतों. गोविंदाग्रज नव्या चालीनें चालणारे कवि होते; त्यांस जुन्या चाकोरींत बसविण्याचा अतिप्रसंग कां? त्यांचीं प्रेम-गीतें हृदयस्पर्शी आहेत कीं नाहींत एवढाच प्रश्न त्यांनीं प्रस्तुत (relevant) मानला असता. आणि या प्रश्नाचें उत्तर अनेक सहृदय वाचकांनीं दिलेंहि आहे. ज्याला इंग्रजींत 'unresponded love' किंवा 'unrequited

love' असें नामाभिधान मिळतें त्यास प्रो. आठवले 'पन्नास टक्के' प्रेम असें म्हणतात. प्रियेच्या प्रेमाची खात्री अगर आशाहि नसतां केलेलें प्रेम हें पन्नास टक्के प्रेम होय; आणि अशा प्रेमांतील वियोगामुळे उत्पन्न झालेलें काव्य म्हणजे 'रसाभास काव्य' होय असें प्रो. आठवले यांनीं ठराविलें आहे. मला वाटतें, एलिसन किंवा दुसऱ्या कोणा शास्त्रज्ञानें म्हटलें आहे कीं, 'Half the world's best poetry is born of this situation.' प्रो. आठवले यांच्या मताप्रमाणें हजारों इंग्रजी लिरिक्समध्ये रस नसून रसाभास आहे ! फार काय ? डाण्टेकृत 'Divine Comedy' हें महाकाव्यहि त्यांतील प्रमुख भावेनच्या दृष्टीनें पाहतां आभासावर आधारलेलें काव्य होय ! कारण डाण्टेची प्रिया बिअेट्रिस इत्ती आणि डाण्टे याची पुरती तोंडओळखहि नव्हती. (अशीं प्रेमकाव्ये कधीं कधीं कवीच्या स्वतःच्याच प्रेमासंबंधीं असतात, या आठवले यांनीं केलेल्या 'बारीक' आरोपांत मात्र हा विचारा इटालियन महाकवि चांगलाच सांपडणार ! कारण त्यानें बिअेट्रिसवरील आपलें 'पन्नास पक्के' प्रेम जगजाहीरच केलें आहे !)

प्रेमाच्या सूक्ष्म गणिताबाबत मात्र आधुनिक मानसशास्त्राभिमान्यांनीं आठवले यांचे कायमचे आभार मानले पाहिजेत. गरीब विचारा कवि या प्रेमाच्या हिस्सेरशीला उत्तर देऊं शकणार नाहीं, याबद्दल मात्र वाईट वाटतें ! कारण आधीं कवि, त्यांत प्रेमविव्धल !—पण मजसारखा रुक्ष चिकित्सक मात्र गणितांतील एक शंका विचारूं शकेल. प्रियेचे पन्नास टक्के हातीं आल्यानंतर आपलें पंचवीस टक्के प्रेम बाहेर काढणारा कवि शंभर टक्के प्रेम करूं शकेल कीं, प्रियेकडून प्रतियोगाची अपेक्षा न करतांच आपलें संपूर्ण हृदयदान करणारा शंभर टक्के प्रेम करूं शकेल ? पण याचें उत्तर शृंगारकाव्याचे भुकेले देऊं शकणार नाहींत. प्रेमकाव्याचे भोक्तेच देतील !

तुमचीं प्रेमकाव्ये शृंगाररसांत बसत नाहींत एवढेंच मला म्हणायचें आहे; तीं हीन दर्जाचीं आहेत असेंहि मला म्हणायचें नाहीं, अशी प्रो. आठवले यांनीं एके जागीं सोडवणूक करून घेतली आहे. तथापि आधुनिक पाश्चात्य आणि मराठी काव्यांत ज्या प्रेमास श्रेष्ठ स्थान आहे त्याची त्यांनीं 'पन्नास टक्के प्रेम' म्हणून हेटाळणी केली आहे; तसेंच त्यांच्या परिचयाचे काव्य-

विषय मराठी काव्यांत सांपडत नाहीत, हे त्या काव्याचें वैगुण्य ठरविलें आहे हे विसरून चालणार नाही. आधुनिकांच्या आक्षेपांना भिऊन आणि वाद टाळण्याकरितां, त्यांनीं आधुनिकांना मध्येच काहीं सावधगिरीच्या सवलती दिल्या आहेत, एवढेंच !

पण हा प्रश्न आपल्या जुनाट शास्त्रांना चिकटून राहून पुनः नवीनांना क्षमायुक्त औदार्य दाखविण्याचा नाही; तर जें सौंदर्य नवीन असल्यामुळें जुन्यांना समजतं नाही, तें समजावून घेण्याचा व समजावून देण्याचा आहे. ज्याला आठवले 'पन्नास टक्के प्रेम' हा उपहासगर्भ शब्द लावतात त्या प्रेमाचा प्रश्न घेतला, तरी जुन्या साहित्यशास्त्रांत गुरफटल्यानें सौंदर्यदृष्ट्या मनुष्य कसा 'पन्नास टक्के अंध' होतो हे सहज दिसून येण्यासारखें आहे. एखादी आई मुलावर जिवापलीकडे प्रेम करते, पण मुलगा मात्र पूर्ण बेपर्वा असतो. (क्वचित् उलटहि प्रकार दृष्टीस पडतो). अशा ठिकाणीं त्या आईचें प्रेम प्रो. आठवले यांच्या सूक्ष्म गणिताप्रमाणें आणि जुन्या रससिद्धांताप्रमाणें पन्नास टक्केच होय ! पण दुनियेचें मत मात्र वेगळें आहे. प्रिय व्यक्तींच्या औदासीन्यानें अथवा निष्ठुरतेनें जें प्रेम कमी होत नाही त्यास जग दीडशें टक्के प्रेम समजतें. प्रो. आठवले यांसारखे लोक अंगीं रसिकता आणि विद्वत्ता असूनहि या प्रेमाच्या दुनियेला पारखे होण्याचें कारण एकदेशीय साहित्यशास्त्र आणि त्याजबद्दल त्यांस वाटणारी एकनिष्ठा !

या अस्वीकृत आणि अयशस्वी प्रेमावर विपरीत सामाजिक स्थितींत सांपडलेला दुर्बल मराठी कवीच कविता करतो असें नव्हे, तर सामाजिक स्वातंत्र्याच्या स्वर्गांत नांदणाऱ्या पाश्चात्य कवींपासून तों कौर्य, शौर्य आणि माथेफिरूपणा याबद्दल प्रख्यात असलेल्या मुसलमानांपर्यन्त, सर्वच लोकांस हा अव्वल दर्जाचा काव्यविषय वाटत आला आहे. प्रियेच्या अथवा प्रियकराच्या अप्राप्तीचेंच नव्हे, तर हृदयकाठिन्याचेंहि वर्णन करणें हा उर्दू-फारशी काव्यांतील जणूं सर्वमान्य संकेतच होऊन बसला आहे. अर्थात् यांत 'काठिन-हृदयत्वा-मुळें प्रेमाला 'रेस्पॉन्स' न देणें आणि प्रथम प्रेमदान करून नंतर हृदय काठिण करणें हे दोन्ही प्रकार आढळतात.

प्रख्यात उर्दू नाटककार आगा हश्म काश्मीरी यांचा एक नायक म्हणतो, " बलिदत्त (भिसमिल्) हृदयाची काय तुला खबरच नाही ?

माझ्या दीर्घ निःश्वासांत—निर्दये !—कांहींच का परिणामकारकता नाही ? ”

तसेंच दुसरा एक उर्दू कवि म्हणतो,

“ हे छलवादिनी ! (सितमगर) खोटी वचने देण्याचा तुझा स्वभाव अद्यापहि गेला नाही !.....

—आणि यामुळेच आमच्या घरांतून विरहाच्या काळरात्रीने अद्यापहि काळे केले नाही ! ”

अशी शेंकडो उदाहरणे देता येतील. यांत आणखी लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हणजे विरहदुःखांतहि ओठावरील दंतव्रण आणि छातीवरील नखव्रण आठवून त्यावर कृत्रिम उत्प्रेक्षा करीत बसण्याची चाल असंस्कृत अशा म्हेच्छ कवींत, आमच्या संस्कृत पूर्वजांहून कमी दिसते. पण प्रकृत प्रतिपाद्य ते नव्हे. ज्याला संस्कृत साहित्याच्या कानूंप्रमाणे रसाभास म्हणावे लागते, त्यांतून विदेशीय कवींनी एवढे हृदयस्पर्शी काव्य निर्माण केले आहे, एवढे मात्र खचित !

पण प्रेमकाव्यविषयक अनभिज्ञतेचें मूळ केवळ संस्कृत शास्त्रनिष्ठेंतच नाही तर ते आमच्या सामाजिक संस्कारांतहि आहे. स्त्रीविषयक भावनांतून निर्माण होण्यासारखे काव्यविषय म्हणजे संभोगाभावी होणाऱ्या तापाचें वर्णन; तसेंच स्त्रीवर्णन म्हणजे स्तन आणि नितंब यांच्या गुरुत्वाचें (आणि गुरुत्वाकर्षणाचेंहि !) वर्णन, एवढीच आमच्या जुन्या पंडितांची कल्पना असते ! काव्यदृष्ट्या खरी गोडी स्त्रीच्या अगर पुरुषाच्या शरीरांत नसून त्या शरीराच्या दर्शनानें मूळच्याच सुंदर मनांत उठणाऱ्या चारुतर लहरींत आहे हें विदेशीय कवींनी व त्यांचे शिष्यत्व पत्करणाऱ्या आधुनिक मराठी कवींनी अधिक ओळखले आहे.

स्त्री हा केवळ उपभोग्य विषय नसून अंतर्जीवनाचा भागीदार होय, याची जाणीव प्रख्यात संस्कृत कवींना क्वचितच होते. भवभूतीचें उत्तररामचरित, हें जुन्या संस्कृत प्रेमकल्पनेपेक्षा आधुनिक प्रेमकल्पनेलाच अधिक जवळ असल्याने अपवाद-भूत होय.

ज्याचा आदर्श राजा मृतपत्नीसंबंधी विलाप करतांना सुरत-खेदामुळे तोंडावर आलेल्या धर्मबिंदूचा उल्लेख करतो, त्या कालिदासाच्या प्रेमविषयक कल्पनांच्या पलीकडे आमचे जुने साहित्यिक जाणें शक्य नाही.

शृंगारलोलुपतेचा आरोप होऊं लागल्यावर तेवढी भवभूतीची आठवण केल्यानें जुन्या लोकांवरील हा डाग जाणार नाही. तसें पाहिल्यास रामायण आणि महाभारत यांत आधुनिक मनाला प्रिय आणि पूज्य होणारे सर्वच विषय आहेत ! पण ज्यांनीं साहित्यशास्त्राचें स्तोम माजविलें त्यांना रामायण-महाभारत हे ग्रंथ शेली-बायरन-शेक्सपीअरइतकेच दूर आहेत.

जुन्याच्या अभिमान्यांना मला हें बजवावयाचें आहे कीं, रामायण-महाभारताचें महत्त्वमापन, अलंकार, रीति, ध्वनि, रस—या जुन्या मापांनीं होणें अशक्य आहे. ज्यांत काव्याविषय, कविमन, आणि काव्योद्दिष्ट यांस प्राधान्य दिलें जातें, व त्यांच्या अनुषंगानें आणि तंत्रानेंच अलंकारादि किरकोळ गोष्टींचा—किंबहुना रसासारख्या महत्त्वाच्या काव्यांगाचा विचार केला जातो तें आधुनिक अर्थात् युरोपीय टीकाशास्त्रच या प्राचीन काव्यांचें यथार्थ महत्त्वमापन करूं शकेल !

रामायण महाभारताची उपेक्षा झाली असा अर्थातच माझ्या प्रतिपादनाचा अर्थ नव्हे. अशा जगद्व्यापक काव्यांची उपेक्षा करणें मानवी सामर्थ्याबाहेरचें आहे. हिमाचलाची अथवा गंगासिंधूची उपेक्षा करणें जसें अशक्य तसेंच या सागरप्राय महाकाव्यांचें होय. पण हे ग्रंथ भरतखंडांतील आबालवृद्धांच्या रोमरोमांत जाऊन बसले याचा अर्थ पंडितांना ते प्रिय झाले असा नसून सामान्यजनांना प्रिय झाले हा होय. पंडितांचीं काव्ये या काव्याच्या उदात्त आणि अकृत्रिम वळणावर गेलीं नाहीत. आणि पंडितांच्या ग्रंथांत कौतुक झालें, तें कृत्रिम आणि शृंगारपूजक काव्यपंक्तींचेंच !

आधुनिक प्रेमकाव्याचें रहस्य जुन्या साहित्य-शास्त्र्यांना न समजण्याच्या कारणांचा मीं निर्देश केलाच आहे. प्रो. आठवले यांस रावणाची सीते-संबंधीची वृत्ति ' संपूर्ण प्रेम ' या संज्ञेस पात्र आहे असें वाटतें, ही गोष्ट या दृष्टीनें फार अर्थपूर्ण आहे. ज्या पिढीला रावणाला सीतेविषयीं जें वाटलें तें, आणि रामाला वाटलें तें, यांत तफावत वाटत नाही, त्या पिढीला आधुनिक प्रेमकाव्य दुबळें आणि रोडकें वाटलें तर त्याबद्दल माझ्या आधुनिक कविमित्रांनीं यत्किंचित्हि खंत बाळगूं नये !

वस्तुस्थिति अशी आहे कीं, जुन्या पंडितांना प्रिय झालेलें शृंगारकाव्य आणि आधुनिक इंग्रजी शिक्षितांना प्रिय झालेलें प्रेमकाव्य यांतील

अंतर म्हणजे सुसंस्कृत प्रेम आणि असंस्कृत प्रेम यांतील अंतर होय;—ऐदी आणि लंपट अशा प्राचीन समाजाचा शृंगार आणि चिंतनप्रधान व ध्येयवादी आधुनिक समाजाचा शृंगार यांतील अंतर होय. आधुनिक समाजाचें अंतरंगच बदलल्यामुळे काव्यविषयहि बदलले, ही गोष्ट जुन्या साहित्यांत फार काळ रमलेल्यांच्या ध्यानीं येत नाही. ज्या कालिदास-कालीन नायिकेला पोपटाशीं खेळण्यापलीकडे उद्योगहि नसे कीं करमणूकहि नसे, जी पतीचा अन्यस्त्रीसंबंध गृहीत धरूनच चाले आणि त्याबद्दल पतीला जनानी टोमणे देणें—रसून बसणें या पलीकडे निषेध दाखवूं शकत नसे, त्या नायिकेचा संभोग काय कीं विप्रलंभ काय आधुनिक नायिका कशी पुरवूं शकेल ? आधुनिक काव्यामुळे जुन्या शृंगारभक्त रसिकांची कुचंबणा होत आहे हें आम्ही पूर्ण जाणून आहों. पण त्यांचें गाव्हणें हें आधुनिक प्रौढ विवाहांत विड्या तोडणें, सुपारी लपविणें वगैरे सोहळे पाहावयास सांपडत नाहींत, या वृद्धांच्या गाव्हाण्यासारखेंच आहे.

आधुनिक काव्यांतील प्रेम अधिक खोल आणि अधिक गंभीर आहे. या प्रेमाला प्रियेची अथवा प्रियकराची अनुकूलता अपरिहार्य वाटत नाही, याचें कारण तें प्रेम दुबळें असतें हें नसून तें प्रेम ध्येयवादी असतें, वैषयिक नसतें, हें आहे. अशा प्रेमाचें चित्र विप्रलंभांत बसतें कीं करुणांत बसतें हा प्रश्न रसनिश्चिती करीत बसणारांनीं सावकाशपणें सोडवावा. कदाचित् त्यांना त्यांत वीररसाचींहि बीजे आढळतील !

एक आधुनिक कवि म्हणतो,

जर उन्नती तव दर्शनें जर सद्गती तव चिंतनें ।

तर का भवास वृथा भिणें लपणें कुठें गिरिकंदरीं ? ॥

या उद्धारांत रावणाला (आठवल्यांच्या मते !) सीतेसंबंधी वाटत होती, तेवढीहि आशा नायकाला वाटत नसल्यानें, तो केवळ प्रियेच्या पूर्वस्मृतीवरच जन्म गुजरण्याचें ठरवितो—नव्हे तीच सद्गति मानून भवसंगरास तोंड देण्याचें ठरवितो. आठवले हें नैराश्यच म्हणणार काय ? कीं यांतील उदात्त श्रद्धेला कारण, प्रिया हस्तगत होण्याचा संभव असें म्हणणार ? ज्या ' प्रेम आणि भरण ' या कावितेस त्यांनीं भग्न हृदयाचा पन्नास टक्के विलाप ठरविलें आहे त्या कवितेतील—

निष्प्रेम चिरंजीवन तें । जर्गिं दगडालाहि मिळतें
यासारख्या आवेशाच्या आणि आत्मविश्वासाच्या पंक्तींना करुणरसाच्या कण्ठ्यांत
कोंबतांना जुन्या शास्त्र्यांना जडच जाईल ! पण ती जबाबदारी त्यांची
आहे !

प्रेमाच्या उदात्ततेबद्दल श्रद्धा, प्रिय व्यक्तीच्या भावनास्वातंत्र्यास पूर्ण
तयारी, हे आधुनिक प्रेमाचे मूळ घटक आहेत; तर स्त्रीपुरुषसन्निध्यांत
होणाऱ्या क्रीडा आणि स्त्रीपुरुष-वियोगांत त्याच क्रीडांच्या होणाऱ्या आठ-
वणी, हे संस्कृत शृंगाराचे मूलाधार आहेत.

आणि म्हणूनच ज्या जुन्या ठरीव वर्गवारीची अपेक्षा प्रो. आठवले
करतात ती आधुनिक प्रेमकाव्यांत आढळत नसली, तरीहि दोन स्वतंत्र आणि
सुंदर मनें परस्परांवर अनुरक्त झाल्यावर; अथवा त्यांपैकीं एकच अनुरक्त झालें
तरी, ज्या रम्य आशा, निराशा, शंका, श्रद्धा मनांत उसळतात त्यांची असंख्य
चित्रे आधुनिक प्रेमकाव्यांत आढळतील. आमचे जुने पंडित इंग्रजी भाव-
गीतांचा कोणताहि संग्रह उघडतील तर ज्या प्रेमप्रकारांत जुन्या शास्त्राप्रमाणें
एकच प्रकारचा शृंगार काढतां येईल, त्या प्रेमप्रकारानें शेंकडों मनोहर रूपें
घेतलेलीं त्यांस आढळतील !

मराठींतहि माधव ज्यूलियन् आणि तांबे यांचीं प्रेमगीतें पाहिल्यास
त्यांत संस्कृतांतील निर्जीव प्रकारांचें अनुकरण न करतांहि काढलेलीं अनेक-
विध प्रेमचित्रे आढळतील. ‘प्रणयाचा अवमान न करिगे’ यासारखें
नितांत मधुर गीत आढळेल; तसेंच,

“ मानिनि जाईल तुझा रोष कधीं ?
हांस गडे हांस ! न राहे अवधी ”

यासारख्या सुंदर गझल-पंक्ति आढळतील.

“ मराठींतील काव्यसाहित्यांतला शृंगार एकच एक ठशाचा नसावा,
त्यांत विपुल वैपुल्य असावें...” या उदार हेतूनें प्रो. आठवले यांनीं प्रिय-
सहवासांत अगर वियोगांत कोणकोणते प्रकार संभवतील हें संस्कृतच्या
आधारें सांगितलें आहे. पण काव्यास्वादाच्या तऱ्हांत किती विपुल तऱ्हा
होऊं शकतील हें मात्र आमच्या जुन्या लोकांस जुन्या साहित्यांत सांपडणार

नाहीं. जें प्रतिक्षणीं नवोनव भासतें त्या सौंदर्याला मापण्याकरितां ते एक जुनाट कौष्टक हातीं धरून बसले आहेत !

आधुनिक प्रेम-चित्रांच्या विविधतेचें वर्गीकरण करून त्यांतील अनेक प्रकार जुन्या संस्कृत काव्यांत नाहींत असें दाखविणें अवघड नाहीं. पण आधुनिक टीकाकार काव्याचा अभ्यास या वर्गीकरणाच्या आणि मोजदादीच्या बहिर्मुख दृष्टीनें करीत नाहींत. एखाद्या काव्याचा संकलित परिणाम (Total effect), त्याचा कविमनांतील उगम, त्यांत कळत वा नकळत सूचित झालेलें सत्य, त्या सत्याचा कवीच्या वा समाजाच्या जीवनाशी संबंध, यांसारख्या प्रश्नांत आधुनिकांस गोडी वाटते. आणि या जिवंत निकषावर कित्येक लोकप्रिय संस्कृत काव्ये घासल्यास त्यांत कविमनाएवजीं मम्मट, आनंदवर्धनाचार्य, विश्वनाथ, जगन्नाथ या पंडितांचींच मनें दिसूं लागतात !

आधुनिक कवींना आज एक पक्ष प्रेमावर कविता लिहिण्याएवजीं क्रान्तीवर कविता लिहा असें सांगत आहे; तर दुसरा पक्ष तुमचीं प्रेम-गीतें अनुभूतीच्या आधारें न लिहितां शास्त्राच्या आधारें लिहा असें सांगत आहे. पण कवींनीं ह्या दोन्ही पक्षांकडे लक्ष देण्याचें कारण नाहीं. रक्षता आणि काव्याच्या स्वभाव-धर्माविषयीं अज्ञान, हें या दोन्ही पक्षांचे साधारण-धर्म होत. कवींना क्रान्तीच्या आकांक्षेंत, चिंतनांत आणि दर्शनांत सौंदर्यप्रतीति झाल्यास त्यांनीं जरूर क्रान्तिगीतें लिहावीं. पण हा अनुभव नसेल तर त्यांच्या क्रान्तिकाव्यांत क्रान्तिहि आढळणार नाहीं, कीं काव्यहि आढळणार नाहीं ! आणि प्रेमगीताच्या बाबतींत त्यांनीं जुन्या मोजदादीप्रमाणें आपल्या शृंगाराचा ' सर्व्हे नंबर ' कोणता ठरतो हें पाहण्याची यातायात मुळींच घेऊं नये.

प्रतिक्षणीं नवें रूप धारण करील तेंच सौंदर्य; आणि नवें सौंदर्यरूप पाहतांच जुनें सौंदर्य-मापन बाजूला टाकील तेंच खरें सौंदर्यशास्त्र ! काव्यांतच नव्हे तर टीका-निकषांतहि सर्वांत अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे जिवंतपणा ही होय.

१३ अश्लीलतावाद

“All the world loves a lover.”

—Emerson.

मराठीतील ज्या थोड्या ललित-लेखकांस स्वतंत्र विचारशक्ति आहे, अशांपैकी एकाशीं माझे एक दिवस बोलणें चाललें होतें. माझ्या सदभिरुची विषयी आणि संभावित लेखनाविषयीहि सदर लेखकांस पूर्ण विश्वास होता. अशा सोज्वळ आणि स्नेहाळ वातावरणांत आमच्या शृंगार-वाङ्मयाविषयी गोष्टी निघाल्या. मराठीतील पुष्कळसे शृंगार-वाङ्मय अर्थशून्य आणि पांचट असतें, आणि कांहीं तर विकृत आणि बीभत्स असतें असें माझेहि मत होतें; पण सदर प्रसिद्ध लेखक जेव्हां शृंगार हा दाखाविण्याकरितां नसतो, झांकण्याकरितां असतो असेंच प्रातिपादूं लागले, तेव्हां शृंगारांतील कोणता भाग लाजिरवाणा व कोणता गोजिरवाणा यावर माझ्या मनांत विचार सुरू झाला.

भर रस्त्यांत प्रेमाचें प्रदर्शन करणारें जोडपें पाहिल्यास आपणांस त्याविषयी अनादर वाटतो. पण ‘वामाङ्कारूढ’ सीता पाहून भक्तीच्या भुकेची तृप्ति होते. परस्त्रीवर अनुरक्त होणारा पुरुष प्राहातांच समाजकंटक डोळ्यांत सलल्याप्रमाणें वाटतें; तर राधिकेशीं स्वपत्नीहूनहि तादात्म्य पावणारा कृष्ण आठवतांच प्रेमाचा देवच पाहात आहोंतसें वाटतें. आपण भित्रीं संकोचीं कांक्षेखोर माणसें; पण आपणहि या निर्मळ आणि उदात्त दृश्यांनीं धीट व उदार बनतो. या वृत्तीची उपपत्ति वरकरणी थोडी अवघड वाटली, तरी एका थंड प्रकृतीच्या अमेरिकन डॉक्टरनें याच्या मुळाशीं असलेलें तत्त्व अगदीं प्राकृत भाषेंत सांगून टाकलें आहे. उच्च

मनाचें प्रेम उच्च असतें, तर हीन मनाचें प्रेम हीन असतें. अर्थात् हीन मनाचा शृंगार अनादराचा विषय होणें जितकें साहजिक तितकेंच उच्च मनाचा शृंगार आदराचा विषय होणें साहजिक.

प्रश्न येतो तो कलेंतील शृंगाराचा—चित्रकलेंतील अथवा वाङ्मयकलेंतील शृंगारचित्रांचा. कलेंतील शृंगार—चित्रांनीं अनीति वाढेल हा शृंगाराविष्कारावर मुख्य आक्षेप असतो. या आक्षेपांत अर्थ आहे. शृंगार-चित्रांनीं अपक्व मनाचें कुतूहल जागृत होतें, क्वचित्, वासनांना कल्पनेचें मिथ्या खाद्य पुरविल्यासारखेहि होतें; आणि ज्यांना कोणत्याहि चित्राच्या पृथक् अंगांतून संकलित हेतूकडे वळण्याइतपत पक्व विचार नसतो, ते शृंगाराच्या पृथक् अंगाकडे पाहून विकृत आनंद भोगूं शकतात. शृंगार-वर्णनाचा हा दुरुपयोग निश्चित आहे. पण म्हणून शृंगाररस वाङ्मयांतून अजिबात काढतां येणार नाही. स्वतः चारित्र्यानें अत्यंत श्रेष्ठ असणारे व वाङ्मयाचें ध्येय परमश्रेष्ठ ठेवणारे व्यासवाल्मिकींसारखे महाकवीदेखील, शृंगारास आपल्या काव्यांत मनाचें स्थान देते झाले. आदि-पर्वातील पंडु-माद्रीप्रसंग, शकुंतलाख्यान वगैरे वाचून, तरुण मनावर एमिल झोला किंवा रेनॉल्ड्स वाचल्याहूनहि वाईट परिणाम होणें अशक्य नाही. तरी महाभारत आणि रामायण हे ग्रंथ समाजनीतीस विघातक आहेत, असें म्हणण्याइतका मूर्ख कोणी निघेलसें वाटत नाही.

यावरून निघणारा निष्कर्ष उघड आहे. कलाकृतींतील शृंगार-चित्रांकडे पृथक्पणें पाहणें चुकीचें होय. त्यांकडे अंतिम हेतूच्या दृष्टीनेंच बाधितलें पाहिजे. अंतिम हेतू उच्च असेल तर त्या हेतूस अवश्य तेवढा कोणताहि रस वाङ्मयाच्या पूर्वरंगांत आला तरी तें उज्ज्वल समजावें. आणि तरी सर्वमान्य ग्रंथांचेहि सर्वच भाग अपरिपक्व वाचकांनीं वाचणें हितावह होणार नाही हेंहि तितकेंच खरें आहे.

तथापि शृंगाराच्या समर्थनार्थ व्यासवाल्मिकींमार्गे लपण्याचे प्रयत्न प्रस्तुत लेखक करीत आहे असा वरील विवेचनावरून समज होणें शक्य आहे. तें वाङ्मय आर्ष आहे; आजच्या कृत्रिम जीवनांत ऋषींची विवस्त्रवृत्ति धातुक होईल अशीहि विचारसरणी स्वास्थ्यवाद्यांकडून (safety-first) पंथाकडून !) पुढें येईल. पण आजहि आर्ष वाङ्मय निर्माण होत आहे; व

त्याचा अधिकार न ओळखणाऱ्या समाजाकडून त्या आर्ष वाङ्मयावरहि अश्लीलत्वाचा शिक्का मारला जात आहे; व म्हणूनच ऋषींचा शृंगार म्हणजे काय हे सांगण्याची आवश्यकता प्रस्तुत लेखकास भासते आहे. प्रस्तुत लेखकास अनेकवार आठवणारी उदाहरणे येथे घेण्यास हरकत नाही. वनट हॅम्सन् (Knut Hamsun) नामक स्कॅडिनेव्हियन् लेखकाची 'Hunger' नावाने इंग्रजीत आलेली कादंबरी पाहावी. सदर लेखकास केवळ जगश्रेष्ठ लेखकांसच मिळणारे 'नोबेल प्राईझ' मिळालेले आहे. या कादंबरीच्या विपद्ग्रस्त नायकास क्षुधाशमनार्थ भाकरीचा तुकडा मिळतो; तसाच कामतृप्त्यर्थ मानवी सृष्टीचा स्त्रीदेहरूप एक तुकडा मिळतो. क्षुधिताला केवळ भुकेमुळेच नव्हे, तर दात्याच्या प्रसन्नतेमुळे अन्न गोड लागते; तसेच अन्नक्षुधेमुळे कित्येक दिवस ऐन तारुण्यांतहि कामक्षुधा विसरलेल्या या विपद्ग्रस्त नायकाला केवळ स्त्रीदेह म्हणून नव्हे, तर अनुरक्त स्त्रीचा देह म्हणून, तो देह परम संतोष देतो. त्या दोन्ही क्षुधांचे व त्यांच्या शमनाचे वर्णन या लेखकाने—अर्थात् मानवी सृष्टीत या प्रकारांना मानवां-इतकेच महत्त्व आहे म्हणून—निर्भयतेने व तपशीलवार केले आहे. ते इतके निर्विकारपणे केले आहे की, ते वाचून अखिल मानव-समाजाविषयी आत्मौपम्य व बंधभाव उत्पन्न होतो; आणि ज्याला समाजाने अंकावरून लोटून दिले, त्याने निर्धन सज्जनाला समाजनिर्मित लग्नविधीची पर्वा न करता अंकारूढ करणारी ती स्त्री केवळ नीतिमानच नव्हे तर धार्मिक वाटू लागते.

वरील ग्रंथांत कामाविकाराला व विधिहीन कामाविष्काराला उघडउघड निष्पापतेच्या कोटीतच घातले आहे. पण अन्यत्र दुसऱ्या कांही भावना जागृत करण्यासाठी व कांही करुण सत्यांचे दर्शन घडविण्याकरितां पार्श्वभूमि म्हणून, काव्यमय कामाविष्काराचेच नव्हे तर हतभागी आणि नागड्या कामवासनेची गर्ता, जी वेश्येची गल्ली, तिचे वर्णन साद्यंत केलेले आढळेल. या नरकप्राय गर्तेचे मूर्तिमंत चित्र रेखाटणारा ग्रंथ म्हणजे अलेक्झँडर क्यूप्रिन-कृत यामा अथवा गर्ता, हा होय. 'यामा' शब्दाचाच रशियन भाषेत 'गर्ता' असा अर्थ आहे. अर्थात् या गर्तेचे वर्णन ग्रंथाच्या थोर उद्देशाकडे लक्ष न देतां वाचल्यास एक प्रकारच्या मानसिक व्यभिचाराचा कडेलोटच साध्य होईल ! आणि या दृष्टीने ते पुस्तक दुबळ्या किंवा विकृत मनाच्या तरुण

स्त्रीपुरुषांच्या हातीं पडणें म्हणजे भयंकरच होय. पण प्रस्तुत ग्रंथ आणि त्याचा लेखक यांवर अश्लीलतेचा आणि अनीतिप्रसाराचा आरोप करण्या-इतका मूर्खपणा मात्र दुसरा कोणताच नाही. विविध वयांच्या, विविध रूपांच्या, विविध प्रांतांच्या, आणि विविध कारणांनीं वेश्यागृहांत दाखल झालेल्या, त्या हतभागी स्त्रियांचा जीवनक्रम पाहून मन लज्जेने व अनुकंपेने भरून जाते !

त्यांतील कोणी षोडषवर्षीय रमणी, षष्ठ्यब्दिपूर्ति झालेल्या धनिकांची काम-तृप्ति करते. कोणी चाळिशीच्या घरांत असलेली पुरंधी, चॉकोलेटचे पैसे सांठवून अकाली उदित झालेला काम तृप्त करण्याकरितां आलेल्या सोळा वर्षीच्या पोराकडे पाहून क्षणमात्र गहिवरते; पण दुपारची भ्रान्त लक्षांत येऊन रात्रीचें कुकर्म निष्करुणपणें करण्यास प्रवृत्त होते. कोणी विख्यात कायदेपंडित, आपली सामाजिक कीर्ति, पादत्राणाबरोबर दाराबाहेर काढून ठेवून, आपली तनु त्या अक्षरशून्य वेश्येच्या पार्यां अर्पण करतो ! तर कोणी एखाद्या निष्कपट माउलीचा प्राणप्रिय, चार हातावरील आपलें घर विसरून जन्मांत आजच प्रथम दिसलेल्या रोगग्रस्त मुखाचें चुंबन घेऊन 'तूं माझ्याजवळ जन्मभर राहशील तर काय बहार होईल !' असें त्या क्षणापुरतें तरी शपथपूर्वक म्हणतो !

हीं सर्व करुण पण अत्यंत सत्य दृश्ये पाहून ज्या मानवाचा कामविकार थिजून कारुण्यभावनेंत विलीन होणार नाही, तो उच्च वाङ्मय वाचण्यास आणि सत्यसृष्टि पाहण्यास नालायकच म्हटला पाहिजे !

आणि अश्लीलाबरोबरच बीभत्साचाहि उपयोग हा असामान्य लेखक, वाचकांच्या चित्तशुद्धीकरितां करतांना पाहून विस्मय आणि आदर यांनीं मन भरून येतें. ज्या पोक्त वेश्येचें व कोंवळ्या पोराचें वर्णन वर येऊन गेलें आहे, त्याच्याच चित्रांत लेखकानें त्या मुलाच्या नैतिक अधःपाताबरोबरच त्याच्या शारीरिक नाशाचाहि प्रकार करुणाजनक रीतीनें दाखविला आहे. तो अननुभवी मुलगा त्या अनुभवी वेश्येकडे येतो, तेव्हां त्याला पैसे देणें आणि भूक भागविणें या पलीकडे कशाचीच कल्पना नसते. आणि सांगून भावी परिणामांची कल्पना येणेंहि अशक्य ! उलट त्या वयस्क मातृवत्सल वेश्येला या विषयावेगामागून येणाऱ्या यमयातनांची पूर्ण कल्पना असते. व्यसनाचा

प्रभाव, व्याभिचाराचा परिणाम, बाहेरची चटक, घराचा नाश आणि सर्वोत दारुण म्हणजे एका रात्रीत, एका क्षणांत, एका स्पर्शांत, त्या निरामय गोंडस षोडश-वर्षीय शरीरांत होणारा राक्षसी रोगबीजांचा प्रवेश, हीं सर्व त्या हतभागी, हीन-चरित माउलीस अवगत होती. ती प्रौढ वेश्या आणि तो अजाण दुराचारी, एकमेकांसमोर एकाच शय्येवर पहुडली होती. बाहेरून मोहक, पुष्ट आणि निरोगी दिसणारे त्या वेश्येचे ते गुप्तरोगपीडित शरीर, त्या वेड्या कोंकरास प्रिय आणि सुखद वाटत होते ! तर मातेच्या दुधावर आणि निःसीम प्रेमावर अद्याप वाढत असलेले त्याचे ते बाळसेदार, उघडे, गुटगुटीत, गोरेंगोमटे अंग त्या अपत्यहीन वेश्येच्या पोटांत आकांत करीत होते. रोजच ती मोबदला घेऊन कोणत्याहि बऱ्यावाईट देहास बाहुपाशांत जागा देत होती. पण आज तिच्या डोळ्यांतील आसवे तिच्या कमाईची खराबी करणार असा रंग दिसत होता. त्याने निराश होऊं नये म्हणून ती त्याकडे दिखाऊ कामुकतेने पाहत होती. पण मनांत विव्ahl होऊन म्हणत होती—“आपल्या आईच्या लाडक्या मुला ! तुला हें सुख वाटत आहे. पण एका क्षणानें सुख आणि संबंध जन्माची नासाडी, हें तुला कसें समजावून देऊं ? तुला येथें येण्यापूर्वीच हें कोणी कां सांगितलें नाहीं ? तुझ्याऐवजीं आज रोजच्याप्रमाणें निगरगट्ट, रोगग्रस्त, वयस्क असा एखादा व्यसनी मजकडे कां आला नाहीं ?...तुझी आई इतक्यांतच तुला कंटाळली काय ?...कीं तुझ्या वाडिलांचेंहि लक्ष संसारांत नाहीं ?”...तिला त्याला अनंत प्रश्न विचारावेसे वाटले. आणि नित्यकर्म म्हणून हव्या त्या पुरुषाच्या वासनेची तृप्ति करणारी ती पतित स्त्री, पोटाला चिमटा घेऊन, त्या पोराचे पैसे परत करून त्यास परत लावण्याचा विचार करूं लागली !

केवळ संस्कृतिरक्षक मंडळींना खिजाविण्याकरितां उपदंशादि विकारांचे उल्लेख शपथपूर्वक करणारे आमचे पुरोगामी लेखक वरील विश्वनिरीक्षणाचे आणि भूतदयेचे अधिकारी आहेत काय ? हा धिटाईचा विषय नव्हे; नावीन्य-प्रेमाचा मुख्य नव्हे. हा करुणेचा आणि हितबुद्धीचा प्रांत आहे ! यांत धिटाई कशाची आणि नावीन्य कसलें ? वासना, वंचना आणि यातना सनातन आहेत. तुमच्या जागरूकतेनें अज्ञानांचा विनाश टळतो कीं नाहीं हा मुख्य प्रश्न आहे. आपल्या लिहिण्यानें कातर मनांनीं बुजावें, हा हेतु पोरकट-पणाचा होय !

आणि ज्यांना आपण पतित समजतो ते पहिल्या पतनामुळेच कसे अधिक पतित आणि राक्षसी बनत जातात हेहि करणेने रंगविणारा फ्रेंच नाटककार ब्युए यानेहि वासना पुऱ्या होण्यापूर्वीच आणि समाधानाने मन थोडे मोठे होण्यापूर्वीच सांसर्गिक रोग जडून ज्या असंतुष्ट स्त्रियांच्या शरिराचाहि मनावरोबरच कणशः नाश होतो त्यांची मनःस्थिति वर्णिली आहे. एका दरिद्री स्त्रीस उपदंशाचा विकार जडतो. तिच्या पोटाकरिता तिला दाईचे किंवा असेच कांही काम पूर्वीपासून पत्करावे लागलेले असते. कामुकतेने आपल्याशी क्षणभर लगट करणारा पुरुष अथवा पोटाकरिता अंगावर पाजावे लागणारे उन्मत्त श्रीमंताचे पोर यांच्या भावी आरोग्यावर नजर देऊन तिने आपली भाकरी गमावण्यास तयार व्हावे अशी अपेक्षा कोण धरील ?...पण अधःपात तो पुढेच आहे. सर्वत्र खांडित झालेले मन, फुटलेल्या कांचेप्रमाणे सर्वोगाने—कणाकणांतूनहि—घातुक बनलेले असते ! तिला तर उलट एखाद्या तालेवार श्रीमंत मालकिणीला, किंवा त्या मालकिणीला जिवोपेक्षा प्यार असलेल्या पोराला आपला रोग जडावा अशी खुनशी इच्छा वाटे ! अशा दुर्दैवी मनाचा अधःपात पाहिला म्हणजे त्या दारुण रोगाचा प्रसारहि कमी विषारी वाटू लागतो !

पण हे विश्वसंचारी आणि विश्वप्रेमी लेखक या थोर हेतूनेच या घाणीचा निर्देश करतात; केवळ शौर्य म्हणून नव्हे.* त्यांना केवळ अश्लील म्हणून नाक मरडणारे जसे अज्ञ, तसे त्यांच्या लेखनसंसारांतील घाण तेवढी आपल्या घरांत आणणारे व त्यांची भूतदया मात्र न पाहणारे नावीन्यलोलुप लेखकहि मूर्ख होत !

तथापि भूतदयेने प्रेरित झालेले द्रष्टे आणि नावीन्यप्रेमाने विघडलेले अज्ञ लेखक यांच्या खेरीजहि एक वर्ग या भयावह साहित्याचा उपयोग करित असतो. हा वर्ग म्हणजे पाश्चात्य वास्तववादी लेखकांचा. झोला हा फ्रेंच कादंबरीकार या वर्गाचा अध्वर्यु समजण्यास हरकत नाही. भूतदया हाहि या वर्गाचा प्रधान गुण नसतो की केवळ प्रसिद्धीकरतां हि हा वर्ग शृंगार-वर्णनांत शिरत नाही. कल्पनेची कातडी डोळ्यांवर ओढून घेणाऱ्या स्वप्न-

*("mentioning the unmentionable" Bernard Shaw)

सृष्टीतील लोकांच्या रागानें हे लोक वेडे झालेले असतात. तुम्ही जग काय पाहिलें आहे?.....हें पाहा वासनेचें नागडें स्वरूप!.....ही पाहा वेश्येची माडी !... .. हें पाहा मठाधीश महन्ताचें गुप्त चरित्र ! ही पाहा अनौरस संततीची कुळकथा ! हे पाहा राजवाड्यांतील सांवेळे गोंधळ !...असें हे चिडून ओरडून सांगत असतात ! दुशाग्र-बुद्धिमत्ता, भेदक सर्वत्रसंचारी दृष्टि, आणि आंधळेपणाची चीड हेच यांचे त्रिगुण किंवा खरें म्हटलें तर त्रिदोष ! कारण घाण ती घाणच. सरस्वतीच्या मंदिराच्या आवारांत येण्यापूर्वी ज्या उदात्त आणि निर्मळ भावनांनी या खताचें सोनें बनतें, त्या सात्त्विक भावनांचा यांचेजवळ अभाव असतो. अर्थात् हा तामसी वास्तववाद होय. सात्त्विक वास्तववाद नव्हे म्हणून या लेखकांस पतित किंवा दुष्ट म्हणणें चूक असलें तरी त्यांच्या लेखनास थोडें फार दुष्टच समजलें पाहिजे.

मात्र लोकहितबुद्धि नेहमीं द्रष्ट्याच्या किंवा कवीच्या काव्यमय हृदयाचेंच रूप घेईल असें नव्हे. शास्त्रवेत्त्याचें निर्विकार हृदयहि लोकहितानें प्रेरित होऊं शकतें. आणि त्यानें हीं पातकें आणि हे रोग आपल्या लेखनांत थंडपणें रंगविले, तरीहि तें हितप्रद आणि प्रशंसनीयच ठरतें. अशा निर्विकार शास्त्रीय दृष्टीच्या आर्ष वाङ्मयांत ज्ञानकोशकार केतकर यांच्या ग्रंथांस आद्य स्थान द्यावयास पाहिजे. वस्तुतः क्यूप्रिन किंवा हॅम्सन यांच्या करुण आणि सात्त्विक वास्तववादांतच केतकरांचा समावेश करावयास हरकत नाही. पण केतकर सात्त्विक असले तरी करुण कधींच होत नसत. त्यांचा खेळकरपणा आणि त्यांचा खोडकर विनोद हे थोडेफार राजस होत; तर त्यांचा आशावाद आणि सत्यभक्ती हीं सर्वस्वी सात्त्विक होत. मात्र त्यांच्या लिखाणांत करुणेला जागा नव्हती. निदान जगांतील पातकांकडे तरी ते एक निवारणीय रोग या दृष्टीनें पाहात, करुणेचा विषय ह्या दृष्टीनें पाहात नसत.

त्यांच्या कादंबऱ्यांतील 'चावटपणा' म्हणजे त्यांचा निर्मलपणा आणि खोडकरपणा होय. त्यांच्या कादंबऱ्यांतील अश्लील भाग, म्हणजे बरा करण्याकरितांच हातीं घरलेला समाजरोग होय. त्यांची भाषा, विचार, विकार, व अंतिम हेतु हे सर्वच 'आर्ष' या संश्लेषापात्र होते. आधुनिक मराठीतील ज्या एकदोनच विद्वानांचे ग्रंथ आर्ष म्हणजे ऋषिप्रणीत या संश्लेषा

पात्र होत, त्यांत केतकर हे प्रमुख आहेत. आणि कादंबरीक्षेत्रांत तर मराठीत ते एकच आर्ष लेखक होत यांत शंका नाही. पण हॅम्सन, क्यूप्रिन टॉलस्टाय वगैरेंच्या 'चावटपणा' पर्यंत हात पोहोचणें शक्य नसल्यामुळे, आमचे अज्ञ टीकाकार या एकमेव ऋषितुल्य कादंबरीकाराच्या नांवानें बोटें मोडूनच समाधान मानीत असतात !

पण अर्वाचीन पाश्चात्य वाङ्मय केवळ कादंबरींतील शृंगार-चित्रांवरच थांबलें नसून आत्मचरित्रांतील शृंगारिक सत्यकथांनीहि भरून गेलें आहे. आणि या आत्मचरित्रपर शृंगारांतील 'ऋषींचा शृंगार' कोणता हें ठरविणें तर अधिकच अगत्याचें आहे.

पाश्चात्य विद्वानांनीं रूसोच्या आत्मवृत्तांतील शृंगारनिवेदनाला 'क्लासिक' या सदरांत घातलें आहे. रूसोचें तात्त्विक विचारांतील श्रेष्ठस्थान लक्षांत घेतल्यास तें प्रथम खरेंहि वाटतें. तथापि रूसोच्या आत्मचरित्रांतील शृंगारपर भाग फारसा उदात्त आहे, अगर उदात्त हेतूनेच कथन करण्यांत आला आहे असें प्रस्तुत लेखकाचें मत झालें नाहीं.

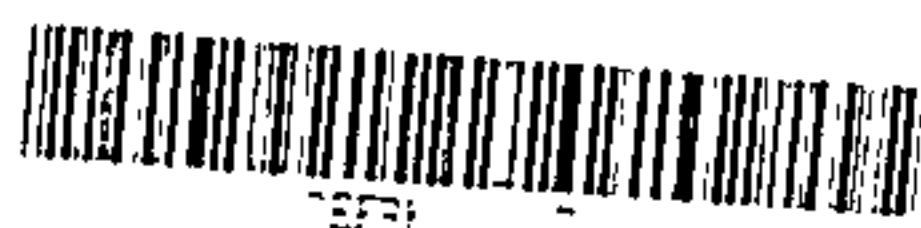
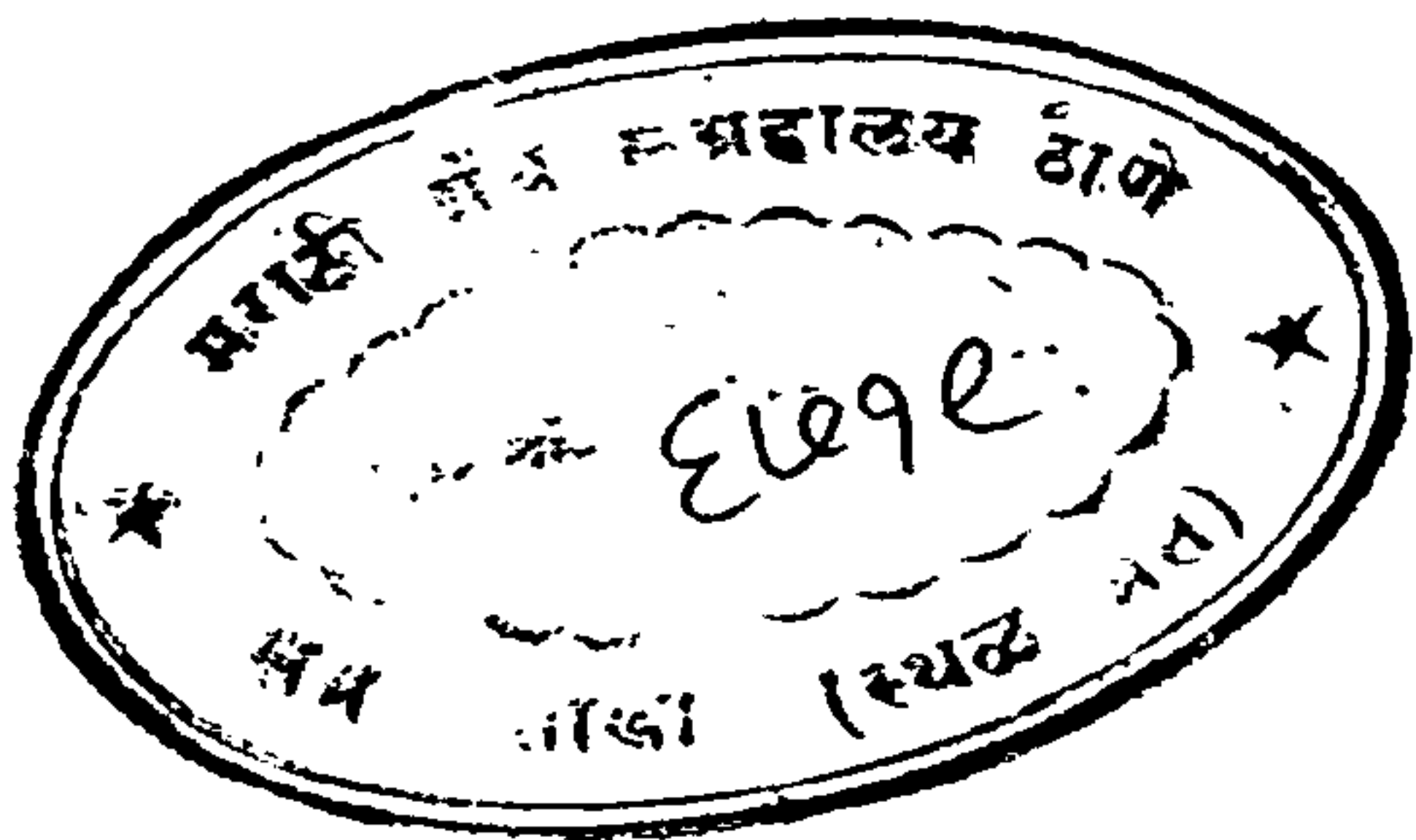
कॅसानोव्हा या विषयासक्त पण बुद्धिमान् इटालियन गृहस्थाचें आत्मचरित्रहि हॅव्लॉक एलिस् यानें 'क्लासिक' या सदरांत घातलें आहे व त्याला प्रेमिकांचा राजा (Prince of lovers) ठरविलें आहे. पण हॅव्लॉक एलिस्विषयीं अत्यंत आदर असूनहि 'प्रेम' या शब्दाचा त्यानें केलेला हा उपयोग प्रस्तुत लेखकास अनुचित वाटतो.

पण हें पुनः सांगितलें पाहिजे कीं, वरील दोन जगप्रसिद्ध ग्रंथांत अनैतिक शृंगाराचें निवेदन आलें आहे म्हणून नव्हे, तर तें सांगण्यांतहि किंवा आठवण्यांतहि नैतिक हेतु नाहीं, म्हणून ते ग्रंथ प्रस्तुत लेखकास हीन दर्जाचें वाटतात.

उलट, गांधी अथवा गटे यांनीं आपल्या आत्मकथेंत निवेदन केलेले शृंगारानुभव हे ऋषींच्या शृंगारनिवेदनांत मोडतात. गांधींनीं तर आपलें कामजीवन जितेंद्रियाच्या भूमिकेवरूनच सांगितलें आहे. पण गटेसारख्या सौंदर्यपूजकांनेंहि अशा स्मृतीचें निवेदन ज्या निष्काम रसिकतेनें केलें आहे ती पाहिली म्हणजे शृंगाराच्या प्रांतांतील ऋषींची भूमिका कोणती हें ध्यानांत येतें. आणि म्हणूनच शृंगाराचें गोपन करावें कीं निवेदन करावें हें त्या त्या

व्यक्तीच्या अधिकारावर व मनाच्या निर्मळपणावर अवलंबून राहिल. थोर अथवा निर्मळ मनाचा शृंगार हा वाङ्मयांतील मधुरतम भाग होय. त्याचा अनादर कोणीच करणार नाही.

“ All the world loves a lover ” असें हमसैन म्हणतो; परंतु उलट “ A true lover loves all the world.” असेंहि म्हणावेसे वाटते व या विश्वप्रोमेकाच्या भूमिकेवरून काढलेली प्रेमचरित्रे वा शृंगारचित्रे ही कोणत्याही वाङ्मयांत आदरणीय ठरली पाहिजेत.

REFBK-0006719

आमची प्रकाशने

	रु.
वाङ्मयीन मूल्ये (प्रा. श्री. के. क्षीरसागर)	३
युद्धभूमीवर (ज. पां. देशमुख)	२॥
भट्टकृत संस्कृत भाषाप्रदीपचे गाईड	
(भाग १ ला) किं.	१।
" " " (भाग २ रा) ,	१।
" " " (भाग ३ रा) ,	१॥
मॅट्रिक मराठी गाईड (सहा अनुभवी शिक्षक)	२॥
कॉरोनेशन इंग्लिश रीडर्सची गाइड्स	
प्रा. री. १ ली	॥
" " " " री. २ री	॥=
" " " " री. ३ "	॥॥
प्रश्नोत्तर शारीर आरोग्य-विज्ञान	
(ले. जे. दत्त)	१॥
आगाशे जॉमेट्री गाइड्स भाग १	३॥
भाग २	४॥

डी. जी. जाशी.

प्रकाशक

५३३, सदाशिव. पुणे २

श्री. जोशी

हाशक

शिव, पुणे २.

प्रा. क्षीरसागर यांचा

— इतर कांहीं पुस्तके —

राक्षसाविवाह (कादंबरी)

व्यक्ति आणि वाङ्मय (टीकात्मक)

सुवर्णतुला (व्यक्तिपरीक्षण)

— आगामी पुस्तके —

माझी नैतिक मूल्ये

माझा संप्रदाय

माझ्या कन्येची इच्छा

(लघुकथा, लघुनिबंध)
